3 1761 06663245 6

7. SZÁM

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

8. SZÁM

HIT TUDOMÁNY LELKÉLET

NEVELÉS IRODALOM

BÖLCSELET JOG

FÖLDRAJZ TERMÉSZETTUDOMÁNY

TÖRTÉNELEM SOCIOLOGIA

ÉLETRAJZ UTIRAJZ

ALSZEGHY ZSOLT

A XIX. SZÁZAD MAGYAR IRODALMA

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN
TÁRSULAT
KIADÁSA

Presented to the

LIBRARIES *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

George Bisztray

A XIX. SZÁZAD MAGYAR IRODALMA

IRTA

Dr. ALSZEGHY ZSOLT,

A SZENT ISTVÁN AKADÉMIA TAGJA

BUDAPEST

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

1923.

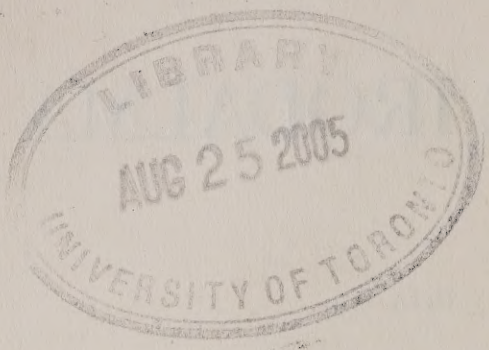

STEPHANEUM NYOMDA R. T.
Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.

I. ELŐZMÉNYEK.

A XVIII. század vége a magyar irodalom alapépítésének korszaka. Az alap kövei olyan gránitból kerülnek, amely újabb, többszáz esztendős irodalom palotáját könnyen bírja el. Maga a talaj, a magyar lélek is, mintha termékenyebbé válna. A nemesi élet nyugalmas bölcselete, a csak magának-élés önző egyoldalúsága fölenged; a látókör, melyet eddig a mestergerenda könyvtára, legjobb esetben Gyöngyösi István, Tinódi Sebestyén és Ilosvai munkája, a *Jóra intő Tsengetyű, Tancredus, Argirus, Filosthenes* és *Apollonius*, a *Heptalogus, Tékozló fiú, Trója veszedelmei* és *Judit asszony históriája* zárt el, egyre tágul: előbb a deák írók szoktatgatják a látni kezdő szemet, majd a francia és anglus szóban keresgetik a bölcseséget, míg végül meglátják a környező természetet és észreveszik e környezetben önmagukat. A déli pipázás füstje mögül már nem az a szem tekint elő, mely eddig a semmittevésben vélte a nyugalmat, a mulatozásban az életet; az egyszerű ember parlagi filozófiája már nem tud megfenekleni abban a boldogságelméletben, amelyet egyik poétánk így fogalmazott meg:

«Boldogságomat én csak abban találom,
Hogyha lelkem tiszta, mikor megvizsgálom,
Egészség, szép asszony, jó barát, bor, kenyér,
Az egész világnál s kincsénél többet ér».

Észreveszi a körülötte lévő életet: a delet, amikor a nap tüzes dárdákhoz hasonló sugaraitól izzik a levegő,

s «az elszáradott föld a szomjúság miatt sok helyen hasadoz, az utazó sietteti ellankadott lovait, hogy mennél előbb menedékhelyet találhasson; a megizzadt munkások lerakják kaszájokat, ásójokat, s félben szakasztják munkájokat; a gulyák és ménesek sietnek az árnyékra; a magas kősziklák, melyek a napnak szegezik mezítelen fejeiket, nagy csikorgással repedeznek...» az estet, amint a nap már futása céljához közelget, de mielőtt eltűnne, megnöveli tündöklő tányérját; mikor az árnyék meghosszúl és a csendesség veti hatalma alá a világot... El-elnézik a feléjök bólintó virágokat: az égnek emelkedő napraforgót, melyet valami csodás együttérzés arccal szüntelen a nap felé fordít; a nebántsvirágot, mely szemérmetesen zöld palástot terít gazdag szépségére... El-elhallgatják a madarak énekét: a harsogó szavú pacsirta szavát, a panaszosan huhogó baglyot... (Hervey sírhalmai és elmélkedései. 1790.)

És a sok szépségből hirtelen önmagukra fordulnak, mert érzik, hogy «a Természet magába egy test és egy szüntelen való mozgás, melybe magára nézve nincs halál, sem rothadás, hanem csak keverés, oszlás és új-új forma», és felismerik, hogy «az ember magának a legmélyebb könyv, hol világot, Természetet, ismerni tanulhat». (Bessenyei, A holmi. 1779.) Immár érdekli az embert az a titokzatos erő, mely benne működik, annak a titkos erőnek útja és vezetője. Meglátják az akaratot, az emberi lélek legnagyobb erejét, megvallják annak szabadságát, de parancsoló szavú kísérőjét is, a bennünk élő igazságot, a lelkiismeretet. Az elmélkedés keresi a lelkiismeret törvénykönyvét, ellesi parancsait és irányító elveket tűz azokból maga elé. Az életet ezentúl nem a napok lemorzsolása teszi, hanem az élet meglelt törvényének a követése: ezzel tartalmasabb, nemesebb, méltóságosabb lesz maga az ember is.

De hogy lehet ez, hiszen a vallás mindig e törvényekre tanított, figyelmeztetett, — hogy lehetséges tehát az, hogy a XVIII. század végének tulajdonítom mégis ezt a megnemesedést? — Hiszen hétszáz esztendő óta dolgozott a kereszténység azon, hogy a magyar fajt e megnemesedett erkölcs világába áthozza. Teljesen eredménytelen lett volna a kereszténység hét századának munkája? Semmi esetre sem. Ám azt sem szabad felejtenünk, hogy kétszáz esztendőt, az utolsó két századot, csaknem teljesen a vallási tanok küzdelme emésztette fel, és e küzdelemben vajmi ritkán szólalt meg a léleknemesítő tanítás a polemizáló érvelés mellett. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ha meg is szólalt, a szava nem igen hatott át a való életbe, nem igen tudta formálni a világiak életrendjét. A magyar nemes megtette azt, amit egyházának szabályai megköveteltek, de csak a formaságokban: a lelke vajmi ritkán nemesedett át. Eljárt ünnepnapon a templomba, meg is hallgatta a jobbulást sürgető prédikációt, — de a többi vallásos kötelességet az asszonynépre hagyta. Maga megmaradt kegyetlennek, önzőnek, mintha a szeretet tana nem is fogott volna rajta. A külszínnek és a belső valóságnak ezt az ellenkezését a legjobban Listius László mutatja, a XVII. századnak ez a hírhedt poétája, aki vallásos himnuszt is ír, de megdöbbentő gonosz az élete. Gyöngyösi Istvánnak is megvolt az oka, hogy a Csalárd Cupido szolgálatáért Rózsakoszorúval igyekezzék engesztelést szerezni, Amade Lászlónak is, hogy istenes énekekkel békítgesse a gáláns szerelmek hatását. A magyar nemesben megvolt a józan, egészséges életfelfogás, nem volt kemény a szíve sem, de a komolyabb életet csak az alkonyon szerette, — amíg tehette, bizony könnyelműen kiélvezte. A vallás szava ezt a könnyelműbb életfelfogást a halál, a túlvilág, az ítélet képzeteinek emlegetésével igyekszik megjavítani,

és azt nem is lehet mondani, hogy a válás előtt a halandó nem igyekezett volna rendezni Istennek való tartozását. De ez a tartozás inkább a bűntől való tartózkodásra szorítkozott, a cselekvő kereszténység ereje csak egy-egy nagyasszonyban virágzott ki: Nyári Krisztinában, Barkóczi Krisztinában. Az Eszterházy Miklóshoz és Pálhoz, Nádasdy Ferenchez mérhető férfi nagyon ritka: a nagyokat a politika, a kisebbeket az élet ezer gyönyöre-gondja vonta el a lélek gondozásától. A XVIII. század vége ebben hozott változást: egyre többen látják a lélek megnemesítésének szükségességét, egyre többen érzik kötelességüknek embertársaik megnemesítését. «Én — írja Berzsenyi — nem tudok megszabadulni azon nevetséges bolondságtól, mely engem szüntelen arra ösztönöz, hogy használjak és tanítsak.» Ez a használni-akarás a századvég vezető eszméje.

Honnan került vezető szerepre ez az eszme? A kérdésre a leghelyesebben úgy felelhetünk meg, ha e század egyik legkimagaslóbb íróemberét figyeljük meg, Bessenyei Györgyöt. Szabolcsi nemes család gyermeke és a pataki református főiskola neveltje volt; tizenhárom éves korában már elhagyja az iskolát, öt év mulva Bécsben van a nemesi gárdában; itt kezd hozzá a tanuláshoz és tizenegy esztendeig fáradhatatlanul műveli magát. Megnyílik a szeme: megnyitja a bécsi élet és a Bécsbe eljutó idegen kultura. Orczy Lőrinc báró korábban kezd irogatni, de a Mátra hegyén mulatozó múzsáját olvasmányai: Boethius, Horatius, főleg pedig a «fúrt eszű franciák» vonták a komolyabb gondolatokhoz.

Ez az idegen kultura, ezek az olvasmányok nem az ember és Isten viszonyát bogozták, hanem az ember és természet kérdéseiről akartak tájékoztatni. A kérdések középpontja maga a gondolkodó ember, — annak a fejlődését, világban való elhelyezkedését vizsgálják.

A lélek különböző erőtényezőit veszik számba: az akaratot, érzést; figyelemmel kísérik ezeknek útját, a természeti állapottól a civilizált ember eltévelyedéséig. Hódolnak a bölcseség előtt, amelytől az emberi vadság megfékezését várják; kutatják az emberiség törvényeinek alapját, az emberi társadalom megoszlásának jogosságát. A lélek méltóságát akarják kiépíteni: ezen fáradoznak tanítással, intő szóval, gúnnyal és megrovással. A javító munka lehetőségét magában az emberben keresik: embertársukhoz fordulnak tehát és a társadalom képével oktatnak. Isten létében nem kételkednek, de a közmondást követik: Segíts magadon, az Isten is megsegít! Így maga a világi rend is hozzálát az emberneveléshez, ami eddig teljesen a vallás szolgáinak munkája volt: és ezzel az irodalom komolyabbá, tartalmasabbá, értékesebbé válik. Az író apostolnak érzi magát, az igazság apostolának. Apostoli hivatottságának érzését igazolja azzal is, hogy keresi, kutatja az igazságot, nem nyugszik meg az egy-olvasmány vezető szavában. Ezzel sokszor elszakadnak a vallás tanításaitól, sokszor járnak téves úton: de a szándékuk mindig nemes. Az ellentétet köztük és a papság között kettő élezi ki: a térítések és a cenzori tilalmak. A szabad értelmezés tiltakozik bennök az igazság ellenállhatlansága ellen erkölcsben, törvényben, hitben. Tanítani kívánó lelkük lángolása keserűen látja a cenzura fékező józanságát, annál is inkább, mivel — legtöbbjük protestáns lévén — a katholikus pap dogmatikus felfogását, ugyancsak használni akaró igyekezetét, meg nem értik. Hatalomféltést látnak ott, ahol a lelkek javát féltik, és túlfűtött lelküket nem igen tudja lehűteni az sem, ha elfogulatlannak ismert világi ember botránkozik meg szavukon, mint Aranka György a Bacsányién.

Ezt az ellentétet még jobban elmélyítette az a repedés, ami a magyar katholikus világnézet felszinén

volt észlelhető II. József uralkodása nyomán. A racionalizmus, mely Európa-szerte küzdelmet vívott a vallás ellen, az értelem köréből elutasítván minden érzékfeletti világot, a katholicizmus hívei közül is sokat hódított el. Az Encyclopaedia tanítása mindenfelé utat tört és a nyomán egyre többen hirdették a gondolkodásnak minden eddigi megállapítás kötelező igazságától független szabadságát. A vallásos meggyőződést is függetleníteni óhajtván a hierarchia dogmáitól, egy észszerűnek mondott világnézetet hirdettek, amelyet nem annyira a meggyőződés ereje, mint inkább a voltairei gúnytól való félelem távolított el a dogmatikus katholicizmustól. A pápai szék tekintélye, az egyházatyák szavának súlya vesztette erejét, és a protestantizmus alapelveinek megfelelő, szabadon válogató vallásos felfogás foglalt teret még az egyházi szószéken is. Hiszen maga Hontheim is püspöki talárt hordott: úgy látszott tehát, mintha a dogmákon nyugvó katholikus vallás egysége teljesen elbukott volna. Nálunk a febroniusköny veknél talán még erősebb melegágya volt e világnézeti szakadásnak II. József rendelete, amely a katholikus papképzést világi ellenőrzés alá helyezte. És mivel a tudomány modern ünnepeltjei a racionalizmus zászlaját hordták, erős bátorságra, törhetetlen hitre és meg nem alkuvó meggyőződésre volt szüksége annak, aki — mint Szaitz Leó — a konzervatív katholicizmus igazáért fegyvert mert ragadni. Az ütközőpont a papság hatalma volt: ezt akarta lerázni II. József állama és a febronius sajtó, de vele az egész katholikus hitéletet is. Az a néhány merész férfiú, aki Szaitz lelkületében nőtt fel, épen a katholikus hitélet és a magyar nemzet élete között való szoros kapcsolatot mutatta ki.

Erre az érvelésre nagy is volt ez időben a szükség. A «szabadságharcok», ahogy a protestáns rendek

felkeléseit és a nemzet alkotmányos harcait egy néven nevezni szokták, II. József uralkodásának abszolutisztikus intézkedései után az ország népességének többségét a kuruc táborba hajtották. Az 1790—91. országgyűlés megindúlásakor az egész nemzet biztosítékot keresett az uralkodóház nemzetellenes politikájának megelőzésére. A közvélemény az uralkodóház egész eddigi politikájában csak a nemzetellenes tendenciát látta és ebből a nézőpontból mondott ítéletet a kuruc-labanc háborúk résztvevői felett is. Mivel pedig Bocskai és Bethlen, meg Rákóczi György hadai a protestáns magyarság lelkiismeretének szabadságáért küzdöttek, a könnyen változó közvélemény nemzetellenes, hazaáruló politikával vádolta meg Bocskai, Bethlen, Rákóczi György minden királyhű ellenfelét. Ekkor vetődött föl egész nyerseségében az a vélemény, hogy a magyarság a fennmaradását a magyar protestantizmusnak köszönheti. Ide kellettek tehát a Szaitz Leók, hogy a katholikus hivők igaz magyar voltát a történelem kérlelhetetlen adataival igazolják.

Tévedne azonban, aki ezt a kettős repedést a magyar katholicizmus felszinén mélynek gondolná! Épen az 1790—91. országgyűlés tanácskozásaiból hallatszik ki a katholikus magyarság józanságának és hithű voltának a bizonysága. Az a szivélyes engedékenység, amellyel a protestáns rendek józanabb része a szerzetesek jogainak visszaadásánál szót emelt, a katholikus püspökök és papok nemes előzékenységének a mása, amivel a vármegyei tisztségek betöltését intézték. És ha a vallási kérdések erős szenvedélyeket váltottak is ki, a közjogi küzdelem összebékítette az ellenfeleket.

Mert a magyar nemzet életének rákfenéje, a közjogi harc, ez időben is kegyetlenül dühöngött. Az ideális abszolutizmus eszméje kudarcot vallott: még a legjozefinistább magyar sem kívánhatott egy új II. Józsefet.

Az abszolutizmusnak ez a gyűlölete azonban egy új szellemi mozgalomnak lett a melegágya, azé, amely «az ausztriai ház vészteljes uralkodásán» okulva, azt követelte, hogy «a magyar nemzet vegye ki a főhatalmat a király kezéből és hazáját szabad, független köztársaságnak nyilvánítsa». Így szövegezi meg a törekvést «a magyarországi reformátorok titkos társaságának katekizmusa» — «Az emberek és polgárok katekizmusának» ez a testvérhajtása. A törekvés francia ihletésnek eredménye, azé a francia ihletésé, amely a francia forradalom vérorgiáit szülte. Ezzel a törekvéssel a racionalizmus veszi át azt a zászlót, amelyet a protestáns rendek ékesítettek fel maguknak ezelőtt a *Pro libertate* jelszóval. Ennek a zászlónak is egy megtévelyedett, örvénybe hullott katholikus pap volt a kitűzője: Martinovics Ignác. Az emberi jogok tisztelete, az ezt ihlető emberszeretet — «mentsenléb», ahogy Szaitz nevezi — volt a sugallója ennek a mozgalomnak; a tudatlanság ellen küzdött, de túlfűtött haragjában minden vallást vakhitnek vélt és vakhitként üldözött. Hiába követelte meg katekizmusuk a bátorság, hallgatás, elme- s testbeli tehetség és okosság mellett a jámborságot, — a hasznok között, melyeket magok elé álmodtak, csak egy káros mag fogant meg: a vallástól való idegenkedés. Pedig milyen nemes a programm, melyet emberies érzületük diktál! — de hogy valósuljon meg, hogy hozzon jó gyümölcsöt az a rombolás, amely az emberiség egyetlen megnyugtatóját, erkölcsi védelmét robbantja fel, a vallást?

Mégis, ennek a romboló irányzatában káros korszaknak is megvolt a jó eredménye: az emberek tudatára ébredtek annak, hogy embertársaikkal, magukkal szemben kötelességeik vannak; innen lett általánossá irodalmunkban a használniakarás nemes tendenciája.

*

A XVIII. század alkonyának másik jelentős tette volt a magyar nyelv jogának a felismerése. Bármennyire természetes volt is, hogy az idegen nemzetiségek özönében az indifferens latin nyelv tarthat leginkább békét a közigazgatásban és törvénykezésben, bármennyire jogos volt is az aggodalma azoknak, akik e kérdés feszegetéséből a nemzetiségi kérdés háborús feltámadását sejtették, érthető és igazságos volt a magyarság követelése is, hogy a saját hazájában a saját nyelvét lássa uralmon. «A papnak — írja Decsi Sámuel — nincsen deák megyéje, nem is prédikál soha deákul. Sokkal jobb volna, ha a prókátor magyar és nem deák nyelven folytatná pereseinek ügyét, hamarabb végeszakadna a perpatvarnak, nem szegényülne el annyi sok jó nemes familia a prókátoroknak és velek cimborázó bíráknak csalárdsága miatt.» (Magyar Fényiksz, 1790.) A magyar nyelv jogának felismerése az írókra is kettős feladatot rótt: olyan olvasmányt kellett adniok a közönség kezébe, amely annak ízlését és érdeklődését kielégíti, másrészt pedig arról kellett meggyőzniök a közönséget, hogy ez az eddig lenézett magyar nyelv méltó versenytársa minden idegen nyelvnek.

Csakhogy lehetett-e szó meggyőzésről akkor, amikor csupán Péczeli József *Henriás*-a mutatta, hogy az «ékesen szóláshoz szokott magyar nyelvnek micsoda fennenjáró gondolatai és szavai vannak», — amikor csak Báróczi *Marmontel*-jéből idézhetett az ember a szépnemnek hízelkedő, édesgető szavakat, — amikor a magyar káromkodásra kellett hivatkozni, hogy a «magyar nyelvnek és szívnek nagy megegyezését» elhitessék? Elfogadhatta-e az érvet a közönség, amikor a magyar írók is a nyelv szegénységét panaszolják, amikor Kazinczy azon kesereg, hogy «készületlen minden: lexikonunk szűk, szegény; grammatikánk habozó, hiányos; stilisztikánk feszes, ügyetlen; s ami mindennél

bajosabb, mi magunk, írók és olvasók, készületlenek vagyunk és egészen készületlenek».

A XVIII. század végének irodalma épen azért jelentős, mert e panaszok, kesergések okát kevesbítette: hozzálátott a magyar nyelv szókincsének a kibővítéséhez; felkutatta a régi, elavult szavakat, mint a bányász a hegy elrejtett kincseit, és napvilágra, használatba hozta; meglátta és beszédébe szőtte a magyar vidék eredeti kiszólásait, mintha a mező üde virágait illesztgette volna csokrába; megfigyelte a szóalakulás törvényeit és új, kifejező szavakat formált. Ki tudna ma ellenni az alap, gyám, ima, költemény, közömbös, magasztos, ügyész, stb. szavak nélkül — amelyeket pedig mind e század legügyetlenebb íróembere, Barczafalvi Szabó Dávid, hozott divatba? — Harcot vívott a magyar grammatika tudományos rendszerezéséért, szenvedélyesen vitatván meg az olyan kérdéseket is, mint a helyesírásé. De a grammatika széke fölé odahelyezik az ízlés trónusát, mert — mint Kazinczy írja — «tudni a nyelv törvényeit elmulhatatlanul szükség; szükség azt is tudni, mi van szokásban: de azt is szükség tudni, mi adhat trópikus díszt, s el nem feledni, hogy kevés regula van kifogás nélkül, és hogy a regulától eltávozni sok helyett trópus vagy figura, s nem anomalia».

Az irodalom stílusa kezd kiformálódni. Eddig a magyar költészetben jóformán csak egy költői műfajnak volt meg a sajátos stilusa: a lírának, ahogy azt Balassi Bálint intonálta. Ez csapott át még az epikába is (Gyöngyösi), még a dráma érzelmes (Florentina) és tanító részleteibe (Comico-tragoedia) is. A századvég először ezt a lírai stílust újította meg: a franciás levél elmélkedése, Ányos és Dayka szentimentalizmusa, Verseghy ifjúkori kötődései, Rájnis és Baróti Szabó ódai lendülete, Csokonainak pajkos verselgetése a lírai hang-

szer változatos skáláját egész pompájában csendíti meg. Bessenyei és Palóczi Horváth Ádám a komoly eposz, Gvadányi és Fazekas a tréfás elbeszélőköltemény magyar stílusát próbálják. Az iskolai drámák Gottsched gyűjteménye nyomán a Bécsben divatos komédiákat és tragédiákat tolmácsolgatják; próbát tesznek Metastasio áradozásával és Molière tréfájával; Bessenyei pedig a drámai stíl költőiségének adja kisérleteit. Kitágul a szépprózа tárgyköre: megfogan a regény, egész stílusváltozatosságában, Dugonics érzelmes köteteitől *Tarinenes utazásán* át *Robinson*-ig. A tudománynak is alig van területe, mely magyar szót ne próbálna: ott van Horváth Ádám Psychologiája (1792), Szép János Aesthicája (1794), Aranka könyvei az igazgatás formáiról, mellettük Decsy Sámuel, Németh László és Vályi András geográfiai munkái, Szekér Joachim, Szvatics Ignác történelmi könyvei és az egyházi irodalom gazdag termése; sőt még fizika, kémia, mineralogia, növény- és állattan is jelentős tolmácsolóra találnak, míg Rácz Sámuel az orvostudomány, Dugonics András pedig a mathematika magyar ismertetését kisérli meg.

A XVIII. század vége tehát mintát adott a magyar nyelv gazdagítására, buzdítást a szépítésére és utat mutatott arra, hogyan kell a magyar lélek egész szellemi tartalmát híven és szépen kifejezésre juttatni.

*

Az a készületlenség, amelyet író és közönség részén egyaránt panaszol Kazinczy, lassan-lassan enged. A közönség egyre jobban érdeklődik az irodalom iránt; ezt az érdeklődést elsősorban azok az irodalmi harcok vívják ki, melyektől a századvég hangos. Baróti Szabó Dávid és Rájnis Miklós a magyar prozódia törvényei felett csapnak össze, amikor a deák mérték szépségét egyeztetik a magyar nyelv sajátságaival. Az 1786. év-

ben vita indul a leoninus verselés felett, — hogy ebből a vitából formálódjék ki Földiben és Kazinczyban a nyugateurópai rímes-mértékes verselés magyar divatának kedvelése. Az utána következő esztendőben a közvélemény elé új vitatémát vetett Bacsányi János: a jó fordítás törvényeit próbálván meghatározni. A leghatalmasabb vihart a nyelvújítás jogosságának és korlátainak vitatása keltette. «A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedéseket» természetesen követték annak «állapotjáról, kimíveltetése módjairól, eszközeiről» való tépelődések: előbb az aggódó féltés szólalt meg, amikor Barczafalvi Szabó újításai a közönség elé kerültek, de hamarosan átadta a helyet a maró gúnynak és az érvelő polémiának. A küzdelem a századfordulónál a legerősebb: hiszen Kazinczy 1801. június 28-án azzal az elhatározással hagyja el börtöne falait, hogy a német nyelv átalakító munkájához hasonlót indít meg a mi nyelvünkben is; Verseghy pedig fogságában azon fáradozik, hogy magyar Adelunggá váljon, aki az egész nemzet nyelvbéli törvényeit foglalja írásba, és így az irodalmi nyelvnek normát adjon. A küzdelemnek legfontosabb dátumai: a Kulcsár István hirdette pályatétel a magyar nyelv kimíveltetéséről (1804), amely Kis János, Pánczél Pál, Pucz Antal és Teleki László munkáit hozta termésül; Kazinczy epigrammás kötetének megjelenése (*Tövisek és virágok*, 1811.) és három, lépcsőfokot jelentő, értekezése: Daykáról (1813), Báróczyról (1814) és az orthológus és neológus helyes álláspontjáról (1819). Közben, 1813-ban megjelenik a kegyetlen gúnyjával az újítás ellenségeit és barátait egyaránt felrázó *Mondolat*, 1815-ben pedig a *Felelet*, melyet reá ugyanoly kíméletlenül írt meg Kölcsey és Szemere Pál. Igaz, hogy a küzdelem a század közepéig eltart (— még a negyvenes években is akadunk gúnyolódó

szindarabra —), de az okos kiegyenlítődés útját Kazinczy már 1817-ben megjelölte, amikor Horváth Ádámnak megvallja, hogy «az orthologusoknak is, a neologusoknak is a középpont felé kell közelíteni», amikor mértékül az író elé azt szabja: «amit a minden nyelvek ideálja megkíván, a magyar nyelv természete világosan nem tilt, s a szükség múlhatatlanul parancsol». Közben a magyar átok a nyelvi vitát világnézleti árnyalattal vonta be: a református Kazinczy ellen a veszprémi katholikus írók emelnek fegyvert, mert nyelvújító törekvésében arra irányuló igyekvést látnak, «hogy az ország dolgainak intézését és a tudományoknak tanítását monopolium gyanánt azoknak keze alá kerítse, kik deákul nem tudnak, sőt tudni sem akarnak, azaz a kálvinistáké alá», — és ha Kazinczy törekvéseinek rúgóját helytelenül is ítélték meg, a protestáns magyarság hatalmi törekvésének megállapításában semmi esetre sem tévedtek. Ezzel a megítéléssel szemben a nemzet fejlődésének sokkalta világosabb kapcsolatbahozatalát látjuk a pázmándi papnak, Horváth Endrének fejtegetésében, ahonnan a legvilágosabban csap fel az ellentét a két irány között: a magyar műveltséget önmagából fejteni ki, vagy külföldi szellem segélyével életeszteni fel.

Ennek a műveltségfejlesztésnek, sőt bizonyos mértékben a műveltség iránt való érdeklődés felébresztésének is ekkor honosodik meg nálunk a leghatalmasabb fegyvere: a sajtó. 1780 január elsején indul meg az első magyarnyelvű ujság, Rát Mátyás *Magyar Hirmondó*-ja 318 előfizetővel. Hamarosan követi a *Magyar Kurir* 370 előfizetővel, majd a *Magyar Mercurius, Hadi és más nevezetes történetek, Erdélyi Hírvivő, Bécsi Magyar Mercurius* és 1806-ban a hosszabb életű *Hazai tudósítások*. A közönséget a századforduló háborúi érdekelték: jórészt hadi tudósítások töltik tehát meg a lapokat, de a szépirodalomra is van a szerkesztők-

nek valamelyes gondja: jóformán mindegyik szépirodalmi melléklapot ad, *Magyar Múzsá*-kat, amelyek, ha nem is nagy megválogatással, nem is elégséges műérzékkel, de a kezdetleges szépirodalmat nyujtják. Sőt 1788. július elsején egy tisztán szépirodalmi folyóirat is indul, Bacsányi, Kazinczy és Baróti Szabó közös vállalata: a *Magyar Muzeum,* majd Péczeli József *Mindenes gyűjteménye* (1789), Kazinczy *Orpheus*-a (1790), az *Urania* (1794), Pajor Gáspár és Kármán József hölgyfolyóirata; a művészet szinvonala egyre finomul és az 1813-ban meginduló *Erdélyi Muzeum,* 1817-ben megindított *Tudományos Gyűjtemény,* Dessewffy József *Felsőmagyarországi Minervá*-ja (1825) már figyelemreméltó, irodalomtörténeti érdekű tanulmányokat és költői műveket hoztak. Bármennyire ingadozott is a közönség érdeklődése, a közöny falát e vállalkozások átütötték.

Mentől jobban hozzákészült a közönség az irodalom megértéséhez, annál nagyobb készültséget várt el az írótól. Megszületik a magyar műkritika, amelyet két alapgondolat jellemez ekkor: a féltudósság veszedelmes voltának felismerése és az örökös hízelgés fertőzetének üldözése. Talán a hízelgéstől való óvakodás kissé a túlságba is csapott Kazinczy kritikai elméletében, Verseghy, Kisfaludy megitélésében, de különösen Kölcsey kritikáiban Csokonai és Berzsenyi költészetéről. Az írók azonban egyre több gonddal mélyednek az eszthétikai tanulmányokba: olvassák, tanulmányozzák, fordítják Sulzer *Allgemeine Theorie*-ját, Batteux francia eszthétikáját, Bouterwek és Jean Paul munkáit, Herdert, Lessinget, stb. A mélyebbenjárók a magyar irodalom fejlődésének tényezőit is számba próbálják venni, és megszületnek az első magyar irodalomelméleti tanulmányok Kármán és Kölcsey tollából. Mások a közkézen forgó idegen eszthétikákból

egyes műfajok elméletét ismertetik: a poézisét általában, a fabuláét, az epikáét és külön is a románét, stb.

Igy érthetjük csak meg azt, hogy Csokonai, a legeredetibb magyar lírai tehetség Balassi óta, műfajelméleteket ír és még stílusában is tudatos széphatásra törekszik; hogy Katona József is a színi költés elméletén gondolkodik; de ez adja a magyarázatát annak is, hogy a századforduló hatalmasabb írói egyéniségeket vet elénk.

Ezek közül a legkorábban hagyta el a XIX. századot Csokonai Vitéz Mihály (1773—1805). Sajátos, önmaga művelésében fáradhatatlan egyéniség, aki végig megtartja a kálvinista kollégium hanghordozását, ha beszédjének gondolattartalma el is mélyül. Nagy olvasottsága hamarosan idegenné tette Debrecenben. «Ha írok is — olvassuk egy levelében —, írok a boldogabb maradéknak; írok a XX. vagy XXI. századnak...» Lelke nemes célokat követ: a virtus, a hazafiság és az ízlés birodalmává akarja tenni magyar hazáját. Elszánja magát, hogy ingyen ad leckéket honfitársainak «a nationalis poézis természetéről és felséges céljáról»; — heroikus versekben akarja megénekelni Árpád honfoglaló harcait. A magyar kultura kifejlesztése az egyedüli álma, mert honát a jó és gonosz határán, Kelet és Nyugat küszöbén látja. Termékeny elmét érez magában és ezt tud honfitársaiban is; fegyverbe szólítja tehát őket a «gyarló tudatlanság» ellen. Olvasmányai a racionalizmus hívévé tették, protestáns lelke is erre volt alkalmas talaj; a humanisztikus világprogramm van tehát a zászlaján, a természet ősi jóságát sóvárogja vissza, a babona megalázó vakságán kesereg és az a reménye, hogy az értelem szavának lesz hatalma ahhoz, hogy a szeretet lelkével töltse be a földet. Rousseaunak tanítványa, de a szivében elevenebb az emberszeretet. «Én még annyira nem mentem, mint a

genevai Jean Jacques...» Pedig szereti a magányosságot, szereti az élet nagy problémáit; különösen a legnehezebb foglalkoztatja: az élet és halál kérdése. Előbb *(Álom)* a természet örökös élete nyugtatja meg, amelyből kiszakad és amelybe visszatér az ember; később a keresztény hívő Istenbe vetett bizalma oszlatja el aggodalmait *(A lélek halhatatlansága)*. Nagy tanító költeménye más szempontból is tanulságos: a bölcselmi poézis símul benne sirató verssé. Csokonaiban ez a lelki formálódás nevelődésének az eredménye: ennek a hatását látjuk iskolás próbálkozásokra emlékeztető témaversein, deákosan szabadszájú tréfás költeményein. Maga a Dorottya alakja is ilyen iskolai mulatozás dalhősnője lehetett, ha a *Dorottya kinjai*-nak hihetünk. De ahogy a *Dorottya* a komikus eposz világirodalmi példáin maga is epossá nemesedett, Csokonai lírája is bájosan könnyed rokokóverseket és néplelket tükröző dalokat egyaránt termelt.

Egészen ellenkező típusa a magyar poétának Virág Benedek (1752—1830): a századforduló legnemesebb pappoétája. Lelkének kettős az alaprétege: katholikus vallásosság és klasszikai műveltség. Amaz az erények szeretetét, emez a megnyilatkozás formáját szabta meg költészetében. Békeszerető, nyugodt lélek; szivében teljes megnyugvás él, amelytől szinte hamis is a hangja, amikor túlságosan szenvedélyes óda tör elő ajkán. Hogy is dőljön meg ez a lelki nyugalom, amikor megingathatlanul él a szivében a tudata annak, hogy a halál könyörtelen igazságtevő, de «kik érdemekkel nyertek örök nevet: kik nem magok hasznoknak éltek, büszke hatalma alá nem esnek». Ódai biztatásának jórésze a nagy lélekhez szól, aki — ha gátat vetnek is neki — érzi hivatását és öntudatos bizakodással várja halálát. Az ő «nagy lelke» a honfiúi lélek, aki a honnak áldozik: a harcos, aki vitézül küzd érette; az író,

a nemzeti nyelvnek gondviselője; a nemes, aki a magyar törvényhez, szabadsághoz, öltözethez és nyelvhez ragaszkodik. Szelid lelkülete csak ritkán találja meg az elmélkedő ódának számára teremtett stíljét *(A bölcs)*, inkább a kedves férfiúi enyelgés, szeretetteljes tréfálkozás apró verseiben adja híven önmagát: egyebütt maga is érezte a tartalom és en-lelkülete között az űrt, azért átvett, gnomaszerű gondolatokkal kellett verseit tarkítania.

Küzdelmesebb volt a lelkisége Verseghy Ferencnek (1757—1828). Mint Virág Benedek, Verseghy is a pálosok szerzetének volt tagja, de már a szemináriumban kételyek támadtak benne papi hivatottsága iránt és csak egy esztendei ingadozás után tért az egyházi kötelékbe vissza. A jozefinista felfogás Verseghy vallásosságát is meghódította: az emberszeretet humánus követelményei előtt elhomályosult szemében a vallásos dogma fontossága. Ez magyarázza meg azt is, hogy a pálosrend feloszlatása után nem tudott ellenállani annak a rokonszenvnek, amely az egykori klarissza-apáca, Herpi Krisztina felé vonta, és magányában, pályatársainak irigykedő zaklatásai között, nála keresett vigaszt. E két dolga összeütközésbe hozta előljáróival, és a rend kötelékeiből elszakadván, a mindennapi kenyérért való küzdelemben egyre jobban eltávolodott a szerzetesi alázatosság eszményétől. Csak élete derekán békült ki újra egyházával, amikor már a tudományos működés gondja elűzte fiatalos túlzásait és a veszprémi megértő barátok között békét és nyugalmat talált.

Abban, ami lírai költeményei között költészetünk fejlődése szempontjából érték, nem sok az eredetiség: a német Almanach-lírának sablonos darabjait adja, de azzal, hogy a dalok dallamosságára ügyel, az időmértéket a zeneiséggel egyezteti, a magyar dal formai továbbfejlődésére adott útmutatást. Regényeiben és drámáiban nincs sok eredetiség, de a műfajok egyéni

stíljének kiformálódásában az ő műveinek is jelentős szerepük volt.

Az emberszeretet humánus követelményeinek hangsúlyozásában rokon vele Bacsányi János (1763—845). A kor lelkének ihlető erejét a századforduló poétái közül Bacsányi érezte meg a legjobban. «Felébred a világ halálos álmából s kifejtendi magát szolgai jármából? Avagy századunknak örökös csúfjára ledől a szabadság most emelt oltára? — Ily bizonytalanság kétes örvényében hányattatik elmém méltó félelmében. Kebelembe folynak könyveim árjai, s önként zúgni kezdnek lantomnak húrjai.» — Ha ez a vallomás igaz, Bacsányi a francia forradalmi hangulat igaz magyar poétája; de ehhez bátorság, forradalmi lelkület is kellene, az pedig nincs meg Bacsányiban, aki egy levelében így panaszkodik: «Gondolja el k. barátom uram! A minap egész egy cimbora állott itt össze, hogy engemet az udvarnak feladjanak. S miért? — azért, hogy (amint ők mondották) a franciaországi változásokra írt versemben lévő nagy bátorságommal a fejedelmeket megsértettem! Balgatagok! Nem gondolják meg, hogy szemtelen árulkodásokkal ők bántanák meg az udvart, azt mondván neki, hogy ő reá van készítve az a kemény vers». Aki a saját forradalmi fenyegetéséről ilyen kibúvósan beszél, nem született forradalmi poétának.

Nem is annak indult. Költészete az Orczy Lőrincféle elmélkedő versnek a testvérhajtása, — később sem szakadt el attól sohasem. Innen van, hogy a reflexió olyan uralkodó nála; innen az is, hogy a hasonlatkifejtésben mindvégig inkább epikus marad; még a levélformától sem tud teljesen megválni. Rokon Orczyval a szabadságeszme kedvelésében is; mesterük is közös: a francia irodalom, — de Orczyéi a bölcselők, Bacsányiéi a politikusok. Orczy hatásához járult a német szentimentális lírának olvasása: ez hoz kifeje-

zésébe szépséget, hangulatosságot. A társadalmi problémáknak a forradalmi változások kapcsán meglátott komplexuma élete végéig érdekli, a költészet egyik feladatának mindig az elfajult nemesség ébresztését, tanítását tudja, de a sors megtörte erős lendületét, az alkotó imádására készteti és annak a beismerésére szorítja, hogy jó, «hogy a feljebbező nyughatatlan elme, bármint erőlködjék, azt által ne lássa, aminek nem szükség s nem használ tudása».

A magyar nemesembernek legjellegzetesebb poétaképviselője e századfordulóban Kisfaludy Sándor (1772—844). Ő is francia ihleten nő poétává, de nem a forradalmi eszmék francia tolmácsolásain, hanem a szerelmes verselőkön: Montesquieu, Parny, Chaulieu, Deshoulières dalain; reá is hat Rousseau, de nem a *Társadalmi szerződés*-sel, hanem *Juliá*-jával; ő is résztvesz a francia háborúk mozgalmaiban, de míg Bacsányi Napoleon magyarországi kiáltványát fordítja, Kisfaludy a Napoleon ellen küzdő seregben harcol; Kisfaludy is fogságba kerül, de míg Bacsányi szabadságról álmodozik és fogoly poétatársán, Szentjóbi Szabó Lászlón, kesereg, Himfy költőjét «magánosan sétálván néha az halavány olajfáknak békés árnyékában, meglátogatja a bús Melpomene, szélnek eresztett hajjal, tőrrel a kezében; és a szerelmesen andalgó Petrarca szerént (akinek munkája zsebkönyve vala) készíti dalait». Kisfaludy Sándor nemesember, aki e rendben «a mi országunknak legnemesebb rendjét» látja; szereti ősiségét, kiváltságait, dicső multját, történelmi jelentőségét és nemzetfenntartó értékét. A nemzettestet csak akkor tartja épnek, ha abban a király, nemesség és törvény teljes virágjában él. A magyar nemzet felvirágzását tehát nem idegen eszméktől várja: magában a nemesi rendben tudja a kipusztíthatatlan életerőt. Igazi magyar nemes, aki a vitézségért rajong, büszkén forgatja kardját és a fiatalos virtust szabados

kicsapongásban éli ki. Daliás ifjú, aki erőteljes férfiasságával hódít és a hódítás asszonyi csókjait ugyancsak kiélvezi. A sásos Mincio pázsitos partján, ahol hajdan Virgil dalolta Tityrus és Amaryllis szerelmét, az erdőt Róza nevére tanítgatja, de Orpheus szerelmének kínjait a klagenfurti grófnő távozása adja ajkára, a vigasztalást pedig a Dézmásy-ház szépeinek ajkáról szívja. A szerelemnek ebből a virágszedéséből elpihentetőnek érzi a házasságot, mint valami távoli pontot, ahol a boldog fiatalság majd egyszer kiköt. A katonának a csapongó szerelem, a birtokán élő nemesnek a házasság való; «mihelyt haza hordjuk a sátorfánkat, én is mindjárt szabadsággal megyek — írja egyik levelében —, és ha addig főhadnagy nem leszek, hát bosszúságomban én is házasodom akkor.» Az uniformissal leveti kalandos természetét is: boldogságát otthonában találja és nem kívánkozik ki abból. «A Hymennek kebelében... ott amink van, az elég.» A nagy világ zaját neveti onnan; figyeli a természet életét, de most nem szerelmes sóhajtozást, hanem egészséges, munkás életet hall és lát benne. A földjét ügyelő munka tölti be nappalait; «lovag, gyalog járogatván a gazdagság ágait, néha vadász, csapázgatván a vadaknak nyomait; közben néha bölcselkedvén, érezvén és elmélkedvén, s zengvén, ebből kelt dalom, — Nem fér hozzám unalom».

Költészete is egészen sajátos jellegűvé formálódik. Drámáiban a magyar nemesi vér büszke önérzete szól: a kalandos történet ennek a tolmácsa. Regéi a magyar mult dicsőségét villantatják meg, bár hőseik csak rossz színészek, akik a történelmi mezben nehezen mozognak: de a közönséget meghódítja a ruha és az a szentimentális történet, amelyet a multba helyezve eljátszanak előttünk. Versformája is jól illik ehhez az érzelmes tartalomhoz és a kor fiatalsága, melyet a szentimentális

világ akkor is épúgy el tudott varázsolni, mint a fiatal leányszivet ma az érzelmes regény, a maga szerelmi vágyódását, reményét vagy reménytelenségét élte át nagy lírai köteteiben: a *Kesergő* és a *Boldog Szerelem*ben. És még a szerelmes dal megkonstruálásában is sajátos magyar formát talált: az általános igazsághoz, szinte néha közmondáshoz fonódó elmélkedést, amelyet néha alig egyéb választ el Benitzky tanító ritmusaitól, mint az érzelmes tartalom, érzelmes hang és érzelmes dallam. Milyen különös, hogy minden dala fölé odaírja annak a magját egy-egy Petrarca-, Propertius-, Deshoulières- vagy Wieland-idézetben! Egyszeriben elmélyülni látszik a maga panasza, emberinek, közösnek érzik, és erősebb, megfogóbb a hatása. Így a forma és a tartalom meghódítja a közönséget, és negyven esztendőn keresztül divat, minta marad a szerelmes romantika verselőinek Kisfaludy Sándor költészete.

Dunántúli magyar nemesember Berzsenyi Dániel is (1776—836). Ifjú korára emlékezve büszkén mondja magáról: «Én egykorúim között legelső magyar táncos voltam, lovat, embert, asztalt, általugrani nékem játék volt. Sopronban magam tizenkét németeket megvertem, és azokat a város tavába hánytam, és az én szeretőm az én karjaim között elalélt». A szentimentális líra korszakát tehát hamar leveti, az erőteljesebb Horatius és a Kemenes vidéke önmagára ébreszti. Minden ódájában hazafiúi áldozatot tesz; az a hitvallása, hogy «nem lehet szentebb kötelessége egy bölcsnek, mint a nép boldogságának eszközlése». Ezért dolgozik, műveli magát, tanul férfikorában is. Életfelfogásának tengelye az erkölcs: «E talpon áll létünk, alkotmányunk, ezen függ mind egyes, mind köz szerencsénk». A régi magyarság életében ez az erkölcs szilárdan állott: ez adott erőt a testnek, bátorságot a léleknek. A maga korában Berzsenyi hiába keresi a «régi jámbor erköl-

csöt», — megúnta a nép, anélkül, hogy új erkölcsnek magja alá előkészítette volna a lelkét. A míveletlen föld csak gazt terem: meg kell mívelni tehát a magyar lelket; erre vezet a költészet.

A békés erkölcsök apostola; nem szereti a hadi lármát, marsokat, kvartélyt és ispotályt; azt óhajtja, vajha hazánk atyjai a nagy heroizmust egy kevéssé modalizálnák. Apollónak felkentje, aki szivesen tér a bölcselkedés békés hajlékába. Világfelfogása Horatius életörömhöz ragaszkodó derűjét, Schiller mély vizsgálódását a maga természetes eszével nyugodt megelégedéssé békíti. A lágy melancholiát szereti, a csendes elmélázásokat; nincs nagyratörő vágya, csak az arany középszer. Jobban befelé él, nem járja oly éber szemmel a gazdagságot, mint a Boldog Szerelem Himfyje: megvonul csendes lugasában és elvonult életén elmélkedik. A mult és a jövő nem bántja: ember-volta gyarlóvá tette; ami pedig virtus volt benne, az önmagában is méltó bért nyert. Se nem köti, se nem üzi az élet: a sírtól sem fél, hiszen ott is az Isten gondoskodása dönt felette. Ez a magát szabadnak és nyugodtnak érző lélek nemes lelkületén kívül csak abban üt el erősebben Horatiustól, hogy a «honszeretet daliás erényét» szépnek érzi, hogy megnyugvásában ott a boldog öröme annak, hogy e nagymultú törzsnek a hajtása ő is. A forma és stílus Horatiusra emlékeztet, de csak az Augustus Rómáján elmélkedő és az emberi sorson elgondolkozó Horatiusra. A magyar viszonyokhoz ezt a stílust tartja illőnek. «Én — írja — a magyar nyelvnek erőt és pergést kivánnék adni. Aki azt lágyabbá, éneklőbbé akarja tenni, az annak hibáját nagyobbítja.» Ez állítja szembe Kisfaludy stílusával, ez adja meg nemesi lelkének az egyéni színt.

Készült költői hivatásának betöltésére Csokonai is, Virág és Verseghy, Bacsányi, Kisfaludy és Berzsenyi is, de

a tudatosság egyikük fejlődésében sem volt olyan határozott, mint Kazinczyéban. Kazinczy Ferenc (1759—831) a XIX. század első felének legtudatosabb művésze. Irodalmi hitvallásában van valamelyes arisztokratizmus, noha a szive csordultig tele van emberszeretettel. Értelmével és fáradhatatlanságával vezérré küzdi fel magát, akitől vár vagy fél biztatást vagy megrovást egy félszázad minden magyar írója. Az értelem egyházának a híve, de meg tudja érteni protestáns volta ellenére is a katholicizmus melegének szükségességét. Barátai közt találunk az ország minden vallásából, sőt minden rendjéből, mert neki elég, hogy nemes törekvést lásson, és bizalommal nyujtja kezét. A magyarság kimüvelése az élete feladata: mérhetetlen munkát áldoz erre a célra. Levelezése éberebb összetartója, figyelmeztetője, biztatója volt a félszázad magyarságának minden ujságlapnál. Fordításai útmutatók és bátorítók voltak az irodalom minden műfajában, mert nemcsak azt igazolták, hogy a magyar nyelv minden megnyilatkozásra alkalmas, hanem azt is, hogy minden megnyilatkozásra önálló stílust is tud fejleszteni. Kazinczy egymaga is utólérhetetlenül gazdag gyüjteménye a nyelvi stílus változatos formáinak műfaj, tárgy és hangulat szerint. Bátorságot adott a magyar nyelv megújítására, de az ízlésben kellő mértéket is erre. Szelleme a német irodalom neveltje volt, de a lelke minden idegen szín ellenére magyar maradt: nemzete fejlődését sóvárgó magyar. Érdekes, hogy ez a verseiben szinte hidegen klasszicista, életében szinte ügyetlenül bátortalan ember milyen tüzes harcosa a magyar müveltségnek, a magyar művészetnek. A harmóniát szomjuhozta művészetben, életben egyaránt; a Goethei szép emberiesség az eszménye; a lelki nyugalom békéjét sóvárogja, amelyben az ember józanul és szépen éli ki életét. Törvényt nem is ismer maga felett mást, mint a szépséget. Apja

religiózus protestáns ember volt, de ő ebből a religióból csak az erős vonzalmat örökölte ahhoz, ami szent, ami jó, ami nagy. A tételes vallásoktól racionalizmusa tartotta távol, és így sajátos vallást fejlesztett magában: a szív religióját. «Az a haszontalan metaphysicálás — írja egy levelében —, mit ér ez? Minden lépten beszakad alattam a jég, s végre arról is kételkedem, amiről kételkednem nem kellene.» Idegenkedik a tételes vallások polémiáitól, azért a vallást a szívbe szeretné elzárni. Tisztelettel tekint mégis minden vallásra, noha a magáét is megbecsüli: «Hívnek lenni a magaméhoz, mert érzem s értem becsét, de tisztelni mindazt a cultust, mely azt a Szentet, azt a Jót tiszteli, ebben áll az én vallásom». Károsnak tartja, hogy a vallásbeli hidegség annyira elterjedt nálunk, és maga is bibliai történeteket bocsát közre, hogy «a gyermeki szívben ébresztessék fel a vallásosság érzése, mely őtet kisértetiben támogassa, csapási közt bátorítsa, s örömeit megszentelje». Ismételve kijelenti, hogy «az ember vallás nélkül nem lehet», — de értelmét a természetfölötti megértésének kisérletétől visszavonja: nem mer a napba nézni. Annyira a szívre akarja szorítani a vallást, hogy még a prédikációkat is károsnak tartja, mert a szív felemelkedésének útját véli általuk megzavartnak. Hiába próbálja meggyőzni a nemeslelkű pannonhalmi jóbarát, Guzmics, a tételes vallás nevelő értékéről, hiába kerül ellenmondásba önmaga is, amikor a csapások a Gondviseléshez űzik s jólesik annak lábánál megpihennie, ámde értelmének kételkedő útkeresése annak létét tudni nem akarja; hiába vallja élete szerencséjének, hogy a Világkormányzóba vetett hite soha el nem hagyta: a szív és értelem között a falat áttörni nem volt ereje.

*

Ime a századforduló magyarjának lelki képe a legértékesebb egyéniségekben megjelenítve. Igazi nemesi lélek ez, nemcsak multjában, származásában, hanem közhasznú intenciójában is valódi nemes. A haza felvirágoztatása van zászlójukon, s ők ehhez a műveltség magvetésével akarnak hozzájárulni. Fel akarják ébreszteni a nemzetet, hogy lássa multját és építse jövőjét; meg akarják nyitni a szemét, hogy sorsának intézésében öntudatos akarattal vegyen részt; ki akarják művelni a lelkét, hogy a fejlődés útjáról le ne tévedhessen. Az útjuk nem egy: a többség a régit akarja járhatóvá tenni, de van, aki a réginek köveiből építene újat; az eljárásuk is szembekerül: a felvilágosítás. Egyesek minden eddigi eszmény átértékelésével, mások a meglévő lelki érték felszabadításával harcolnak: de a cél egy, a haladó, erősülő, értékben növekvő magyarság. Olyan csillag ez, amelynek fénye után bátran indulhatott el az utolsó század irodalmi élete.

II. A magyar romanticizmus.

1822—1841.

Az a szellemi áramlat, amely a XVIII. század végén Európa népeinek irodalmát új életerővel hatotta át, a romanticizmus, hozzánk a XIX. század első negyedében érkezett el. Nemcsak a külföld irodalma hozta, hanem maga az a felfrissült levegő is, amely a Kárpátok bércfala mögött a kebleket dagasztotta. Hozták a francia küzdelmek: a hősiességre, egyéni kiválóság csillogtatására bő alkalmat adó katonai élet; hozta a nemzeti reform, amely szolgálatába hívta a nemzet minden kiválóságát, és hozta az egyén jelentőségét, az akarat fontosságát hangsúlyozó bölcselet, amely német filozófusok tanításaként szivárgott át hozzánk. Az egyén kifejtésének, az egyes emberi én erőpróbájának korszaka ez: a szellem és test erejének kultuszáé, amelyben époly csodálatot kelt Byron azzal, hogy a Bosporust átússza, Gautier azzal, hogy az erőmérőn 532 fontot üt, mint Napoleon csodás hódításaival. Sajátos összetételű egyéniség ez a romantikus lélek: igazán a jót és rosszat keveri össze magában, ahogy Victor Hugo poetikája megköveteli. A duzzadó, kicsurranó életerő emberei ezek, akik apostollá vagy rombolóvá válhatnak, amint a sors felettük határoz. Megvan bennük minden, ami az emberi természetben jó, de oly forrongásban, hogy az építést a rombolástól egy hajszál választja el. Akaratuk erős, de az érzés emberei, és így nagy alkotásra csak akkor képesek, ha nemes érzés keríti hatalmába akaratukat.

1. Itt van előttünk Széchenyi alakja: a legőszintébb romantikus léleké. Alapja egy sajátos ellenmondás: az örökös függés szükségessége és az örökös önállóság szomja. Boldog a családjában. «Van-e oly boldog család — így kiált fel —, mint a miénk, melyet a hála és kegyelet oly szorosan egybefűz? Mennyire irigyelhetnek oly sokan, kik ezt a boldogságot eljátszották; kik csak megszokásból vagy tettetésből mutatnak bizalmat szülőik iránt...» A hála és ragaszkodás valósággal áradoz ajakán, de azért boldog, hogy katona lehet, hogy a világot járhatja, hogy a maga útján haladhat. A lelke örökkön a ragaszkodást sóvárogja: a megértő lelket, akit szerethet és akinek szeretetét élvezheti. Mikor Wesselényivel megismerkedik, lelke örömben úszik. «Nem is képzelheti Ön — írja Cserey Ilonának —, mily nagy nyereség nekem az ő ismeretsége, s mily új becse lett életemnek a szerencsés lelet által... A mi barátságunk állandó fog maradni, mert alapját azon óhajtásunk képezi, hogy egymást kölcsönösen tökéletesítsük.» Az ideális barátság tüze hevíti: erőt és bizalmat érez magában, amikor tiszteletével, szeretetével ilyen lelket övezhet. Ilyen a szerelme is: minden lobbanása halálosan égő. Egy-egy válás az öngyilkosság gondolatát villantja fel előtte. Szerelme gyorsan gyullad, és egész valóját lángbaborítja. De ez a szerelem a kielégülhetetlen epekedés világa, ezért nem tudta megbocsátani Petrarcának Lauráját, a polgári asszonnyá vált ideált. Neki Gabriella kellett, aki a szerelmet a lélek vágyódó kisugárzásának tartotta és benne a legszebbnek az örökös vágyódást mondotta. Meade Selina annál jobban vonzotta, mennél kevésbbé remélhette, hogy elnyeri kezét. Carolina halála a lelkifurdalások viperáit veti szivére. Crescence alakja szentet illető hódolatra készteti.

A főhaditanács egy alkalommal így ítélt felette:

«Zu viel Imagination!» — egész érzésvilágát ez jellemzi: a túlfűtött képzelet. Állandó nyugtalanság gyötri: nagy és kis dologban egyaránt. Egy-egy napnak végzetes jelentőségétől remeg; egy-egy név, egy-egy emlék pírt hajt az arcára, a társaságból menekülésre készti. Az élet legközönségesebb eseményeit is regénnyé formálja képzelődése és oidiposi hősnek önmagát látja abban. Minden szóban, minden tekintetben jelentős itéletet sejt: tele van önváddal, örökös nyugtalansággal. A szerelmi életében mindennek túlozza a fontosságát: mindig feldúltnak érzi kedélyét, vérzőnek szívsebét, kínzónak, elviselhetetlennek csalódásait.

Tele van önelemzéssel: naplót ír, melyben alig van más, mint vád önmaga ellen; alig lehet őszintébb, önmagához kegyetlenebb gyónást elképzelni, mint amilyen ez a napló. Szigorúan veszi számba minden szavát, tettét, — keresi a mások róla mondott itéletében az alapot. Nincs megnyugvása: önmagával soha sincs megelégedve. Ez már nem vallásosság: ez romantikus betegség. A vallásos lelkület romantikus mázzal vonódik be, noha az minden során látszik, hogy a vallásosság erős benne. Hívő katholikus, aki szorosan megtartja egyházának törvényeit. Husvéti ájtatosságát el nem mulasztja, Albach lelkipásztorkodását odaadással hallgatja. A vallás tanítását azzal az óhajjal fogadja, hogy az lelkén nemesítsen, és irtózik a felesleges, csak a lelket megzavaró okoskodástól. Megelégszik azzal, amit a túlvilágról vallása mond; oktalanságnak, boldogtalanságnak itéli, hogy apja a vallásénál világosabb sejtelmek után törekszik. Szereti vallásában azt, ami misztikus, vonzza minden, ami rendkívüli. Csodálattal áll a normand trappistazárda kapujában; látja, hogy «a testnek ez a sanyargatása, minden földinek ez a teljes megvetése, kell, hogy a lelket magasra emelje», — de hódolatába beleszól a képzelődés is: «Vajjon fájó emlékeim nem

utalnak-e ilyen helyre engem is? Nem fogom-e utóbb is így végezni életemet»? Im a vallásos lélek átlép a küszöbön, amely az alázatosságot és bűntudatot a romantikus képzelgéstől elválasztja.

Lelkét nemes érzelmek töltik el. Kész az önfeláldozásra a közjó érdekében, ha hiába hozná is áldozatát. Szivét emberszeretet dobogtatja, amely szivesen veti váltságul önmagát. Érdekes, hogy még a Napoleon elleni hadakozásokat is ebben a megvilágításban látja: «Szivesen magunkra vállalunk minden fáradságot, erőfeszítést, hogy a rabláncokat szétzúzzuk; áldozunk életet, vagyont, hogy Európa határai közt a békét és egyetértést, melytől egyedül függ minden boldogságunk, ismét visszaállítsuk és biztosítsuk». Rajongója a szabadságnak, de nemcsak annyiban, hogy zarándokutat jár Thermopylaehez, hanem az egyes ember sorsát illetőleg is: egy török pasa méltatlan fogságából a saját pénzén vált ki három öreg görögöt. Szereti a művészetet, de inkább a báj, mint az erő alkotásait. Rafael csodálatba ejti, Michel Angelo csaknem hidegen hagyja. A szobrászat, különösen annak akkor divatozó hideg klasszicizmusa, nem is művészet a szemében: annyira többre tartja a színnel dolgozó festészetet. Megitélése itt is az érzésre hallgat, mint a tájak szépségének osztályozásánál, — maga is tudja ezt, amikor a magyar föld ugarát dicséri.

Örökös tettvágy él benne: szégyenkezve látja, hogy «a törököknek tudatlanságban és tétlenségben tisztességes vetélytársaik akadtak», — a magyarok. Ez a meggyőződés formálja később akaratát a nemzeti reformmunka apostolává. Előbb azonban tisztán testi életet él ez a tetterő. A sport embere: mert mindaz, ami az egészséget előmozdítja, a testet edzi, az embert függetlenebbé teszi s az érzékiséget háttérbeszorítja, soha eléggé nagyra nem becsülhető. Ez ihleti hadi-

kedvét, amely előljáróinak csodálatát vívja ki, bátorságát, amit csodálattal emleget az utókor. A lipcsei futárszolgálat ugyanolyan vakmerő tett, mint volt a Byroné: vakmerő nemcsak azért, mert ellenséges csapatok birtokán kellett átvágnia, de azért is, mert a kapitány merészelte kérdőre vonni, elhatározásra kényszeríteni a vezért, Bernadottet. Ez a tettvágy űzi ismeretszerzésre, ez táplálja tudásszomját, hiszen nemzetének javára akarja felhasználni minden tapasztalatát.

Mégis van valami romantikus túlzás ebben a tettvágyban is; valami kalandos íz, ami örökösen a feltünésre, az elsőségre űzi. Jól esik neki, hogy utazásai alatt magyar princnek nézik; uti terveinek nincs határa; szerelmeiben is túlságosan huszáros: nem igen tudja figyelembe venni a társadalom korlátjait. Később is, nemzetreformáló programmja is, túlsokat ölel fel, a lónemesítéstől a folyamszabályozásig, az Akadémia eszméjétől a Lánchíd építéséig, a gőzhajózástól a nemzetiségi kérdésig mindent. Nincs a reformmunkának olyan területe, amelyben a vezéri szerepre nem vállalkozna, nincs a magyar nemzet előhaladásának olyan kérdése, amiről munkáiban nem elmélkedne. Romantikus vállalkozókedvének legjellemzőbb példája, hogy 1848 márciusában hajlandó lenne a korona javára billenteni a helyzetet, ha teljhatalmat kapna, ha minden segédeszközt, a katonaságot is, rendelkezésére bocsájtanák. Az embernek önkéntelenül a romantikus eposzhős, Frithiof, jut az eszébe, aki törhetetlen küzdelemre kész arájáért; akiben — a költő szerint — a sólyom harci tüze és a galamb szelidsége fért össze, aki megalázkodni és gőgösen vállatvonni egyaránt tudott, akiben féktelen akaraterő és hódolatos szerelem egyesült...

Természetes, hogy ilyen reprezentativ romantikus jellemet többet e kor nem termett nálunk, ahogy az angoloknak is csak egy a Byronjuk, — de a jellem

sajátos alkata azért uralkodónak látszik e kor magyarjában. Meglep a túlzások nagy divatja, a különös egyoldalúságok kultusza; feltünő a nagy eszmék hódítása, — mint például az őshaza megkereséséé, amely Kőrösi Csomát, Maróthyt, sőt még Vörösmartyt is elragadta. Az emberekben nagy a nyugtalanság, mint Kisfaludy Károlyban, aki Spanyolföldről, Muszkaországról, majd olasz útról álmodozik. Sok a vállalkozó, aki Nyugatot vagy Keletet járja. Bámulatos a nagyotakarás, a legalsóbbtól a legmagasabb célig, Sándor Móricról, aki lovon vágtat fel a lépcsőn, Hetényi Jánosig, aki új filozófiát akar teremteni. Hatalmas energia gyülik az emberekbe: teszem egy Wesselényibe, aki kölyökkorában szőrin üli meg a lovat és a pesti árvíz idején egymaga egész várost ment meg. Csábít a vitézi kaland, még egyszerű embert is, mint az emlékezetes egri közvitézt. És mégis van kultusza az álmodozásnak is, a hosszasan emésztődő szerelemnek, elmélázó önelemzésnek. A naplók kora ez, és a naplókban túlságba csap az öngyónó őszinteség, ahogy azt Bártfai napi jegyzeteiben látjuk. E jegyzetek mutatják, hogy a romantikus szerelem minden józanságot letipor: Bártfainé a férje szerelmesének névnapján gyengéd örömünnepet készít.

A romantikus jellemen két erő uralkodik: az öntudatos akarat és a minden akaratot leigázó érzés. Maga az akarat sohasem volt fellengzőbb, mint ebben a korban. A racionalizmus kételyeit az a biztos hit váltja fel, hogy az emberi akarat szabad; ebből a hitből ered minden erkölcsiség, erény, kötelesség lehetősége. A szabadság kötelességet is ró hordozójára, így tehát átformálódik a filozófia kormányzó élettudománnyá, «magános és társas életünk szépítésére vezérlő, a természet, főleg az emberi, és művészet lelkébe mélyen beható vizsgálódás útján szerzett elveknek alapos és erős

rendszerévé», amelynek többé nem üres spekuláció a célja, hanem «a magános és társas élet szépségének s míveltségnek eszközlése». A multat és jelent nézi tehát, a jónak célszerű voltáról meggyőz, a hibásnak káraira rámutat. Egészen sajátos bölcselet ez, nemes intencióiban a Platonénak rokona. «Mi — írja Hetényi — szellemileg szép embereket akarunk képezni embertisztelet és szeretet tüzénél». És a végletek korszakára jellemző, hogy ez a képző elv a harmonia, az ember életének a szép, jó és igaz eszméivel való összhangja. Kijelöli tehát a két pólust: a szabadságot és a rendet, és azok mellől nem tágít, egyiktől sem a másik kedvéért. Ez a felfogás veti a bécsi kormány és Kossuth híveinek malomköve közé a romantikus Széchenyit. De ép azzal, hogy élettudománnyá nemesedett a bölcselet, a dolog természete szerint nemzetéhez is közelebb jutott. Az elvont, az egyetemes filozófia nem vette számba az egyes nemzetek sajátos körülményeit, — ezért nem volt nálunk igazi magyar lelkületű bölcselet Széchenyiig. «Ha a bölcselő sikeresen akar munkálni, filozófiájának összhangban kell lennie nemzete jellemével.» A romanticizmus a nemzeti filozófia korszaka: azt hirdetett Fichte és azt pecsételte meg azzal, hogy az egyetemi kathedráról az önkéntesek sorába állott, — azt próbálta megalapozni nálunk Hetényi, Szontágh, — azt valósította meg Széchenyi.

Így a romanticizmus a nemzetek, sőt nemzetiségek öntudatraébredésének kora. A Sláwy dcera csak két esztendővel maradt el a Zalán futása után, a Hrvatske Narodne Novini pedig meg is előzte Kossuth Pesti Hirlapját. Nemcsak az egyes ember ébred egyéni értékének tudatára, nemcsak az egyes emberben forr ki a tettvágy, életerő, hanem a nemzetekben is. Az egyéni szabadság eszméjét a nemzetek szabadságának a vágya kiséri, a rendek egyenlőségre való törekvése

annak a szent igyekvésnek a párja, amellyel a nemzetek kulturában, szellemi erőben egymásmellé jutni iparkodtak. Ennek a nemzeti szabadságnak is sajátosan romantikus az eszméje ez időben. Franciaországban — írja a Tudománytár 1835-ben — mikor az anarchia készen volt, akkor azt mondák, hogy a szabadság nem ér semmit; miután megritkíták a népséget háborúik által s tűzzel és vassal pusztították Európa vidékeit, akkor azt mondák, hogy a bajnoki dicsőség csak puszta hang...

A végleteknek korszaka ez, de a politikának minden végletét a nemzet javának előmozdítása hatja át. Hogy ez a nemzeti tendencia mennyire hatalmas, azt egy nemeslelkű, nagyműveltségű pap, Guzmics Izidor, túlbuzgó lelkesedése mutatja, amikor a magyarok vallásait egy nemzeti vallás uniójában szeretné egyesíteni. Az unió gerince a katholikus vallás dogmatikus épülete lenne, mert az formálta nemzetté a magyarságot, de külsejében teljesen nacionalizálódnék.

*

2. Kisfaludy Sándor regéinek történetisége annak a felszines történelmi neveltségnek a bizonyítéka, amely a napoleoni háborúkat megelőzően az egész magyar társadalmat jellemezte. A nagy históríkusok, akik a XVIII. század folyamán nemzetünk történetével foglalkoztak, inkább adathalmazt hordtak össze, mint olvasható ismertetését a nemzet multjának. Így aztán a mult csak halaványy emlékként élt a nemesség tudatában, egy-egy név vagy közmondás formájában; ez a nemesi közönség nem ütközhetett meg a regék történetietlen csináltságán sem. A napoleoni idők azonban történelmet teremtettek, és akik bennük éltek, éberebb szemmel nézték azt is, ami multjuk képeként került elébük.

A történelmi izlésnek ez a finomodása a közönségben sem, az irodalomban sem ment valami rohamosan végbe. Kisfaludy Károly szinművei a bátyja regéitől még alig különböznek másban, mint abban, hogy a szentimentális meghatódást itt patriotisztikus meghatódás pótolja. Hív másai a német lovagdrámáknak; «az erkölcsöt látjuk itt szenvedni, végre önmaga hamvából fölemelkedni és édes jutalmat nyerni». Ez az előirás, és ha győz a magyar, tapsra az ott fönn leég! Nép- és korjellemzésről szó sem lehet; az is ritkaság, hogy valami tudatosan költött motivum vetődik föl bennük. Csak a *Stibor vajda* megírásánál jut el oda, hogy a gonosznak túlságosan élénk szinű festését a nemzeti történet dokumentumaival bizonygatja; de még itt is siet elhárítani magától azt a vádat, hogy a parasztság sorsát tendenciózusan festi: Stiborban nem a magyar viszonyok tanulságos hajtását látja, hanem az ördögi vadságot, ahogy a Kemény Simonban is csupán az odaadó önfeláldozást. Ezek a drámák is csak annyiban nemzeti tragédiák, mint a jezsuita szinpad magyartárgyú darabjai voltak: a nemzeti köntös az általános erkölcsi tendencia megkedveltetésére szolgál.

Az igazi történelmiséget a szinpadon Katona József domborította ki elsőnek. *Bánk bán* az első magyar nemzeti tragédia. Nemzetivé teszi meséjének közismert történetisége, az eseményt mozgató indulatoknak a korban és fajiságban adott volta, egész magyar levegője. A kéziratos előversengésben bámulatos körültekintés válogatja ki a drámamese történelmi szálait: amikor a meráni herceg nevének meghatározásán aggodalmaskodik. Egyszeriben látszik, hogy tudatos művészszel van dolgunk, aki tudatosan válogatja az eseményrészleteket. De nemcsak az eseményt, az alakokat is, — és nemcsak válogatja, hanem alkotó képzelete meg is

eleveníti. Nézzük Gertrudot, ezt az asszonyuralkodót, aki még a naptól is megirigyli a fennséget, aki a parancsolás kábulatát sóvárogja; Bánk szálka a szemében, nehezen hajló dereka tüske, amelyet meg kell törnie. Nem szereti a szeme előtt, azért küldte országnéző útra; gyűlöli becsületének méltóságos, tiszteletet parancsoló fennségét, melyet a természet vet az ő urának pulyaságával és asszonyiságának természetes félreszorítottságával szembe, — örülnie kell tehát Ottó merényletének is, hiszen az — akár sikerül, akár nem — megsebzi ezt a büszke bánki becsületet. A gőg töri meg félelmét is, amikor az átkozódó Bánkra tőrt ragad. Mennyire asszony, természetének alapjában, egész kialakult jellemében — és mennyire idegen asszony, aki sohasem értheti meg a magyar család tagjainak sajátos elhelyeződését. Vele szemben mennyire magyar: Petur, lángoló haragjában és annak Bánk szaván való hirtelen elhamvadásában; mennyire másként hangzik Melinda neve az ő ajkáról, mint a kóbor Biberachéről. És mennyire magyar főúr a királya elé lépő Bánk: igazságának büszke tudatában, családja méltóságának érzetében, s abban a hitben, hogy egy nemzet nevében cselekedett: és mennyire magyar fokozatos összeomlása, teljes legörnyedése, amikor elvész a tett célja, az igaz cselekvés hite, a jogosság gondolata! De nemcsak a jellem szoboregészének összhatása lep meg művészetével: csodálatos írói tehetségről tesznek tanuságot az egyes, teljesen apróságba vesző, részletmozzanatok is. Amikor az udvari termekbe a Peturral való beszélgetés után Bánk visszatér és Ottót Melinda előtt térden látja. «Meglátván őket, tenyerét szemeire csapja», sóhaj fut el ajkáról, majd az erős muzsika hirtelen megrázza, úgy hogy szinte ijedten tántorog vissza. Mi egy darabig ezután nem látjuk, három jelenet pörög le közben, de amikor «eléjön a rejtekajtóból mez-

telen fegyverrel; magán kívül sok ideig tipeg-tapog» és csak egy darab idő mulva «jön végre magához»: még néma jelenetéből is látjuk az egész vihart, észbontó vihart, ami lelkében végbement. Katona annyira ismeri az emberi lelket, hogy a gondolat és érzés útja mindig világos előtte és oly jól ismeri a színpadot is, hogy a néma jelenetre való utasítás rövid mondata segítségével egy egész lelki förgeteg zajgását el tudja képzeltetni velünk. De a legjobban az lep meg e darabban, hogy hősei nemcsak emberileg igazak, de koruk szelleme szempontjából is. Érdemes egy pillantást vetni Czakó Zsigmond «Szent László» darabjára, hogy a Bánk bán történelmi levegőjének igazságát méltányolni tudjuk. Czakó hőse voltaképen csak a szerzőnek a történelmi mult eseményei közé kivetített szócsöve; Szent Lászlója nemcsak hogy nem lelkesedik a kereszténységért, de egyenesen megfenyegeti a pápát: «Ha még negyedszer is eként izen, személyesen viendi válaszát; s hogy ne feledje, várfalára felirandja László, a magyar király. Rómát gyujtatja fel szövétnekül, hogy lelje meg bekulcsolt ajtaját, és küszöbén hagyja emléknyomát». Milyen nevetséges, hogy a magyar király — ekkor még IV. Henrik ellenfele — haddal fenyegeti meg VII. Gergely pápát! De erről a László királyról elhihetjük Czakó szavát, hiszen ez Charitas jóslatát a papok csalásának tudja, ez a kereszténnyévállást úgy fogja fel, hogy a magyar «oroszlánért hitvány majmot cserélt»; — ez a László nem szent, hanem érzéki lángolásának ellenszegülni nem tudó ember, akiben «a meggyúladt indulat hévlángja árad, tűzokádó hegyként borítva és temetve el mindent», akit a bosszú vad tüze ragad és minden emberiességből kivetkőztet. A renaissance féktelen és lelketlen vezéreit festik olyan vad egyéniségeknek, mint Czakó Szent Lászlót. Ezzel szemben Bánk bán teljesen a maga korának

fia, egész lelkivilága Endre koráé, — és e korban gyökerezik minden tette, szava, gondolata.

Fáy András történelmi tragédiája, *A két Báthory*, viszont történeti igazságban Katona felfogásához simul ugyan: alakjait a történelmi adatok pontos szemmeltartásával formálja, de költői művészetben attól messze elmarad. Az ingadozó Báthory Zsigmond, akit teljesen egyházi lelkivezetői irányítanak, ingatagságában és hirtelen természetében hű mása a történelem Zsigmondjának; Boldizsár, az erőszakos testvér, gonosz lelkülete is adva volt a krónikákban, — de a darabban hiányzik a költői érdek, négy óra hosszat tartó előadása drámai művészet szépségében nem gyönyörködtet. A kettőnek ki kell egyenlítődnie, és Katona a lelkiségben lejátszódó tragédiát mesterien használta e kiegyenlítésre.

Abban is új a *Bánk bán*, hogy nem patriotisztikus meghatódást fakasztó drámai tableau, hanem a nemzeti tragédián felül hőse tragikumával, szereplőinek emberi igazságával hódító mesteri tragédia. És mégis e romantikus kornak a szülötte, nemcsak nagyságaival, hanem Bánk sajátos lelkével is. Ez az erős magyar, ez a nemesi eszmény épúgy rabja az akaratnak és érzésnek, e két erő ingadozásának, mint Széchenyi. A családi érzésnek ez a döntő hatalma Bánk egész érzésén, ez a férji féltékenységet messze fölülmuló ragaszkodás családja becsületének tisztaságához; az a büszke testtartás, amivel a nádori jelvényt Gertrudis koporsójára dobja; ez a folytonos lelki küzdelem, amely a dráma hatalmas monológjain lüktet végig, és ez a teljes összeomlás, amely a mindenség egyetlen igazi veszteségét megtört önmagában látja, mind a romantikus jellemre vall. Még romantikusabb az a féktelenség, amelyet Czakó a kegyes Szent Lászlóba helyez, amelyet Fáy a két Báthoryban domborított ki.

Ez a kor sok sírás, epekedés, érzelgés után a

kitörő szenvedély emberét sóvárogta; azért van e kor színpadja gyilkossal és gonosztevővel tele. Egy kortárs a francia romanticizmus leghíresebb tíz darabjáról ezt a statisztikát közölte: van benne nyolc parázna nő, öt eltévelyedett leány, hat elcsábított teremtés és két szerencsétlen hajadon, aki csaknem a publikum előtt szüli magzatját; öt férfi éjjel lopódzik kedveséhez; négy anya önnön fiába szerelmes; tizenegy szerelmes öli meg szerelme áldozatát, stb. Természetes, hogy a bűnöknek és rettenetességeknek ez az orgiája a magyar szinen is adott francia darabokból a magyar darabokba is átjutott. Már Fáy Báthory Boldizsárja is megmérgezi nejét, hogy kedvesét emelhesse majd remélt trónjára. Garay Árbocza szurokálarccal akarja megölni leánya versenytársát, de a saját leányát öli meg és csak a sír ásása közben a megvillanó villám fényénél veszi észre szörnyű tévedését. Kuthy Lajos a borzalmaknak egész sorát zúdítja *I. Károly és udvara* címén közönségére: látjuk Kázmér durva szerelmi ostromát és settenkedő besurranását a gondtalanul alvó Zách Klárához; majd a Dunából száll ki elénk megtépett hálóköntösében Klára, szétzilált hajjal, kisérteties holdvilág mellett; az őrület kínjai közt borul elalélt testére jegyese, Pekri, és a háttérből lobogó ősz fürtök közül villog elő Zách Felicián dühben égő szeme, villan fel apai kardja... Magunkhoz sem térhetünk megdöbbenésünkből, mert Vahot Imre meg a királyi vár földalatti kápolnájában halotti köntösben, halotti csontokból összeállított trónra emelteti az összeesküvő Zách-család fejét. A börtön mélyéről árad a dohos levegő Tóth Lőrinc *Ekebontó Borbálá*-jában, Garay János *Báthory Erzsébet*-jében. Kard villog, fáklya világít, szemek szikráznak és arcok halványodnak el e darabokban; a bűn orgiáit üli, a szemérem és élet elveszti biztonságát; a a sors kereke megdöbbentő fordulatokat tesz: mula-

tozó asztalt halálos itélőszékké változtat, szerelmes esküt kever a szülőt siratő panaszba, gyilkos méreggel cseréli fel a szerelemkeltő bájitalt.

És ha a bűn nem akaratnak a szülötte, meghozza kérlelhetetlen kegyetlenséggel a végzet: meghozza azzal, hogy kegyetlen indulatot olt a szivekbe, a bosszú indulatát, a szerelem vakságát, az irigység féktelenségét; vagy azzal idézi elő, hogy elhomályosítja a viszonyt, ami a kapcsolatot, a tettet, a vágyat bűnössé teszi. Vörösmarty *Vérnász*-ában, Eötvös *Bosszú*-jában apa pályázik a saját leánya kezére, de csak akkor tudja meg a családi kapcsolatot, amikor már a nejévé vált áldozat a megsemmisülés örvényébe hullott. Mert a darabok lejátszódó eseményét rejtelmes fátyol takarja: gyermekcserék és gyermekkitételek, gyermekrablások és szülőmegtagadások. Szerencse, hogy elő-előkerül egy-egy régi tanú, vagy legalább is egy-egy régi emlék, amit a sors megőrzött az elveszett gyermek nyakán. A néző félve nyitja ki szemét, mert sohasem tudhatja, nem apa küzd-e a halálos párbajban fiával (Gombos: *Eskü-vés*), vagy testvér testvérével. A félreértések hosszú láncolatán nincs az a végzet, amely okosan el tudna igazodni. Ezért oly megdöbbentő e drámák hatása: hiszen bűnöst-bűntelent egyaránt sujtanak.

Csak Vörösmarty Mihály drámáit tekintem át, — azokból is bőven kerül példa minden borzalomra. A *Kincskeresők*-ben ketten pályáznak Jolán kezére, a hű Szilágy és a pénzes Vári. Pénzsóvár apja szivesen eladná a gazdagabbnak, nem sejtvén, hogy haramia-vezér az; de Szilágy nem hagyja a dolgot és a fösvény kincskeresőt elrejtett kincs napfényrehozatalával akarja meghódítani. Maga az apa is kincset keres; hiába vet a sors egy rejtett szekrényben kincs helyett halálfejet neki, nem józanodik és — a leány a két vetélytárs párosviadalában a fegyverek közé rohan, Vári elesik, Szilágy

önmaga oltja életét, az apa pedig egy átokszóval ajkán összerogy. A *Vérnász* sokban emlékeztet Calderon darabjára, *A kereszt imádásá*-ra, mintha Vörösmarty öntudatlanul azt ültette volna romantikus talajba át. A történelmiség ebben sem sokkal több, mint az előbbiben, — mindössze azért van szüksége Bethlen korára, hogy a főhős, Telegdi, hosszas távollétét várától megmagyarázhassa. Nem a történetiség fontos benne, hanem a romantikus mese: Telegdi szerelme felnemismert leánya, Lenke iránt. De a háttérben ott settenkedik egy remete sötét köntöse, hogy hozzásegítsen a mese teljes megértéséhez. Telegdi féltékenységének lázában neje gyermekeit kitétette. A fiút rabló ragadta el, a leányt a csábítással meggyanusított Tanár, a remete, neveltette. A háborús mozgalmakból hazatérő Telegdinek feltünik a szép leány, nőül veszi, — épen akkor, amikor rablóvá nevelődött fia arra a vidékre vetődött és az ő várát veszi ostrom alá. A remete későn értesül a nászról, de — hogy a borzasztó vérfertőzést meggátolja — ellopja a várból az új asszonyt. Telegdi a rabló embereit gyanusítja és a vezért, Koltát, azzal küldi társai közé, hogy Lenkét visszahozza. Testvér megy a nővérért, hogy azt apja szerelmes karjai közé vesse. Telegdi gyanakszik és orgyilkost küld Kolta után. A testvérek felismerik egymást a nyakukban maradt jelről, Tanár elbeszélése megvilágítja Telegdihez való viszonyukat, és amikor a testvéri egymásratalálás öröme egy percre feledteti végzetes sorsukat, Kolta a gyilkos tőrének esik áldozatul. Csak ekkor tudja meg Telegdi az egész valót: természetes, hogy megőrül. A *Marót bán*-ban Marót és Bod a testvérek: Marót, a magyar várúr és Bod, a Hasszán szolgája. Hasszán épen Bodot akarja felhasználni arra, hogy Marót szép nejét megkaparinthassa, hogy a két testvér egymásra uszításából bosszúját kielégíthesse. Az asszony körül forgo-

lódó Bod csábító szavait egy páncélmaszkban végighallgatja Marót, majd a saját ál-temetését nézi végig, hogy felesége hűtlenségéről megbizonyosodjék. Vak féltékenysége Hasszán kezébe veti feleségét, hogy későn ismerje föl Bodban testvéröccsét.

A végzetet görgető indulat a bosszú: az *Áldozat*-ban is az teszi testvérgyilkossá Szabolcsot. A honfoglaló magyarság hőse ez, de az újonan foglalt honból a régibe csalta vissza a szerelem Kelendi leányához, Zenőhöz. Ámde a leányt Zaránd hódítá meg, az a Zaránd, aki most Szabolcs hugát, Csilárt szereti és a megúnt Zenő halálát kívánja. Barang borzalmas hajlokába vezeti tehát, hogy az isteneknek feláldozza. Szabolcs ugyan megmenti a leányt, de megöli a férfit, nem is sejtve Csilár lángoló szerelmét; és a nászra váró Csilárhoz holt vőlegényt hoz a tömeg: a Szabolcs megölte Zarándot. A nemes bosszú testvért gyilkol: Csilár a nagy csalódást nem tudja elviselni.

A magyar romanticizmus drámai hősei között a legmegdöbbentőbb a bosszú maniakusa: Petronius. Maga a drámamese annyira természetellenes, hogy Teleki László maga is szükségesnek tartja kis mentegetőzést bocsátani eléje: «hogy a történet, melyet munkájának alapjául vett fel, oly korszakbeli, melyben keresztény-ség, római s barbár szokások egybevegyültiből, egészen külön társasági rendszer s jellem született...» Az a korszak ez, amelyet a magyar közönség is ismert Dumas *Caligulá*-jából, amelyben Caligula szerelme tejtestvéréhez megnyitja a végzet büntető árját a romlott császári udvarra. A *Kegyenc* is ebben a romlott Rómában játszódik le, de tragédiája még a Dumasénál is megrendítőbb. Petronius Maximus afféle bölcselő világfi: jobban ismeri a világot, mint hogy abba családi boldogságából átkivánkoznék, de gyöngébb, mint hogy az udvartól meg tudna teljesen válni. A caesar elnyeri

gyűrűjét és azzal magához rendeli feleségét; Petronius nem gondolhat mást, mint hogy a kéjnek e förtelmes udvarában felesége a caesar kéjének áldozata lett. Borzalmas bosszú fogan meg tehát benne: a tiszta otthon becsülete megdőlt, fényét és ragyogását csak a trón adhatja meg. Odaveti hát feleségét a caesarnak, hogy kegyence, vak bizalommal követett kegyence legyen; eltétet láb alól mindenkit, aki útjában állhatna tervének; a császárnőn visszaadja a caesarnak a kölcsönt, kiforgatja a világot és a trónhoz lép, hogy elégtételül oda emelje hitvesét. De a borzalmas bosszú diadalt nem érhet: Petronius rosszul számolt, a trónhoz egy síron át vitt az útja, a felesége sírján át; s hogy jövője sohase derüljön, a fia is ott rogy össze előtte. Egy sajátos tragikum végzetes viharja dúl e darabban, a legfeszítettebb bosszúszenvedély szítja azt. Ezt a szenvedélyt egy lélek hordja, egy beteggé őrülő lélek, akinek bámulatosan erőteljes rajza Petronius alakja. A romantikus drámaművészetnek egyik legdöbbenetesebb alkotása, a legerősebb szenvedélynek a legtökéletesebb tragédiája. Ennek a korszaknak ez az egyetlen drámája, amely a *Bánk bán*-hoz mérhető; ez a Petronius az egyetlen romantikus jellem — talán csak Vörösmarty *Cillei*-jét véve ki —, aki Bánk szobrászi munkájához méltó.

A történeti levegő igazsága még egy drámát emel ki e romantikus termésből. Érdekes, hogy azt ugyanaz a Czakó írta, aki Szent László koránál sehogysem tudott racinalizmusának líraisága fölé emelkedni. Pályája végén írta, — szinre is akkor került, amikor az irodalom romanticizmusát félreszorította a romantikus tett: 1848. március 13-án. Czakó közben elérkezett fejlődésének legmagasabb pontjáig: a német és francia dráma mögött meglátta a legnagyobb drámai lángelmét, Shakespearet. Cselekvénye ennek a darabnak is

a magyar középkorban játszódik, de ez a középkor már nem a költő képzeletéé, hanem a történelmi való. A *János lovag* hőse Palizsna János, Nagy Lajos vitéze. Ott küzdött a királlyal az olasz hadjáratban és ott kellett megutálnia az emberiséget. Kihalt a szívéből minden vágy, remény; a halált kívánta, de csak a világnak, a világi élet örömeinek hal meg: a János-vitézek köntösét ölti magára. Nagy Lajosnak megigérte, hogy megoltalmazza a holtával megürült trónt, és egész nemes életét arra szenteli, hogy méltót ültessen Lajos helyébe. Az olasz lelkületű Kis Károlyt odalöki Erzsébet gyilkába, Erzsébetet a lázadó horvátok tőrébe taszítja, és a koronát Mária elé teszi. Megdöbbentően hideg kegyetlenség vezeti útján, igazi korbács a lelke; «belől élettelen, komor, nyugodt». Rejtélyes lovag, aki akaratán sohasem nyitja föl a sisakrostélyt. Egyenes és kegyetlen, mint a kard, és hideg, mint az acél. A nagyságnak romantikus elképzelése, a történelmi kornak és a romanticizmusnak szerencsés egyezése. A *János lovag* jellemeinek romantikus szinezésében, nem költőjének rétori érvelésében, fejezi ki az író korát.

Az irodalmi események azonban megállásra kényszerítenek. A történelmi mult egyre hullatja romantikus köntösét, egyre őszintébben és igazabban emberi tragédiává nemesül. Mellette a vígjáték is hajt ugyan néhány ágat, de virágja és gyümölcse hamar lehull. A váratlannak, a véletlennek romantikus kultusza, a fölismerések és szereptévesztések kedvező talajt adtak ugyan neki, de épen történelmiségét nehezítették meg. A történelmi hősök komoly kultusza nem adott módot komikus jellemek formálására: minden komikum a mellékalakokba és az átöltözésben rejlő helyzetkomikumba szorult. Ez magyarázza, hogy uralkodó hőssé Mátyás alakja válik, akinek álöltözetes kalandjai a nép ajkán és tréfás mondákban forogtak. Az állandó motivum

tehát Mátyás álöltözetben lepergő kalandja, amelynek megjelenítésénél előbb gondosan ügyelnek a királyi szereplő méltóságának megőrzésére (Kisfaludy Károly, Kovács Pál), de később bizony a legényes verekedést sem tartják illetlennek hozzá (Gaál József). Nem is Mátyás, a főhős, kerül komikus helyzetbe: inkább ő hozza nevetséges körülmények közé a többi szereplőt. A király fennkölt, nemes, tiszteletreméltó alak marad, akinek még álöltözetes járása-kelése is uralkodói erénynek a megnyilatkozása. Így van ez még Szigligeti Ede *Kinizsi*-jében is, és ez az oka, hogy a darabok történetisége a komikus nevettető közben elvész. Az egyetlen ügyesebb kísérlet a *Rózsa*, Szigligetinek a Toldi-mondával szinezett darabja, de minden mulattató volta ellenére se igen több ez, mint egy holbeini és shakespeari motivumokból gyakorlott kézzel formált apróság. Egyetlenegy igazán komikus alakja van, a falstaffi Bábel, de épen ez a legkevésbbé történelmi. Úgy látszik, a magyar vígjáték még nem találta meg az útat, amelyen történelmi tárgyakat komikum céljára használhat fel.

A történelmi mult feldolgozásában a drámáétól teljesen különböző az epika fejlődési útja. Amikor a romanticizmus hajnali pírja a magyar égen megjelent, a magyar eposz épen azon küzdött, hogy kiszabaduljon Kisfaludy regéinek nyügéből. Őszintébben nemzeti tartalomra, történetibb szinezetre törekedett, és ez igyekezetében sokat köszönhet Aranyosrákosi Székely Sándornak, aki — azzal a hittel, hogy «az eposzi kürtöt adta neki a természet» — 1817 óta lankadatlan szorgalommal fáradozott nemzete multjának epikai földolgozásán. Nem Székely találta meg az új magyar eposz stiljét és versformáját. Érezte már a Zrinyi eposzának becsén lelkesedő Ráday Gedeon is, hogy az alexandrinus magyar divatja annyira Gyöngyösi szellemének bilincsei között van, hogy fejlődésről csak akkor

lehet szó, ha a klasszikus eposz mértékéhez térünk vissza. Csokonai Árpád-eposzának 51 megmaradt hexameterje is ennek az igazságnak a felismeréséről tanuskodik, és Virág Benedek is ebben a formában tervezi hőskölteményét. A tervezésen is túl jutott immár Pázmándi Horváth Endre, akinek *Zirc emlékezete* című eposza 1814-ben meg is jelent. Mégis Székely Sándor érdemének adózik az irodalomtörténet, mert akkor, amikor Horváth Endre az epikus ősmonda anyaga felől teljes bizonytalanságban, útbaigazító tanácsot vár a történetíró Horváth Istvántól, Székely bátor kézzel nyúlt a háromszéki ős hagyományhoz, hogy belőle a székely őskor eposzát megfaragja. Csokonai még «egy csillagba öltözött istenasszonnyal» vezeti Árpád seregét, Székely Sándor a Haddurt teszi istenükké, annak kedveltjei székely hősei, annak «jeleményfénye» vezérli őket, amely «a szélvészt s fergeteget támasztó rémet», Nemerét is el tudja űzni.

Megjött a pillanat, amely a magyar eposz születésére a legalkalmasabb. Mióta Anonymus krónikája megjelent (1747, Kassán, a jezsuitanyomda betűivel), a két jezsuita történetíró, Pray (*Annales*, 1761) és Katona István (*Historia critica*, 1778) tudományos munkái forráskészletül kínálkoztak, Fessler Aurél közzétette németnyelvű Attila-életrajzát (1794), költőink közül többben felvetődött a terv, egy nagy epopeia terve, amely a magyar honfoglalást felölelje. Természetes eredménye volt ez annak az öntudatra-ébredésnek, amelyet a századforduló szellemi képe mutat. Az a hit pedig, hogy «keleten nőtt törzsöke fánknak», annál inkább beleillett e romantikus szellemáramlatba, hiszen a Kelet még német és francia szomszédainknak is csábító költői szintere volt. A magyar tudomány a nyelv és nemzet eredetének kérdését bogozta; hiszen csak 1770-ben vetette fel Sajnovits János, a tudós

jezsuita, a lapp-magyar nyelv- és fajközösség problémáját. A Herodotosból, Diodorosból hősinek ismert scytha néppel való rokonságnak igaza forgott kockán, a nemzeti önérzet — helyesebben mondva: nemzeti hiuság —, tehát fegyvert ragadott, és a nemzet eredetének kérdéséhez fordult a közönség érdeklődése is.

Odafordította a politikai élet is. Az 1790-ben nekilendülő visszahatás a magyar nemzet ősiségének kérdését is szőnyegre vetette, és az egész reformmunka igy szövegeződött: kifejleszteni egy ősrégi nemzet erejét. A nemzet megtisztulását Kazinczy is Árpád nemes alakjának felragyogásánál sóvárogta; Berzsenyi is az Attila népének hősiségét emlegetve tüzeli kortársait. Fölébreszteni a mult dicső képével a szenvedő nemzetet: ez a cél hangzik ki Kölcsey történelmi értekezéséből épen úgy, mint e kor epikájából. «Nézz Árpádra, magyar, ki hazát állíta nemednek!» — hangzik a figyelmeztetés. A kor tendenciája, a közönség érdeklődése is, a honfoglaló-kor nemzeti eposzát sóvárogta, amikor 1824-ben, Kovacsóczy zsebkönyvében a *Zalán futásá*-nak egy részlete, az Aurórában az *Augsburgi ütközet* megjelent.

De a nemzet nem azt kapta bennük, amit várt: nem igazi nemzeti eposzt, hanem a romanticizmus magyar eposzát. Fenyéri (Zádor György), amikor hírt ad a széphalmi mesternek a *Zalán futása* elkészültéről, ezt írja: «Ő (t. i. Vörösmarty) Homért és Ossziánt tanulván, magának egy, mind a kettővel rokon s mind a kettőtől független nemzeti maniert teremtett», — a romanticizmus manierját. A mult a megtöretlen, iszonyú csend ölében vész el tekintete előtt, amikor «a nagy idő még el nem kezdődött s a főhatalomnak ölében életerő nélkül nyugodott a néma teremtés». Az emberi nem élete ott rejtőzött a gyönyörű ragyogású életi csillagban. Onnan száll a sugár a holt emberi

tetembe: vele nyilik a szem, éled a test, — ez a születés. A halált is az életi csillag hozza, midőn visszaveszi sugarát és az a panaszos lantnak megpattant húrjaként rezegve visszaszáll e kínnal telt földi határból. Eközben az idő a feledés honába száll, «hol a patak immár nem csörög, ősz partján a fáradt szép Rege szunnyad, s a rokon Álomnak szó nélkül nyugszik ölében». Ahogy szavával a Regét, úgy kelti életre Vörösmarty képzeletével az Álmot: aki elszáll az emberek közé, ezer képet tüntet elébük lágy szövetén, elönti őket ködével. A lég alakoktól nyüzsög: fel-feltűnik a Rém, kit megkerget az Isten, és hosszan nyújtózik a nagy felleges égen; máskor egy-egy árnyék jelenik meg, szinte emelkedik a keble, olyan élő. A reggelt a Hajnal hozza az égre; az embert mennyei nemtők védik bajában, kiket tündérek emeltek gyermeki testtel a Szellem anya elé, hogy attól nyerjenek azok nagy, tartós erőt; tündérek enyelegnek a föld fiával, lopnak csillagot a leánynak. A délszaki tündér palotája «kék szobrokon áll a déli határnak utóján s a tele fényre jutó holddal van födve tetőül. Benn pedig ékes arany rojttal puha szőnyegek, ágyak vannak, s bő teremi, mint a víz habja, fehérek». Ime az álomvilág, ahol Vörösmarty eposzai játszódnak.

Ősi magyarjának két istene van, kisérője útján: Hadúr és Ármány. Hadúr hatalmasabb, de Ármány is fáradhatatlan. Az erdős Mátra hegyét szállta meg, fellegdárdája hegyével ott nyitott barlangot; abban dúl, fúl, ordít; ördögit ott csipkedi, zúzza, hogy annál dühödtebben teljesítsék parancsát. Velejár a Félelem, Átok és Zürzavar. Nincs fékentartója más, csak maga Hadúr; de annak sem egykönnyen enged. Mikor Hadúr lesujtja,... «amaz ördögerővel tagjait összeszedé ismét, s mintha heves déltől szájt nyitna vad éjszakig a föld, és azon örvényes torokkal üvöltene, bőgne: úgy

bőgött, s az egész levegőt bőgése betöltė... Rettenetes csörgést tettek vas tagjai, szája folyvást zúga...» A küzdelem még Hadúrt is elfárasztja: mikor a harc mezejéről távozik és a magos égi leányok kaput nyitnak neki, «megtörlék kezeit, s izzadt szép homloka térét».

Milyen az embere? Az erő és szerelem összhangja van benne. Akiben a szerelem bűnösen meggyülemlik, az ocsmány, mint a Zalánt védő Csorna. Aki a szerelmet nem találja, az boldogtalan, mint a keserű Laborczán. A leány szeretve és szerettetve él: daliás, bátor ifjú az álma, aki a csaták fáradalmát piheni ki az ölén. Nem csalja el álom attól soha. A férfi is nála találja boldogságát. «Oh mi igen jót tett, mikor engem alkota — mondja Ete — s látnom adta Hadúr a szép földet s magas égi világot, és mikoron kezeimnek erőt, mellemnek erős szűt, lábamnak gyorsaságot adott és harci szerencsét.» Íme a férfi tiszta, boldog életfelfogása. A gyermek apja fegyvereivel játszik, «enyelegve lehúzza néha az ősi vasat s atyjának döngeti pajzsát, vagy fáradságos kézzel hurcolja temérdek buzgányát s jó nénéit mosolyogva fenyíti». Tele van a jövő diadalmaival: amikor majd nagyra nő, íjat penget, harcol és vadászik!

Így olvad a csatazajtól hangos honfoglalás képe bájos idillbe. Ez az idill-kedvelő szerkesztésmód, a szerelemnek ez a belekeveredése a harci lármába (Antipater felesége és Laborczán), az istenek világának rémes sötétje és pompázó fénye, a képzelet varázsos szellemvilága: ez a romanticizmus formáló erejének hatása az eposzon. De maga az eposz hangulata is a romanticizmusé. Osszián adott arra mintát, az ős kelta bárdnak tulajdonított hősdalgyűjtemény, amely a XVIII. század második felében indult hódító útra Angliából és Vörösmarty korában jutott el hozzánk; abból ered

az álomnak, a vágyódó álomlátásnak a gyakorisága, az egész eposznak álomszerű beállítása és az a lelki állapot, melyet az ősi hatalom dalának büszkesége, öröme és a rövid élet napjain, a romláson gyötrődő szomorúság sajátos egybeolvadása kelt. Hisz «a fiatalságnak szép napjai, a gyönyörű kor hirtelen illan, mint felhők sebes árnya tavasszal. De az erőseknek nagy tettei a siető kor kellemivel nem romlanak el, szép déli sugárral hintvén szüntelenül a jó maradékra világot». A sajátos romantikus jellem kívánta meg ezt a világot: akiben ugyanannyi az érzés bénító ereje, mint az akarat cselekvő ösztöne. A tett mintha távolodna tőle, és csak fátyolon át tudná nézni, mentől jobban gyengül a maga lelkének tettereje. A legőszintébben itt, a *Zalán futásá*-ban, lép elénk, mert Vörösmarty boldogtalan szerelme is ekkortájt volt a legbénítóbb. Nem csodálhatjuk, hogy az épebb struktúrájú lelkek, mint az őszülő Kazinczy és a szerzetes Guzmics, ezt a hangulatát megérteni és méltányolni nem tudták.

Ilyen őszintén a romanticizmus légkörében a magyar eposz nem maradhatott: ki kellett, hogy emelje belőle vagy az ismertebb mult hívebb tükrözésére való törekvés, mint Czuczor két eposzát *(Augsburgi ütközet, Aradi gyűlés)*, vagy a cselekvénynek erősebben meseszerű jellege, így Vörösmarty *Délsziget*-ében, *Rom*-ban, *Magyarvár*-ban. De ha egyéb nem, a szerelmes történet kalandos epizódja megmaradt benne — így Czuczor *Botond*-jában, sőt néha erősebben elmélyült, mint az *Eger*-ben, *Cserhalom*-ban Vörösmartynál. Az eposzi genre azért nem szakadt el ettől a romanticizmustól, nem még a kissé túlságosan józan *Árpád*-ban sem, Pázmándi Horváth Endre költeményében. Ép azért hamar egyhangúvá vált. Ezt érezte meg Vörösmarty és ezen próbált segíteni azzal, hogy tragikai eseményt,

romantikus drámába illő mesét dolgozott eposszá: az *Ugod Széplakon* és a *Két szomszédvár* énekeiben. Mind a kettő drámai mese; az első csupán eposzi alkalmazása egy idegen novellának, a második a bosszúnak vérfagyasztó tragédiája. A romantikus dráma légkörét érezzük bennük; a végzet és a szenvedély ül a mindenség trónusán. Milyen vad a *Két szomszédvár* istene, aki e kegyetlen vértor-fogadalmat a szine elé engedi. A villámoktól terhes felhő fojtóan ül az emberre, — az ossziáni hang ellentéte ez. Itt semmi derű, semmi engesztelő sugár. Osszián a tengerbe nyúló szirten, a felcsapkodó hullámtaraj zajgása közben, de napfényes égnek dalolja őskorát, — itt a fergeteg üvölt, viharfelhő takar napot, eget. Igazi végzettragédia: hősének vétkes lelke «honját nem találja s hazátlan bujdosik, szomorúan, a világok végtelenségében»; ez a vége, amikor e földről elszakadt. Az eposznak az előbbitől teljesen független stílje formálódik ki, az ossziánit felváltja a byroni kis eposzok hangja, *A kalóz*, *A gyaur* bűnben és vérengzésben ragadó sötét világa. Íme a két véglet: a hangulatban elpihenő képzeletet a borzalmakat festő képzelet váltja fel. Az egyik épannyira a romanticizmus véglete, mint a másik.

De van középső út is: az egymásnak rohanó hullámok között sziget ez: a *Délsziget*. Benne a képzelet teljesen szabadon csapong. A keleti mesék szines csodája kábíthat csak annyi ragyogással, mint ez a töredék. Igazi álom, amelyet hihetetlenül finom hangszeren álmodik újra a költő. Nincs igazi meséje, nincs igazi szimbolizmusa: ez is, az is szárnyát szegné a képzeletnek. Annak, hogy be nem fejeződött, nyilván az az oka, hogy a költő fantáziája pihenni a mesefára szállott. A paradicsomkertnek álma ez, amelyben a halandó kis ezüst csillagon küldhetett üzenetet az Istenhez, de nem a biblia paradicsomkertjéé: ott már

élt az ember és élt a szenvedély. De a kisgyermek lelke tiszta, mintha költőjéhez jutott volna a varázssíp, amellyel az a Délszigeten uralkodott!... Ez is a romanticizmus hajtása, a képzeletnek minden bilincsét félrevető romanticizmusé, amely a *Bolygó zsidó* drámatémáját, *Az éjféli ház* rejtelmes meséjét költőnkben fölvetette. Érdekes, hogy irodalmi hatást tekintve ez csendült el a legnyomtalanabbúl, mindössze néhány tündérregét ihletve.

Mit mond a maga korának ez az eposz? A *Zalán futásá*ból, a *Cserhalom*-ból egész határozottsággal szól ki az intés, amit a késő utód e nagy elődök emlékének ihletén merít. Az író a bús feledékenység fellegét akarja félreűzni, a riadó vak mélységet akarja felverni szavával, a tehetetlen kort tettre lelkesíteni. A tettek korát mutatja be, mert érzi, hogy a nagy nemzeteket semmi, csak a hosszú nyugalom henyesége rontja le, «s mely nép villogó vasakat csördíte örömmel, éjjeli mécseknél zabolátlan vétkeit űzi, s éltének gyilkos kézzel szaggatja virágát». Az ellentétet tárja magyarja elé: «Romlatlan vala nemzetem is, szilaj, ép erejében, fél Európának hajdan megrázta határit; szűkre szorult most és kevesét sem bírva hanyatlik, s a puhaság fertőjében megemészti hatalmát». Széchenyi panaszolja, hogy a külföld mai állapotjával szemben szomorú elmaradottságot mutat a magyar. Elmaradott azért, mert a közöny tisztán vegetatív életre szorítja. Meg van elégedve mindennel úgy, amint van, és nem veszi észre, hogy ez a halálba vezet. Elfásult minden nemesebb iránt, nem törődik önmagán, a saját napi és testi kényelmén kívül semmivel. Ebből a csak magának élésből kell kiemelkednie, és hogy kiemelkedhessék, önmaga életén túl a nemzet élete iránt érdeklődnie. Ebbe az érdeklődésbe akarja elcsalni az eposz, a mult fényével, a régi dicsőség

büszke emlékével. A fásultságot a régi fény ekéjével szántja fel, hogy az akarat magvát elvethesse benne. Ugyanazt teszi tehát, amit a gúnyos szatira, a lelkesítő óda; de ott kapja meg, azon az oldalon kezdi hódítását, ahol a legalkalmasabb: az álmodozáson, a merengésen. Az ossziáni stílus ehhez az uralkodó lelkiállapothoz simul, és e simulással könnyíti meg munkájának sikerét. Álmot hoz az eposz is, de az ébredező ember álmát, amely már életre sürgeti a nemzettest energiáját. Eposzának tanulsága van, nemzeti tanulsága. Romantikus meséi is érzést szuggerálnak; romantikus szenvedélyei a vér lüktetését fokozzák, éteri világja és féktelen tragédiái egyaránt megnemesedésre vezetnek.

És a kortársak úgy látják, hogy az ébresztésnek meg is van az eredménye. Elsőnek Kisfaludy Sándor állapítja meg: «Úgy látszik, hogy a magyar nemzetet most egészen a gazdálkodásnak és kereskedésnek lelke szállta meg. Tíz, tizenöt esztendőktől fogva szemlátomást tapasztaljuk magunk, tapasztalják a hazánkban megforduló külföldiek, hogy igen nagy lépéseket tevénk előre mind a kereskedésben, mind a gazdálkodásban; hogy mind a magyar nemesség, mind a parasztság előbbi restségéből felelevenedvén, most jobban iparkodik, serénykedik, s napról-napra gyarapodván mind gazdagsága, mind értéke, sokkal jobb állapotban vagyon, mint sem előbb vala». Fáy András is arról ad hírt levéltöredékében, hogy «kereskedői lélek az uralkodó Pest lakosinál; ez vezérel nálok mindent, s a város is ezt teszi, s okosan teszi szem vezérül». A romanticizmus honfoglaló eposzai tehát lassanként betöltik hivatásukat: koruk lanyhaságára vonatkozó célzataik fölöslegessé válnak. Ez az oka és magyarázata az eposz tartalmi eltolódásának és az elkésett hősi eposzok *(Árpád, Kióvi csata, Csatár)* gyenge hatásának. Uralomra jutnak tehát a romantikus meseelemek, a nemzet

képét felváltja az egyes ember sorsának képe. Ezzel azonban az eposz kiesik szerepéből, a regényhez közeledik.

A XVIII. század fordulóján a magyar közönség már nem nélkülözte a regényt, az új század elején pedig a romanticizmus genreéhöz közelebb álló lovaghistóriák forogtak a közönség kezén. Két körülmény is elősegítette ezt: a városi polgárság kezd magyarosodni és magyar olvasmányt is fogyaszt, másrészt pedig a harcoktól viharos korszak emberének a kalandos történetek iránt megélénkült az érdeklődése. A háborús tapasztalatokban felfrissült képzelet a kalandosat sóvárogta, és ezt a szomját igyekezett kielégíteni a kalandos regény. «A színhely bennük rendesen egy rejtelmes, emberektől került erdő közepén, égbenyúló sziklán épített, félig rombanheverő vár, tévútra vezető földalatti folyosókkal, a tömlöcökben csontvázakkal s vértől rozsdás tőrökkel. Személyei rettenthetetlen hősök óriási testi erővel, félelmet nem ismerő bátorsággal; kegyetlen zsarnok apák, szentimentális lányok, gonosz nők, elvetemedett papok, álarcos haramiák, zarándokok és remeték — kapcsolatban szöktetéssel, nőrablással, kényszerített házassággal, vérrel, gyilkolással s a legrettenetesebb kínzásokkal, akasztással, kerékbetöréssel és felnégyeléssel.» Még Kisfaludy Károly novellái — és az egész hozzákapcsolható novellatermés — is a rémesnek ebben a világában játszódnak le. Szinterük a háborús olasz föld, koruk, mivel Itáliába Nagy Lajos vitt hadat, az Anjou-korszak. A renaissance condottiéretypusa a történelemből kínálta az elhihető kalandor hőst, vele szemben a nemes célért küzdő magyar harcos nemcsak vitézebb, de nemesebb is lehetett. Ez a korszak a történelmi valószínűség leplét takarta a zsebkönyvek rémes meséire; kielégítette a nemzeti hiúságot is, mert «kit nem lelkesít — írja Kisfaludy — első Lajosnak kora? midőn polgári hűség, erő, egyesség,

szabadság szövetkezve törvényes királyi hatalommal, eddig nem ért fényre emelték Magyarországot.» A korról annyi megdöbbentő vétket, annyi hihetetlen gonoszságot hallott a közönség, hogy az írók alig is tesznek egyebet, csak egy-két epizód átformálásával újítgatják a lovagregény sablonját. Néha a hős messzebb vidékre kerül: a Cid tetteitől hangos Spanyolföldre, egy még ellenőrizhetlenebb környezetbe — de ha itt él is Magyarországon, a mese és miliője változatlan marad. Itthon is megfoganhat az átok, amit véletlenül elgázolt gyermekének teteménél sikolt el az anya; itt is járhatják álorcás vitézek az erdőt, elrabolva menyasszonyt vagy feleséget; itt is van börtön és van sziklavár, ahol miden borzalom megtörténhetik, csak vissza kell menni V. László korába, amikor a felvidék a rabló lovagoké volt, Károly Róbert idejébe, amikor a Zách-család úgy lopta életét, vagy Endre korába, amikor a királyt a hős Palesztinába követhette.

Amily mértékben nemesedett azonban — különösen a német nyelven is olvasó és így francia-angol szerzőkkel is megismerkedő polgári — közönségünk ízlése, nemesednie kellett a regénynek is. És itt nem volt elégséges a történeti hűség látszata, itt a jellemzés művészetének finomodása volt szükséges. Az eposz- és regényhős között lévő természetes különbség megkövetelte, hogy a regényíró hősét magát tegye felelőssé cselekedeteiért. Ezt érezhette meg már 1786-ban az első magyar regényelmélet írója, Mándy Sámuel, amikor szigorú költői igazságszolgáltatást követelt. Ezzel az előadás stílje is megváltozott: az eposz pathosa, amely még Kisfaludy *Tihamér*-ján át-átüt, helyet ad a nyugodt, egyszerű elbeszélésnek. A mese is kapcsolatot keres a közönséggel: most már nem a nemzet egészéhez szól, hanem az egyeshez; az egyes ember lelkét, annak erkölcsiségét formálgatja. Az ese-

ményeket, kalandokat úgy kellett tehát csoportosítania, hogy hőse jellemének formálódása azokból adódjék és azokkal irányítsa az olvasót is.

Vajda Péter sokkalta hevesebb reformátor volt, mint hogy megelégedett volna azzal a tanulsággal, ami hőse sorsának alakulásából folyt, — az események formálásában sem tudta irányzatosságát eltitkolni. *Tárcsai Bende*, regényének ez a címhőse, azért akad a bölcs madártömőre, a nemes eretnekre, hálás patarénusra, tiszteletreméltó mohamedánra és mély vallásosságú vallástalanra, hogy a közönség annál haragosabban forduljon el papi nevelőjétől, Bonifáciustól, annál jobban bízzék a szerző pártatlanságában, annál gyanútlanabbul szívja magába a pozitív vallások gyűlöletét. Mert középkori hősének ajkáról csak úgy árad az író felfogása Istenről, keresztes háborúról, ereklyéről, túlvilági életről, vallásüldözésről. A józan látás teljesen elhomályosulhatott benne, hogy Imre király korszakában ilyen hőst lát meg. Így azután könyve nem is egyéb, mint voltairei sallanggal hímes kalandos regény (1836).

Nem adhatott sikerült regényt Gaál József sem. Már első történeti novellái mutatták, hogy a történelmi mese bonyolításához nincs sem érzéke, sem bátorsága, — a *Szirmay Ilona* (1836) cselekvényét is készen vette át. Amit maga tett hozzá, az alig több, mint a romantikus sablon: a versengés, az abból eredő bosszú, a leányrablás, a célját tévesztő lövés, rejtelmes hegyi utak, haramiatáborozások, rabló tatár csapatok, rabnőkereskedő, de legfőkép az ellenségesen szembekerülő, egymást későn felismerő testvérpár, akiket gyermekkoruk véletlenje szakasztott el. Gaál a történetiségen kívül tud csak értékeset adni: egy-egy kómikus típusban, népi alakban.

Pedig e két regénykisérlet körülbelül egy időben

jelent meg azzal a két kötettel, amelyben a romanticizmus egyetlen magyar regényírója mutatkozott be, Jósika Miklós báró az *Abafi*-val. Már a regényelmélete is romantikus: élettükörnek, életítészetnek tartja a regényt és megjavító szándékot követel tőle. A mese mélyére tehát erkölcsi tanulságot rejt (az akarat hatalmát, a csábítás veszélyét, a fonák nevelés bajait), azt kell az írónak mulattatva, érdekesen az olvasó elé vetítenie. Az életben okmányokat, példákat keres, átkutatja a társadalom minden rétegét, a magán- és közélet zúgait, mert tanítani akar, a nyomorúságok enyhítésére, önuralomra, a kisértések elkerülésére. Tudatosan engedi a nyers való átfinomulását, tudatosan tér el az élet szoros igazságától. «Azon valóban létező példányok — írja egyik előszavában —, melyek képleteink mintájául szolgáltak, az eszményítés fokozatain gördültek le könyvünkig.» Regényei erkölcsi ideálokat vagy intő példákat adnak, — a kor nevelése szempontjából nagyjelentőségűek. Különösen a könnyelmü élet örvényeire mutat reá, éreztetve, hogy a maga korában az ragadott el legtöbb áldozatot; dicsőíti az akaraterős jellemet, hiszen az ő idejében is erős akaratra volt legégetőbben szükség; óva int a nevelés jelentőségének lekicsinylésétől, mert a piarista Gull páter gondoskodásának ő maga annyit köszönhetett! Ámde alakjai nem csupán azért válnak ki a reális életből, mert elméletében tudatosan az idealizálást sürgeti: a realizmussal az ő romantikus lelke meg nem békülhetett. Megtűri, sőt megköveteli a jó mellett a rosszat, de csak azért, hogy elevenre találjon, és ez az oka a túlzásnak is, amivel ábrázolja. Alakjai nem tudnak elég mély gyökeret verni a korban, amelybe helyezi őket: csak a felszínre ülteti őket. A történeti mult külsőségei megvannak regényeiben: egyes néposztályok vagy korok sajátos társadalmi szokásai, interieurök és ruházatok,

fegyverek és felvonulások, de a kor szellemét, uralkodó szenvedélyét, karakterét se általánosságban, se alakjaiban nem adja. Még a nagy, egy-egy korszakot képviselő nevek is, mint Mátyás király, felszines, személyi életet élnek csupán: lelkük és cselekvésük nem a kor fejleménye. Báthori Zsigmond korát a nevek és ruhák tükröztetik, nem Jósika István korlátnok jelleme. Hiábavaló a források idézése: ezzel alakjai még nem történelmiek. Az öltözeten kívül még leginkább a beszéd jellemzetessége iránt van érzéke, de csak komikus alakjainál. Alkalmasabbnak tartja a monologot, de a lélek mélyére ezzel sem hatolhat le, hiszen a jellem alakulását, a formáló tényezőket maga sem látja.

Regényelmélete a mese érdekességét tartja a legfontosabbnak; a kompozició művészi bilincsét elviselni nem tudja, — el sem képzelheti, hogy azt egy történeti regény epizódjainak gazdagságával össze lehessen egyeztetni. Regényeinek ereje tehát a mesében van, annak is rendesen nem a lelki, hanem a romantikus érdekességében. A titokzatosság bilincseli le az olvasót: titokzatos helyek, titokzatos alakok, titokzatos helyzetek. Közben váratlan, meglepő epizódokkal rázza fel a közönségét: rejtekajtóval, váratlan megjelenéssel, közbelépő rablással, stb. Borzalmas gyilkosságok, vérfagyasztó bosszú szépen megfér e mesékben a titkolt szerelmi epedés, szerelmi önfeláldozás idealizmusával. Rokonszenve az ideális jóság mellett van. «Bennszülött gyűlölség, mondanám undor, él lelkemben minden aljas és nyomorú iránt», írja magáról. Regényeiben mindig hű marad ahhoz a nemzeti programmhoz, amit első politikai műveiben maga elé szabott. Irása is hozzásimul a korszak reformtörekvéseihez, de nem annyira magukhoz a reformokhoz, mint inkább a reformmunkához szükséges előkészítő fáradozáshoz. A nagyember kultusza él benne, de ideálja mindenkiben megvalósítható:

Celesta állhatossága, Margit nemes lelke, Abafi akaratereje, Zrinyi bátorsága. Ennek az ideálnak legjellemzőbb sajátossága az erős lélek; az erő teszi tisztává vagy tartja meg tisztaságát, adja meg önbizalmát, teremti meg bátorságát. Erejét rendesen valami nemes érzés ébreszti fel, ethikájának középpontjába tehát, romantikus sablon szerint, a nemes érzés kerül.

*

3. A kor nemzeti reformtörekvéseinek sikeréhez a mult képe csak akkor segíthetett el, ha a jelennel való összevetés kisérte. Az eposzoknak határozatlan reformmunkára ébresztő álmodozásából azért hangzik ki a jelenére ébredő költő panasza: «Hova lettünk, nemzetem!» És ha sehol másutt, de épen a magyarnál, ennél a magát oly előszeretettel önáltatásban ringató fajnál, ugyancsak szükség volt a kijózanító szóra, a keserű igazságra. «Nehány országban a régi kor idejében annyi ment végbe, ami a nagyság címerét viseli, annyi az emberiség díszére méltó, hogy semmi se természetesb, mint ha annyi csuda tünemény a felhőkbe könnyen emelkedhetőnek itélőerejét úgy elragadja, hogy ő még a régi rozsdát is az új fénynél nagyobbra becsülje — írja Széchenyi. — A mi hazánkban ily nagyság, melyet siratni lehetne, még nem volt.» Másutt meg így elmélkedik: «Századokon keresztül a magyar hizelkedéshez szokott, amibül honosink nagy részének önmaga túlbecsülése, gőgje s hiúsága támada; az igaz, egyenes szótul pedig elszokott, amibül megint soknak azon teljes meggyőződése vevé eredetét, hogy Hunniát, mint dicsőségtül ragyogót, s lakosit, mint magas helyen állókat a világ bámulja és irigyli». A nemzeti léleknek tehát teljes önismeretre kell jutnia, és erre az önismeretre az irodalom segíthetett a jelen, az elmaradott, régi bűnökben tespedő jelen ábrázolásával.

Ezt a munkát is Kisfaludy Károly kezdette meg. Elbeszéléseiben és vígjátékaiban a magyar ember fogyatkozásainak, hibáinak és túlzásainak egész sorát pellengérre állítja. *Sulyosdi Simon*-jában a magát tettre nehezen határozó, túlságosan, szinte már bűnösen kényelmes magyar nemes felsüléseit látjuk; Tollagi Jónásában a városi civilizációtól elmaradott vidéki ifjú kudarcain mulatunk; Szélházyban a külföldieskedés tartalmatlan dicsekvésének ferde voltára ébredünk reá; Körmösdyben a magyar táblabiró műveltséghiányán ütközünk meg; Mokány a parlagi nemes alantas életfelfogásával döbbent meg. Kisfaludy apró rajzait kiegészítik írótársai: Fáy András, aki a nevelés, különösen a nőnevelés ferdeségeit hangoztatja, a kincskereső babona nevetséges voltát mutatja ki, az érzelgés mételyét leplezi le, a túlságos jószív kárain mulat, az egyszerre nagyot-kezdés készületlenségének kudarcával józanít; Kovács Pál, aki az előítéletek jogosulatlanságát hangoztatja, a vidéki ember tapasztalatlanságaival mulattat, stb. A mult század huszas éveiben meglepő gazdagsággal terem a jelent ábrázoló víg és komoly novella, bohózat és vígjáték, és mindegyikből le lehet vonni valami kijózanító tanulságot. De azért tévedne az, aki e történések egészében a magyar életet keresné. Maga a mese rendesen a német Kotzebue komédiáinak receptje szerint készül. Alig van más bonyodalmuk, mint a félreértés, alig van más bonyolítójuk, mint az átöltözés. Az együgyű szereplők felsülésén mulat az ember, de a bonyodalom alig is folyik más lelki sajátosságból, mint az együgyűségből. Kisfaludy kora az ember lelki konstrukciójának bemutatásához nem értett: egy-egy kiáltó tulajdonság túlzásával formálja meg hőseit. Az élet és jellem csak külszinre magyar, és ez a külszín is hamar lekopik sablonos hőseikről. Mulattatnak, de a lélek mélyén szunnyadó vagy munkálódó

jó és rossz hajlamok kifejlesztésére és kifejezésére nincs erejük.

Kétségtelenül bebizonyosodik ez, ha az apróbb, tréfás alkotások helyett a mélyebb, tragikusabb koncepciókhoz fordulunk. Ott vannak közöttük Czakó alkotásai, akinél komolyabban e kor drámaírói közül alig vette egy is feladatát. Hatalmas lelki viharokat, megdöbbentő történeteket keres, — de nincs egy darabja sem, amelynek szinterét igazán magyarnak éreznők. A gazdag kereskedő, aki öccsétől azt az áldozatot követeli, hogy — szerelméről lemondva — egy neki idegen, de gazdag leányt vegyen el; a kalandor könyvelő, aki főnökének és jóltevőjének feleségétől zsarol; az ismeretlen művész, akit apjának hűtlenül elhagyott kedvese egy mosónő gyermekével cserél el és az énekesnő, aki anya nélkül nő fel, hogy csak akkor ismerhesse meg azt, amikor leszúrta, — mindez a romantikus dráma közismert motivuma, aminek a magyar élethez semmi köze. Ezek a drámák tehát nem egyebek, mint a közös romantikus motivumoknak önálló kézzel készített új szövedékei. Akkor még igazabb, élethívebb Hugó Károly társadalmi tragédiája, a *Báró és bankár*, mert az idegen novellából vett meséjét idegen földön játszatja le. De akár idegenben, akár itthon élnek a hősök: lelkük és élettörténetük rokon. Nézzük a gazdag férjet, aki hirtelen megbukik és tele van aggodalommal a felesége miatt, akit szeret; nézzük azt az asszonyt, akinek szive máshoz vonzódik, de azt csábítónak kell tartania: Czakónál Kelendinek, Hugónál Granvillenak hívják. A név más, de az ember és sors hasonló. Avagy figyeljük meg az itjút, aki boldogan szeret, de, hogy testvérét megmenthesse, lemondó levelet ír, levelet, amelyben meg kell gyűlöltetnie magát kedvesével, hogy annak fájdalmát enyhítse; és hallgassuk a boldogtalan kedves kérdését: «Ön írta

ezt a levelet?» — van-e különbség abban, hogy a név Kelendi Endre vagy Lammermoori Lucia? Az érzések elhatalmasodnak az emberben, a lemondás megőrjíti a lemondót, a fölismerés boldogsága megrepeszti szivét a boldognak; a túlságosan nemes érzésből eredő elhatározások hódítanak: a lemondások, az örökségelutasítások világa ez. Csupa romantikus jellem, de a mi akkori társadalmunkban elképzelhetetlen.

Még jobban szembetűnik a társadalmi életnek ez az idegen volta, ha e kor regényének egyik tipusát vesszük vizsgálat alá. Két híres regényben is olvasunk egy előkelő származású gyermekről, akit azonban hozzátartozói mindenáron el akarnak emészteni. Nevelését tehát egy romlott külvárosira bízzák, piszok és romlottság közé, míg egy eszményi lelkű férfi egész odaadással kiragadván, emberré nem neveli őket. Így meséli Nagy Ignác és Kuthy Lajos, és mind a kettő jellegzetesen magyar alakot kever e romlott világba, hogy hazai történetnek vélnők ezt a mesét, ha Fleur de Marie életét Sue regényéből nem ismernők. Igy azután az sem lephet meg, hogy Nagy Ignác az orvosok kórházi működését így mutatja be: «A professzor társadalmi állása miatt nem ér rá a beteggel foglalkozni s a növendékekre marad a dolog. Ezek csak tanulmányaik bővítésére törekednek, minek sok beteg adja meg az árát. Veszélyes kisérleteket, új gyógyszereket próbálnak ki a betegen az irgalom nevében. Hát még mit tesznek az ápolók, -nők, kik bukott mesteremberek- és részeges asszonyokból állanak». Milyen megdöbbentő lenne orvosaink könnyelműségéről ez a kép, ha nem tudnók, hogy ez az egész jellemzés a *Párisi titkok*-ból van ide átültetve. Ezek a magyar titkok, hazai rejtelmek párisi borzalmak, amelyeket Eugene Sue torzított oly megdöbbentőkké. Az olvasó háta borsózik e rettenetességek olvasása

közben: amikor látja az ideggyenge fiút, akit az orvos holdkórossá és őrültté igyekszik tenni; amikor az írót elkiséri Lőbl zsidó irodájába, és borzalmas zsarolásainak szemtanuja lehet. Milyen jól esik, hogy a romanticizmus nem tűri a csupa rossz jellemet és így néhány ideális jó lélek is elénkbe kerül, kik «felemelnek egy nemeslelkű leányt a nyomorból és bűnből; úri betyároknak vágnak elébe; lelketlen nagyvilági nőket büntetnek meg, kik gyermeküket eldobták maguktól», megóvnak elvakultakat ballépéstől, megakadályoznak gonosztetteket. A romantikus rémregénynek sajátos divatja ez, — benne csak Nagy Ignác humorának gazdag folyama és Kuthy Lajos alföldi leirása magyar. Ma már azok a pompás torzképek is elvesztik a sok átvétel közepette valószerűségüket, amelyeket Nagy Ignác kétségtelenül a magyar életből másolt.

Természetes, hogy az a regény is, amely egyenesen azzal a céllal készült, hogy e reformkorszak képe legyen, a romanticizmus színpompájában idealizálódott át. Fáy András könyvére, a *Bélteky-ház*-ra (1832) gondolok, amelynek magva a bűnösen konzervatív és nemesen reformer magyar nemesnek a szembeállítása. Két világ áll szemben egymással, mind a kettő kimagasló, jellemzetes alakokban tipizálva; nem érezteti elfogultságát a régivel szemben, lelkesedését az új iránt, de az eredmény, a mese fejlődése, az olvasót is a reform zászlaja alá vonja. Az öreg Bélteky az ősi kúriáján magának, úri passzióinak élő, csiszolatlan lelkű nemes; nagy érzésre képtelen, házasodni is csak szokásból házasodik: finomabb lelkű nejétől hamarosan elidegenedik. Egyre jobban sülyed, erkölcsben is, mert semmi idealizmus sem támogatja, anyagiakban is, mert semmivel sem tud gondolni. Megértjük keserű sóhaját haldokló ajkán: így élni bizony nem érdemes. Fiát viszont épen a nemes idealizmus tölti el; célt lát maga előtt,

és megtesz mindent, hogy lelkét a nemes célért való küzdelemre megerősítse. Látókörét külföldi utazás szélesbíti, tapasztalatait itthoni élete bővíti. Annyira tűrhetetlen neki a régimódi nemesi élet, hogy inkább álnév alatt nevelőnek áll, mint hogy abba bele kelljen törődnie. Köröttük a találóan ábrázolt alakoknak egész tábora; különösen a konzervativek sorában változatos, érdekes, szemléletes szereplők. Alig van a régi nemesi udvarnak olyan alakja, aki e regényben elénk ne lépne. Látszik rajta, hogy ezeket maga is jól ismerte, míg ellenben a reform híveit képzeletének kellett követendő mintául megöntenie. De a regénynek csak az alakjai, és pedig csak a férfialakjai valók az életből: a mese egész szövését a romantikus sablon adja. Sőt még a hősök, az új Magyarország emberei is ehhez a sablonhoz szabvák: túlságos humanitásukban, sajátos szerelmükkel, egész idealizmusukkal. A nőszereplők — a könnyelmű Biri, a ravasz és romlott Léni, a titokkal terhelt Laura — mind elvont alakok.

De Fáynak a romantikus regényköntös úgyis csak eszköz reformtendenciájának kivetítésére; ezért nincs ereje a kompozicióra sem: minden figyelmét az irányzatos hatásra koncentrálja. Művészi értelemben ezért jobbak apró kis meséi, amelyeknek már a műfaja is megköveteli a tendenciát. Az apró történetkékben nagyon találékony, változatos; nem válik egyhangúvá. Ha nem is tud mindenütt mesét kikerekíteni, az emberi társadalmat jól ismeri, és amit tanulságul levon, az a magyar helyzetre mindig talál. Előnye az is, hogy az egész magyar életet nézi, az erkölcsi, politikai, társadalmi és irodalmi életet, és az állatok története mögül mindig valami élettapasztalat konkrétuma érzik. Reflexióiból egész gyakorlati életbölcseletet lehetne összeállítani. Ez az életbölcselet nyugodt és józan: életcélul a boldogság keresését tűzi ki, a boldogságot pedig a szív

nyugalmában és a kölcsönös szeretetben látja. A nyugalmat az adja meg, hogy az ember nem fut elérhetetlen után, egy kudarc után nem esik kétségbe; a képzelődéstől kell óvakodni; úgy kell venni az életet, ahogy van, hiszen az Isten adta. Már pedig «akit függni rendeltek az Istenek, nem fúl a vízbe». «Tanuld meg példádból —, írja — hogy a természet rendje, az emberek sorsa oly bölcs, hatalmas és irgalmas kezek között van, hogy ha ti azokat szemlélhetnétek, csupa háladatossággá olvadnátok által...»

Sokkalta romantikusabb a világfelfogása Czakó Vilmosnak. Van egy darabja, amely ódákban zengi ezt a világfelfogást, a *Leona* (1846). A világgal meghasonlott ember a természetbe menekül és a rousseaui ősállapot tisztaságát állítja vissza a maga családi körében. Száműz onnan mindent, amit az emberi civilizáció hozott: minden társadalmi és vallási intézményt. Hogy joga legyen hozzá, a költő egy keserű mult hősévé teszi, egy multévá, amelyből csak teljes megvetés maradt a lelkében minden emberi iránt. Szembekerült a vallás és a társadalom törvényeivel, és ő az érzés jogán megveti azok itéletét, és istenéhez, a természethez fellebbez. Imádja a természetet, a szabad életet adó principiumot, akinek nincs megkötő törvénye, mint az Istennek. Ehhez zengi himnuszát, egy a világgal meghasonlott lélek önámító fohászát. Mert csak ámítja magát, hiszen fia sorsát is előre kellett látnia, — az asszonyét is. A világból kiválnia senkinek sem lehet; ezt tudnia kellett neki is, és ezért önámítás az egész életrajza. Annál megdöbbentőbb, hogy mégis erre neveli azokat, akiket a sors reá bizott.

A természetnek ez a rajongó imádata Czakóban nem annyira az idegen filozófusok, mint inkább Vajda Péter (1808—46) tanításai nyomán fogant meg. Vajdát is az emberben való csalódása űzte ki a társadalomból a

természet ölébe, tette a természet rajongójává. Itt született meg sajátos vallása, amelyet így magyaráz: «Megmondom, mikép merülhetsz el Isten lényegébe. Isten a szeretet és igazság. Teljék meg lelked szeretettel dolgok és emberek iránt, lobogjon szivedben szerelem, mely egészen átadandja magát a választott tárgynak s idvet oszt hosszú időn keresztül s elkisér a sírig. Keresd az igazságot s kövesd tántoríthatatlanul a megtaláltat. Élj a jognak, légy szószólója béke idején, légy ijeszthetetlen bajnoka a harcban... S mikor a szeretet, igazság, jog és értelemben magasra haladál: Isten lényegében mélyen merülél, s elérted azt, mi halandó által elérhető». Fohászaiból a szeretet árad, a mindent testvérként ölelő szeretet; erre a szeretetre akar elvezetni, erre akar felavatni mindenkit. Ez a szeretet uralkodik nála mindenekfelett, ez szabja meg lelkiismeretének szavát. Politikai reformjai is ezen a bázison épülnének, de ez a szeretet az a kő is, amelylyel a mai társadalom minden épületét sulykolja. A német romantikus filozófusok tanítványa, de sajátos szeretetvallása teljesen a lelkéből sarjadt. Romantikus ez is szeretet-végletével, romantikus novelláinak keleti alkalmazásaiban. Nem is a mese valószinűsége a fontos azokban, hanem az áradozó tanítás. De romantikus az a szerep is, amit Vajda vállal irásaiban: Mózesnek, Krisztusnak, Mohamednek, Luthernak szellemét érzi magában, szerepét érzi a magáénak. Romantikus lélek, a harcos idealizmus nyughatatlan bajnoka. Míg Czakóban a csalódás kiölte az emberszeretetet és a természet kultuszát tette annak helyébe, Vajda Péter a kettőt: embert és természetet egyaránt szereti. Czakó hőse azért küldi az emberek közé fiát, hogy sohase kivánkozzék többé közéjük, Vajda arra buzdítja tanítványait, hogy bölcsen, okosan, a közboldogság javára éljenek. Vajdát bölcseletében, de szerepében is sok

hasonlóság fűzi Fichtéhez; közös vele a katholicizmus elitélésében is, a tudománynak a hittel szemben való túlértékelésében. Az emberi szellem romantikus túlzása ez, amelyhez természetesen vitte el protestáns világfelfogása és bőséges képzelete.

*

4. Láttuk, hogy az egyéniség mint töri át a gátat, amelyet a tárgyas költészet esztétikai természete szabott elébe. Annál érdekesebb, e kor lelkére annál jellemzőbb, hogy az alanyi, közvetlen szubjektivitást követelő, lírai költészetben viszont ennek az egyéniségnek az elrejtésére törekszik. A költő, aki ügyvéd és lapszerkesztő, a halászlegény szerepében dalol, apáca-szív küzdelmes harcát panaszolja, a bojtár helyzetiségében énekel; hajósdal száll el ajkáról, póstasípot fujdogál, stb. A sajátságos tüneményt e költők lelki tipusa magyarázza meg. «Arra, hogy én írjak — vallja be Bajza József —, középszerű hevület kell; ha nagy mértékben vagyok hevülve, még csak egy sort sem tudok írni, ha ellenkezőleg (azaz igen kis mértékben), csak hideg és tompa hangokat produkálok elé. Középszerű hevületben oly képzelgésekbe szoktam merülni, mely nem ragaszkodik egy valamely tárgynak vizsgálatához egész lángjával, hanem több tárgyaktól középmóddal lelkesítetve csapong mindenfelé s magától alkotott világokban szárnyal és egy, a maga situatiójának pontjától messze levő tárgyat választ magának, melynek szemléletébe merüljön». Az alaphangulat tehát valami középszerű, gyengébb érzelmi ihlet; ez azonban nem köti meg az író képzeletét, sőt még a gondolatát sem, hanem a világban lepkeként csapong, hogy ihletet tápláló virágmézre találjon. A hangulat elveszti élményi okozójával való minden kapcsolatát, könnyű pehelyként szállong, megtartó kapcsolatot keres. Ezt a támpontot kép-

zelete találja meg egy, a maga helyzetiségétől, hangulatának élményi okától messze eső, vele hangulati légkörében is csak gyengén kapcsolódó helyzetben; itt pihen meg, ennek kelyhéből ássa ki a virágport. Józansága azonban nem engedi meg, hogy a talált helyzetben egész lelkével elmerüljön, itt is megőriz bizonyos távolságot, itt is óvakodik a teljes fölmelegedéstől. «Bizonyos általánosságra, mérsékletre törekszik, miáltal halvánnyá, bizonytalanná válik kifejezésmódja.» Egyik költeményének megküldése kapcsán Bajza ezt írja Toldynak: «Előre ellátom, hogy nem fog fejedbe férni, mint irhatám én ezen dalt, melyet itt küldök, s mint jöheték a benne álló gondolatokra, holott sem mostani situatióim, sem ezelőtti történeteim ezt nem sugallhaták. De én nálam így szokott menni. Valókat eddig még soha nem tudék festeni; nálam minden ábrándozás, kigondolás, a legszorosb értelemben költemény». Nem hiányzik a versekből a hangulat, de elveszti életképességét, mire dalba formálódik. Mert ahogy a helyzetdalnál a helyzetiséget, úgy keresi a személyes dalban «a gondolatok ezrei közül a leghelyreillőbbet», a kifejezések közül a legsimulékonyabbat. Eszményük a a simuló lágyság, alaphangulatuk a megindultság, képeik a szobából festett természet átlágyított képei. Ahogy a versben kifejeződött hangulat, a kifejezés is irreális, mesterkélt jelzőkkel bájossá lágyított. Az *Aurora*, a *Szépliteraturai Ajándék*, a *Koszorú* telve vannak efajta dalokkal. Mintha Bajza, Vachott Sándor,Kerényi Frigyes és a sok elfeledett név sohasem tudna a képzelgésből, a szentimentális jajongás érzelgéséből kiemelkedni. Milyen jól esik a természetes hang, mellyel Vachott szól *György úrhoz*, a tréfás bosszankodás, mellyel Kerényi a *Lefútt kalap* sorsát mondja el. De ne lepődjünk meg: e szobaköltészettel nem is lehetünk máskép, mint Goethe és Schiller voltak, amikor Hölderlin nekik

néhány versét megküldötte. «Úgy látják a természetet, mintha csak a mások beszédjéből ismernék... A versek lágy, megelégedésben feloldódó törekvést fejeznek ki... Van bennük valami kedvesség, bensőség, mérséklet, de valami egyoldalúság is; kissé nyomottak, betegesek, de mindenesetre szeretetreméltóak.» A német romanticizmus lírájának tipusa ez, csakhogy nálunk minden klasszikus szín nélkül.

Ezt a klasszikus színt itt egy irreális természet, másutt erőteljesebb patriotizmus vagy népdali próbálkozás pótolja. Kisfaludy Károly pályájának jelentőségében lényeges az a kezdeményezés, melyet nemzeti elégiáinak hatalmas borúja és kis népdalfüzete képvisel. A schilleri példa után, de nem bölcseleti, hanem nemzeti elégiákat ír, amelyekben az érzési élmény és történelmiség erőteljes harmóniába olvad. Amikor Bajza azt követelte, hogy az író «a nép szájában támadt dalt öltöztesse művészi alakba, nemesítse meg művészi gonddal», amikor Kölcsey finomítgatja búfellegekkel és nyögő szellőkkel a nép énekét, Kisfaludy a néptől akarja ellesni sajátos megszólalását, szokásos kompozicióját, eleven előadását. Nagyjelentőségű próbálkozás ez, mert itt kezd elmélyülni költőinknek a népdal iránt való érdeklődése. Ezt az érdeklődést a német romanticizmus ébresztette fel: Herder gyűjteményei ihlették a Magyar Hiradó 1782. esztendőbeli évfolyamának cikkíróját, hogy a népies szellem termékeinek gyűjtésére honfitársait felhívja. A klasszicizmus elvont művészetével szemben ez volt a romanticizmusnak legjelentősebb kezdeménye, természetes következménye annak a romantikus bölcseletnek, amely az egyén, minden egyén jelentőségét meghangsúlyozta és a népek egyéni természetét is megvilágította. Kisfaludy Károly, méginkább Czuczor Gergely ügyesen öltötték fel a népdalköltő köntösét; igyekeztek érzésben, hangban, dalszer-

kezetben a természetesség megőrzésére; természetes, hogy a művészi népdalt egyszeriben meg nem teremthették: Kisfaludy nehezen szokhatta meg a közvetlenséget és a kifejezés mesterkéletlenségét, Czuczor is akarva-nemakarva érezteti, hogy lelkének egész tartalma az egyszerű nép felett áll. De, hogy elismerésre méltó ez a próbálkozásuk, azt már az a harminckilenc népdal is mutatja, amely Czuczor dalai közül a nép ajkára is utat talált.

Vörösmarty Mihály (1800—55) fejlődésében is lépcső volt a népies költészet hatása; van is költeményes kötetében néhány népdala (köztük e kor legbájosabb ilynemű terméke: *Álmodom én...)* és szerbus manierban írt balladás költeménye, de az ő teljesen önálló egyéniségének ez a stílus is csak saját hangját kereső próbálkozásainak egyike volt. Egyénisége reprezentálásában nincs nagyobb jelentősége, mint az almanach-líra motivumaiból szőtt pajkos és borongó verseinek, Virág és Berzsenyi ihletén lendülő ódapróbálkozásainak és az egyénisége alakulásának egy időben legjobban megfelelő ossziáni stílusnak. E korban Vörösmarty az egyetlen egyéniség, akiről lefoszlott minden élősdi inda, ami a romantikus talajhoz láncolta, csak a gyökere maradt meg. Volt idő, amikor Kölcsey volt az eszményképe, amikor annak leány-panasza volt a versmintája. Később is, végig kettejük pályáján, rá-ráébredünk arra, hogy a természetükben valami közösség volt. Az érzékenység, amivel a mások ítéletét veszik (— Vörösmarty haragudott — írja Bajza — hogy azt írják felőle neked, hogy ő káromkodik. Még azt gondolják utoljára, úgymond, hogy én valami bakancsos vagy betyár legény vagyok —); a szeretet, amivel a természethez ragaszkodnak; a vonzódásuk Wesselényi nemes alakjához; sőt még ódai lendületüknek útja is a magyar multban, természetüknek ilyen közösségéről tanuskodik.

És mégis a két költő lírai termése mennyire más! Kölcsey (1790—838) «a Charisokkal hangjain» énekel, miközben «szent tűz miatt olvadva, szive az esti csöndben ömledez», és «karja közt a nyájas képzeletnek ideálok bájhonába reng». Nem a természetet látja, hanem csak a «tündérfényt a természet körül». Árkádiában él és szelid dalt zeng «puhán lebegve». A való élettől elszakad: «Kiszállunk a vad nép köréből, | S szedvén a Gratiák kezéből | Nem hervadó virágokat, | Bennünk a szépnek hű szerelme, | Virúló csend és józan elme | Veszik lakásokat». A Nyugalom ölére sóvárog, «Holott virágos ágyadon, zöld | Fák közt puhán heversz. | Csak a patak csörög körülted, | Csak a Zephyr susog, | S a fülmilécske zeng szavával, | S csattog, süvölt, keserg». Élete fölé az esti homály kékellő leplét óhajtja; étheri képek után eped; leányeszményére aranyhaj simul, epedt szemérem ül tekintetében, félénk mosolygás leng az ajkain. Szavában csak úgy árad a báj, a keresett finomság: a szelecske, fülmilécske, nyögdelés, bájsereg, bájöl, rózsaszál. Csupa finomkodó lebegés, semmi realitás. Ő maga így próbálta ezt megmagyarázni: «Nekem a géniusz határtalan lángoló szivet s határtalan hév beszédet nyujtott. Innen ez a hyperbolákkal teljes nyelv; innen ez a homályos, dagadó ének...» Pedig a hévség csak szentimentális meleg, nem a szív kitörő tüze. Ez magyarázza meg azt a furcsaságot is, hogy a legmélyebb költeménye Himfi elmélkedő strófáit utánozza *(Vanitatum vanitas)*: mert a szentimentalizmus egyet öl ki minden hívéből, az erőt. Az erő hiányzik Kölcseyből, lelkéből és szavából egyaránt.

Vörösmarty ajkáról is hosszú ideig oly «édes epedve» folyt a dal, «hogy szikla repedne hegy ormairól», de az erő iránt való rokonszenve már korán kiütközik. Kéziratos versfüzetében a Zalán futásának idejéből néhány jegyzet található, amelyekben a lelke

elé röppenő képeket, fantáziájának alak- és jelenettorzóit kapta le. Figyeljük meg őket: «Egy rettenetes erős bajnok a csendesség. Vén, szíve hétszer erősebben és sebesebben vert, mint másé. Fejrázó. Öreg, ocsmány. Száztermetű... Hadúr lakása a földön (egyszerű nagyságban); Ármány ki akarja kapni kardját. Egy erős vitéz sírja: és benövék tetemét vad fák ágai: rajtok ülő nagy keselyű s néha meglebbenté vitorlás szárnyait, hogy a dögevő madarak ne bántsák. Besetétedett szárnya verésétől a környék és az este hamarabb eljött. A halál eljön (leirása) s panaszkodik, hogy annyit kivégzett már s mégis mennyi maradt: nagy dögleletet támaszt... Mint fergeteget jelentő madarak, úgy repdesnek lelkemnek e gondolatjai, a rohanó szeleket feketedve hasítják...» És a végén ez a kép: «Az őreb fekete volt; árnyékot vetett az éjfélben és szeméből nyál gyanánt eregette sugárait. Magyar pásztor a síkon egyedül, büszke, bátor és szilaj». Az ilyesfajta apró, mondattá sem rendeződő látomások mutatják, hogy mennyire az erőnek napraforgó-virága volt Vörösmarty. A hősi multhoz való vonzódása sem romantikus láz csupán, hanem ennek az erő-szomjnak a megnyilatkozása. Toldi mondakincséből is ezért választotta ki a csepeli kalandot, ezért áldozik Napoleon nagyságának is. Alapigazságul is ezt hirdeti: «Aki napot keres, a vésszel megvívni ne féljen». Fáy Andrást is azzal biztatja, hogy nemzetünk jövője elé teljes hittel nézhet, «ha erős akarat fűz láncot honfi szivekből, és soha nem fordult arccal az ügyre tekint». Amikor Wenckheim Máriának a legjobbat akarja kívánni, olyan családot kíván, amely ép, lelkes, testben és szellemben erős. A magyar emberről lelkében élő képek közül is az a leghívebb, amit *A sors és a magyar ember* regéje mutat: amelyben a szeszélyes sors kényétől elszakad és talpraáll, élni akar a magyar.

Ezért tartotta olyan nagyra a költő hivatását. Túl

akar emelkedni a bájos dal körén, olyan poéta akar lenni, «Ki dalba önti búját, örömét, | Melyet hazája s élte nyujtanak: | Ki félve érez minden örömöt, | De százszorozva minden bú nyilát». A *Liszt Ferenchez* írt óda hatalmas költői programm, a nemzeti poézis nemzeti feladatának világos kijelölése. Ez a határozott céltudatosság, költői hivatásának ez a komoly felfogása, egész költői pályájának ehhez való igazodása lelkének egész tartalmát egyénivé teszi. Az ábrándoknak, a messzi jövendő céltalan kutatásának ellensége: a vágyat céltudatos akarattá akarja erősíteni. Hogy ezt az átformálást a természete követelte meg, azt megszilárdult szerelmének az a néhány határozott, szerelemmel kicsurranásig telt költeménye mutatja, amelyet Laurához, választottjához intéz. Nem a várakozás embere: szeret nekivágni annak, amit teendőjének ismer. Szemtelennek mondja a honszeretet nevét annak az ajkán, aki nem tettével igazolja ezt az érzését.

A «vanitatum vanitas» igaza őt is megkisérti; de nem azt az embert tűzi ideálul, aki «mindent megvet, sorssal, virtussal, nagysággal tudományt, hirt s életet» — mint Kölcsey tette —, hanem azt, aki mégse csügged, aki hangyaszorgalommal dolgozik tovább és új kudarc után új próbára kész. Sokszor ködlik a szeme a sors nehéz felhőitől, de minden erejével küzd a lemondás gyáva mindenthagyása ellen. Van ebben része törhetetlen Isten-hitének is, amely ismételve vallomásra készti, van része élte nemes eszményeinek is, amelyek nagyságukkal akaratát megedzik. Egyetlen egy költeménye van, amely a kétségbeesés örvényéből hangzik fel, *Az emberek;* de akarat-kultusza még innen is kiérzik; hiszen valami végzetes, kaini átkot kell tapasztalnia az emberen: «az emberfaj sárkányfog-vetemény». Nem természetes-e, hogy ezen a kétségbeesésen győzött a hit, hogy a rettentő jégverés pusztítása után, a világot

tépő, nemzetet irtó vihar villámai között, Ádám vad keserveinek, Kain botja zuhanásának hallata ellenére is megtisztulást, új ünnepet remél?

De nemcsak ez a lírai költészetében elénkformálódó lélek különbözik Kölcseyétől, különbözik stílusa is. E kornak a régi korok stílusa nem felelhetett meg. Az a témáról-témára röpködő előadás, határozott, gyakorlatiasan világos értelmezés, ami Széchenyi irásait jellemzi, korántsem magyarázható a naplóirás megszokásából, mint némelyek magyarázták. Ez a stílus egy sajátos, ideges léleknek épolyan jellemző megnyilatkozása, mint amilyen volt arcjátéka, testmozgása. Volt azonban valami a korra jellemző is benne: a képzeletnek erős uralma. Mennyi az önkéntelen, természetes kép, metafora benne, mennyi a hasonlattal való értelmezés! Bárhonnan szakasztunk is ki egy mondatot, a képzelet stílusformáló ereje mindegyiken megismerszik; néha nem több az, mint egy-egy kifejező jelző (molyrágta korcs nemzet), egy-egy átviteles cselekvényábrázolás: de stíljének ez adja meg elevenségét, erejét, világosságát. Ez emeli ki az elvontságból, ez tartja fejtegetését a gyakorlati érthetőség mellett. Vörösmarty stílusának is a stílképzelet elevensége a legjellemzőbb sajátossága. Bámulatosan gazdag a hanhangulatos, simuló, erőteljes, elképzeltető, egyénítő jelzőkben; csodálatos bőséggel önti a hasonlatot, képet, mint valami varázsos prizma, amely a gondolatnak minden reáeső sugarát ezer színre töri. Képzelete mindent megelevenít és minden életet össze tud kapcsolni. De nemcsak munkás ez a stílképzelet, hanem bámulatosan művészi is. Bámulatos az elképzeltető ereje; gazdag a hangulathoz, poézisformához való alkalmazkodása; meglepő az újsága, eredetisége. Minden ábrázolás a természet szineiből tevődik össze, — nincs szüksége a charisokra, géniuszokra és ámorokra. Minden

jelzője egyénit: nem a Bajzáék szobaköltészete ez, amely mindent az egyéntől távolítani törekedett. A kifejezés Vörösmartynál arra szolgál, hogy realizálja a tartalmat, nem a finomításra, irreálissá alakításra. Nem hiába a népdal is hatott reá: a maga érzését őszintén igyekszik tolmácsolni; a stílus költői díszei nem a hang lágyítására, hanem a szó erejének támogatására szolgálnak.

Ámbár Vörösmarty kifejlett stílusa egyéni, a stílusfantázia nekilendülése általában mégis a romanticizmus sajátos kisérője. Innen van Kuthy Lajos regényének már bombasztba lépő szinessége, a drámai stílusnak megfinomodása, Vajda Péter költői lendülete. A drámai stílus romantikus szépségét legjobban Vörösmarty drámáin mutathatnók be: tragédiáinak mély gondolatain és szenvedélyes nekiáradásán, de shakespeareies vígjátékának elmélkedő részein is, leg főkéen pedig az Árgirus-meséből boldogságproblémák mélységére nemesített tündérjátékából, a *Csongor és Tündé*-ből. A tündérek kultusza romantikus sajátság; a tündéri szinmű, ha a bécsi Raymund közvetítette is, romantikus eredetű nálunk; de mindenekfelett romantikus az ideálisnak és reálisnak, Tündének és Ilmának, ez a művészettel szőtt mesedrámája, amellyel Vörösmarty ajándékozta meg irodalmunkat. Csongor az álom kergetője és kudarc tépi mindaddig, amíg a józan szerelemben, a való Tündében fel nem találja boldogságát. Mint minden boldogságot, ezt is szenvedéssel kell megszolgálni, — de a fáradság nem hiábavaló: ez az egyetlen boldogság, ami a földön elérhető. A költői mese árja ömlik előttünk, miközben néha fölvet egy-egy gondolat-aranyszemet, amelyeknek gazdag bősége pihen a meder homokja között. Szines, csillogó a homokszem is, csillogó az ár is, a költő képzelete, amely ragadja. A magyar romanticizmusnak legszebb meséje ez a darab.

Mint Garay, Horváth Cyrill és társaik, Czakó is Vörösmarty romantikus stíljét követi darabjaiban, csak egyben vesz új mestert: a *Leoná*-ban Vajdát. Vajda Péter stílusa pathetikus, keletiesen szines, imastílus. A szeretet áradozása ez, a természet szépségtartalmának a gazdag csillogtatása. Rapszodikusan árad az eszme és kép, hullámzik az érzés, ragad a nyelv. Kissé a kelleténél fellengzőbb ott is, ahol a mondandó közönséges hangot is engedne; túlságosan virágos ott is, ahol az egyszerűség jobban hatna, — de így van az mestereinél, a német romantikusoknál is. Mindez az érzés romantikus féktelenségét szemlélteti, ahogy azt igazolja megnyilatkozásának formai újsága is. Tudjuk, hogy a klasszicizmus minden bilincsét le akarta törni: kitágult tehát a témakör, a stíluskészlet és nagyobb lett a szabadság a versformák megváltoztatása terén is. A nyugateurópai versformákat, Ráday, Földy, Kazinczy ültetését, a romanticizmus virágoztatta fel nálunk. A jambikus és trocheikus sorok gazdag változatossággal ömlöttek, és a magyar versformát dallamosabbá frissítették. Vajda Péter azonban továbbment: mint Goethe a maga rapszodiáit, mint Hölderlin a maga himnuszát, Vajda se kötötte meg fohászkodását versszorok szótagszámával; Hölderlin bátorságot adott neki arra, hogy egy, a mai szabad versre emlékeztető, teljesen simuló ritmust válasszon *Ima-*, *Szerelemdalai*-nak, *A nap szakaszai*-nak. A gondolat, érzés és képzelet túláradó bősége késztette erre. Próbálkozása elhaló, meg nem értett kisérlet maradt, de érdekes próba már csak azért is, mert a mindent, érzést, képzeletet és erőt felszabadító romanticizmusnak a legmagasabb pontja ez. És a repülésben sem csupán a szép érdekel bennünket, hanem a kudarccal végződő merész repülés is.

III. A politikai gondolat uralma.

1841—1849.

A negyvenes évek elején a magyar nemzet lelki világában az eddigi romantikus szellemtől való eltávolodást látunk. Az a reformmunka, amely az 1790. országgyűléssel indult meg, de voltaképen Széchenyi István lelki energiájából nyert igazi életerőt, nem volt egyéb, mint a humánus arisztokratizmusnak a tevékenysége. A jog birtokának öntudata és az emberszeretet belső kényszere irányította lépteit. A jobbágyság sorsának minden kérdésénél egy volt abban a magyar nemesség, hogy a nemzet életét irányító jog a nemzet testét tevő nemességnek birtoka; azért idéz elő kemény harcot minden efajta reform, mert a birtokjog kétségbevonását a nemesember meg nem engedheti. Áldozatot tehet, igazságérzete és emberszeretete enyhíthet a jogon kívül élők terhén, de a magyar alkotmányos joghoz való ragaszkodása idegen beleszólást meg nem engedhet. Hogy mennyire nem a mai értelemben vett demokrácia volt ez a reformhajlandóság, azt a huszas évek leglelkesebb reformerének, a «Ne stultizat»-tal elhallgattatott Nagy Pálnak aggódó szava mutatja, amikor megállapítja, hogy «mindent elárasztanak a demokratikus elvek; napról-napra egyre jobban terjednek azok, mint a tűzvész, és pusztulással fenyegetik alkotmányunk ezeréves épületét». Mutatja Berzsenyi felháborodása, amellyel Berzeviczy Gergelynek a jobbágyság sorsáról írt reformsürgető könyvét fogadja; mutatja az 1830—32-es országgyűlés egész urbariális tárgyalása, amelynek alapgondolata, hogy a parasztnak meg

kell adni az élet lehetőségét, de nem a nemesség kárára, nem a nemesség szupremáciájának a megsértésével. Alapjában a jobbágykérdés ugyanúgy áll tehát, mint a katholikus és protestáns vallás viszonyának az ügye: a katholikus klérus és a rendek nem akarják megdönteni a protestánsok vallásszabadságának a jogát, de nem is akarják feláldozni a magukénak uralkodó jellegét. A magyar rendek messze túlvannak a horvátok elfogultságán, akik — nehogy nemzetük nyugalma és boldogsága megzavartassék — a protestánsok birtokjogát sem akarták elfogadni; de nem akarnak megengedni olyan határozatot sem, amely az ő szent meggyőződésükkel, vallásuk dogmatikus tételeivel szembekerülhetett. Ezért kötik meg magukat a házasulók összeadásának kérdésében: hiszen a házasság szentség, és a szülő gyermekéért felelős. De a legvilágosabb tanubizonyság e reformtörekvések ideális humanizmusa mellett Bezerédy István kedvezményezése, aki jobbágyait önkéntes buzgalommal váltság nélkül tette földjük birtokosává.

A reformmunkálatok szellemének iránya változott meg, amikor Kossuth Lajos 1841-ben a *Pesti Hirlap*-ot megindította. A lassú, nyugodt, fontolgató újjáalakítást tüzesvérű, hatalmas szónoki képességű, tettet sürgető vezér ostorozta: gyors, sürgetős cselekvés, habozást félrevető határozottság, tekintetet nem ismerő jogérzet bajnoka. Az arisztokratizmus nincs meg a vérében: az a kemény, elkeseredett igazság szól belőle, amely Rákóczi kurucainak panaszát tette érdessé. A reformok mérlege átbillen: a nemzet gazdasági kiépítését háttérbe szorítja a nemzettest megerősítése. Az alkotmányos viták és kérdések uralkodnak mindenütt: országgyűlésen, megyei tanácskozásokon, sőt magánbeszélgetésekben is. A politikai érdeklődés minden mást elnyom. «Egyik hatalma ellensége — írja a

Honderű — korunkban a szépirodalomnak — tudományos dolgozatokrul már épen nem is szólunk — a politika. A korszak ezen százkarú óriása mindent összefojt, mi nem az ő rengeteg ölébe tartozik». Az Athenaeum, a nemesi és polgári rendnek folyóirata, ugyanígy panaszkodik: «Politikán kívül semmi szilárdabb dolog nem kell, tudomány legkevésbé. Legyen bármi gyönyörű, mi tanulságos, mi becses cikk, ha tárgya nem politika vagy ezzel rokon, az nem olvastatik». A szépirodalom félreszorul, a szépirodalmi folyóiratok alig tengetik életüket, mert «a journalistica mindent háttérbe tólt, kivált a politicai journalistica.» Széchenyi rémülten látja a lángoló tüzet, amelyet az ő világító fáklyája gyújtott, és siet megírni a *Kelet népét*, hogy a légbenlógó politizálástól, a ködbevésző céloktól a gyakorlati politikához vonhassa nemzetét. Az ár azonban megindult, nincs ember, aki feltartóztatná.

*

1. Az irodalomban e változásnak első jele az, hogy a reformot sürgető dráma vagy vígjáték határozottabb, nyiltabb tendenciát szolgál. Két motivum uralkodik: a választási visszaélések és a pór s nemes közti egyenlőség. Az előbbi alkalmat adott a politikai szatirára, az utóbbi megrendítő tragédiákra. Egy pillantás Nagy Ignác *Tisztújítás*-ába az egész harcos politikát megvilágítja. Széchenyi nyugodt, józan, nemesen tiszta reformvágyával szemben fellép a tüzes javító, Heves, aki gyorsan és kiméletlenül akarja megvalósítani programmját. «Ez szivünk parancsa — úgymond —, szivünk pedig jó, mert a haza boldogságát kívánja előmozdítani, s azért a hideg ész fontolgató szózatának mindenesetre el kell némulnia.» De az elvek ellentéte mögött az egyéni célok és indulatok is fényre jutnak: a mindenáron érvényesülni akaró, erre minden eszközt

megengedő, hazát és eszmét csak cégérül használó agitátor épúgy, mint a nemes, csak a sikert, a nemzet hasznát néző, szerény reformer. A főalakok körül a megvesztegethető, pénzért bárhová elálló, eladósodott köznemesek lármája zúg. Fölösleges ezeknél az érv, a józan szó. «Ha professzor úr — mondja Beöthy Zsigmond egyik vígjátéki hőse — még tovább is akaratoskodik s törvénycikkelyekkel akarja az én nemes társaimat étel s ital helyett ellátni, úgy javaslom, hagyjon el bennünket, mert tréfaképen is megarticuláljuk.» Megdöbbentő a köznemesek önzése, amikor a nemesi adózás kérdéséről van szó; az emberies önérzet biztató szavára ezzel felelnek: «Köszönöm én azt a büszkeséget, ami pénzt kóstál». Látjuk az alacsony intrikákat, amelyek egy-egy követet dicsőséges győzelemhez juttatnak, a bor és étel vesztegető pazarlását, amivel a követségre alkalmas voltát bizonyítja a jelölt; halljuk a bunkós botok zuhogását, amivel egy-egy jól megdolgozott választói csapat érvel. A vígjáték eredeti magyar helyzetekkel telik meg, pompás típusok domborodnak ki benne, ha a komikus mesemag nem is egyéb, mint régi, megszokott cselvígjáték. A darab tele van politikai kiszólással, oktató tétellel, figyelmeztető tanítással; sok hangzatos mondás minden beolvasztás nélkül csak a politikai indulat felfokozására került a darabba, sokszor kiüt a sok szónoklat, de e kor közönsége a szinpadon is politikát várt. Ott azonban az a politika arathatott csak sikert, amelyik pompás helyzettel tette lehetetlenül komikussá ellenfelét. Nem a vígjáték meseszövésében, hanem a helyzetek politikai kiélezésében kereste ez a kor az érdemet. Nagy Ignác darabjában is azé a jeleneté a siker, amelyben a jurátus átcsalja a borral megvett köznemeseket: előbb a bort szidja, amit amott kaptak; mivel pedig ez a megjegyzés nem elég józanító, politikai mámorukat tüzeli fel: «Hiszen

ismét visszajöhetnek uramék, mihelyt kedvük tartja... Hát nem szabad már a nemesember és nem tehet azt, amit akar?» Most már a becsület dolga, hogy szabadságukat megmutassák, — és könnyen a verembe hullanak.

A politikai dráma helyzete már nehezebb volt: míg a komédiában egy-egy nevettető mondás, mulatságos helyzet elégséges a sikerhez, a drámában a politikai tendenciának lélekből folyó tragédiát kellene ihletnie. A főúr és pór sorsának szembeállítása tragédiává csak akkor lehet, ha sorsuk eltérése jellemük alakulásában van éreztetve (amire jó alkalom lett volna *Stibor vajda* története), vagy a szív és ész összeütközéséből a lélek összeomlása következik. Ennek a kornak a drámája azonban ide még nem jutott el. Az 1843. évi 100 aranyas akadémiai jutalmat Obernyik Károly szomorújátéka nyerte, a *Főúr és pór*. A két rend között valami hatalmas összeütközést jelez a cím, és a kor tendenciájának az felelne meg, ha a pór rokonszenvünket, a főúr megvetésünket érdemelné ki. A darab így is indul. Egy nemes, a megyei hivatal nyügétől, a választás aljasságaitól idegenkedő, ifjút ismerünk meg, a külföldön járt Szenkey Móricot. Rokonszenvünket ez a sajátos nemesi gondolkodás nyeri meg, hiszen nemes embernek gondoljuk. Szimpáthiánkat azonban egyszeriben elveszti, amint kisül, hogy a nemesi nevet jogtalanul viseli, hogy egyszerű, kiűzött pór, aki a törvény engedelme nélkül rejti idegen név alá születését; amikor pedig a bosszú indulata hatalmasodik el rajta, amikor a megalázott, származása miatt visszautasított szerelem ellenfelének tönkretételére biztatja, részvétünk sem marad számára. Vele szemben feltétlenül több szánalmat érdemel az úrnak, könnyelműnek nevelt főúr, Zalánfy Kálmán, noha a színésznő méltóságának megitélésében, vagyon-

pazarló kártyaszenvedélyben elég ok lenne a megütközésre. A dráma célzata tehát elsikkad, romantikus sablónban hal el, ahogy a meséje is nálunk elképzelhetetlen, megtörténhetetlen esemény, idegen drámák összeütközéseiből ültetve át.

Maga Obernyik még két politikai gondolatot próbált drámává formálni: a nemes és polgár értékkülönbségét és a főnemesi majoratus igaztalanságát. Az első annál meglepőbb, mivel nálunk a polgári társadalom akkor van nacionalizálódóban és így az az ellentét, amelyet az *Örökség* polgári hőse, a munkát megbecsülő Schmid és a léha, de nemes származású Pókfalvi Vince jellemében testesít meg, a polgári rend megbecsülésében nagyon bátor kezdeményezés. Később a magyar táblabiró maradiságát pellengérezte ki, de — mint Szigeti és Dobsa — vígjátékban.

A maradiságnak legügyesebb szatirája Gaál József darabja: a *Peleskei nótárius* (1839). Gaál előtt is irányzatos munka volt: Gvadányi műve, amely a túlzó idegenesedés, a nemzeti hagyományok túlságos könnyenvevése ellen emelte fel gúnyos ostorát, — de Gaál a csapkodó kezet megragadta és a nótáriuson, a tapasztalatlan magyar nemesen mulat. Érdekes, hogy ez a darab az idegen tündérjáték-tipus hajtása; legkomikusabb két motivuma (a szinházban és Gazsi leánykikényszerítése) Kotzebue ötlete, hőse mégis pompás magyar alak, komikuma mégis a magyar életet sebzi. Az egyik oka ennek nyilván a peleskei nótárius alakjának Gvadányiból maradt emlékei, amelyek egyszeriben teljesen magyar alaknak jelezték Zajtay uramat; van része benne történetének is, sőt a szintérnek is a két pusztai jelenetben. Nem szabad azt sem felejtenünk, hogy a szinpadról magyar nóta hangzott: «Hortobágyi pusztán fú a szél...» Ismerte e korban mindenki a Zrinyi-kávéházat, a Baczur Gazsik modorát, — és mindez elég

volt arra, hogy igaznak lássa azt a keményen kimondott ítéletet, hogy a magyar nemes el van maradva.

E kornak legkomolyabban látó kritikusa, Szontagh Gusztáv, az efajta tündéries bohózatok poetikai törvényéül azt szabja ki, hogy tárgyát a nép életéből válassza, a tündéries elemet ezzel a mesetárggyal összeolvassza. De szinműíróink, mintha csak az első követelményt ismernék, annyira elhanyagolják a másodikat. A való világ és a Tündérország között semmi kapcsolatot sem tudnak teremteni; a tündérek semmi másra nem valók, mint hogy a darab látványosságát emeljék. A tündérmese a legjobb esetben is csak keret, amely a lazán összefüződő vagy teljesen kapcsolatlan felvonásokat külső egységbe foglalja. A legvilágosabban Nagy Ignác *Rontó Pál*-ja (1840) igazolja ezt: e darabban a nagykorúvá lett Árgirus világot látni indul; szereti népmesei társát, Ilonát, de a Vasorrú bába csak azzal a feltétellel adja hozzá, ha valamelyik földi néposztály keretében jól érzi magát. Az író tehát jogot nyer arra, hogy négy földi jelenetet bemutasson, a különböző társadalmi osztályokat a német Nestroy modorában, de ügyes megfigyeléssel persziflálja. Árgirus végre is csak azért kell, hogy jól érezze magát a negyedik képben, a pesti színházban, mert a szatirikus jeleneteknek az író a végtelenig nem engedhet teret darabjában.

Mégis van jelentőségük ezeknek az ügyetlen próbálkozásoknak. Beöthy Zsigmond egyik kisérletének (*Kóbor Istók*, 1840) előszavában két érdekes mozzanatra mutat reá: olyan fajta történetet keresnek az írók, «miket a nép saját nyelvén már rég bír és rég ismer», amelyeknek alakításával tehát könnyen lehet a nép lelke nemesítésére hatni, másrészt a francia vaudevillet akarják bennük megvalósítani, mely a magasabb osztályoknak is kedvelt látványa, mivel benne «a nép-

élet komikus jelenetei, beszéd, tánc, ének s ügyesen utánzott arc- és tagjáték mellett a leghidegebb vér is fölmelegszik, a legsötétebb arc is mosolyra derül». Nem volt tehát immár másra szükség, csak a tündéries cafrangoknak kellett lehullnia és előállott a kezdetleges magyar népszinmű. Ebben a kezdetlegességében nem volt több, mint a nép szerepeltetésével dolgozó bohózat, — és talán ez a genezis az oka, hogy irodalmunk a komoly népdrámához oly nehezen jutott el.

Így fogta fel a népszinművet az a szinházi pályázat, amelytől a magyar népszinmű születését keltezni szoktuk, amely 1843. január 23-án ötven aranyat ajánlott «egy a magyar népéletből merített, minden aljasságtól ment, jó irányú látványos szinműért, mely által a köznép is a szinházba édesgettetvén, ízlése nemesbíttessék, melyben a szerzőnek egyszersmind szabad mező engedtetik diszítménynek, ruházatok s minden egyéb költségek kiállításával, de természetesen csak arányos belső tartalmasság mellett, szinműve hatását emelni». Afféle csalétek tehát a magyar népszinmű; csalétek a köznépnek, aki önmagát nézi legszivesebben a szinen, hiszen a magasabb társadalmi körök nem érdeklik; csalétek a többi társadalmi osztálynak, aki a szines öltözeteket, divatos dalokat, tréfás bonyodalmakat szereti. Iróink nagy részének is ez a drámaforma felelt meg, hiszen épen az egyes alakok sajátos megszólaltatásában, egy-egy jelenet kifejező formálásában volt az erejük: a drámai küzdelem lelki elmélyítéséhez, a kompozició kikerekítéséhez értettek a legkevésbbé. Nem is szabad a nekilendülő népszinműtermésben népdrámát keresnünk: a legtöbb darabban még csak nem is a cselekvény középpontjában áll a népi hős, — egyszerűen a komikus mellékalakok számát gyarapítja.

Valamelyes fejlődést a kor demokratikus politikája

idéz elő: amikor a szembeállítás, az összevetés segítségével próbálja nézőiből kikényszeríteni az író annak az elismerését, hogy a paraszt is jogot érdemlő ember, benne is van lelki érték, néha több, mint a felsőbb osztályok tagjainak átlagában. Ez már nyilvánvaló nemesedés, a célzat megkomolyodása; a bohózat helyébe drámai küzdelmet, a lelki sajátosságok kidomborítását követelte. Sajnos, ez az érés is lassú volt. Íróink megelégedtek Kotzebue-stilű, romantikus-szentimentális mesével, hatásos drámai képekkel, kevés belső valószínűséggel. A *Szökött katoná*-nak, Szigligeti Ede diadalmas szinművének a hőse, egy elcserélt gyermek, egy nemes leány és egy katonatiszt viszonyának gyümölcse. A romantikus motivum csak annyiban módosul, hogy a bűnös anya nem teszi ki, hanem falusi dajkaságba adja gyermekét. Népi tehát csak az lehet a darabban, ami ezt az úri származású kisdedet a faluhoz fűzi. Szigligeti azonban ezt a kapcsot csak arra használja fel, hogy a katonasorban lévő ifjú hazakivánkozzék és szökésével egy új romantikus bonyodalmat idézzen fel. Ezredese ugyanis, aki most a szökés miatt itél felette, az apja, de kapcsolatukat csak az anya tudja. Milyen romantikusan éléreállított helyzet! El is vész érdeklődésünk a fiú iránt, mert az anya kerül drámai helyzetbe: kisül leánykori vétke. Szerencse, hogy az ilyen bonyodalmakat megszokta a közönség és az ének, legényes virtuskodás, paraszti köntös jobban érdekli, mint a sablonos kibonyolítás. És mégis ez a szinházi este olyan izgalmat váltott ki a közönségben és írókban, mint Párisban a *Hernani*, a romanticizmusnak ez az első bombája. Jókai írja: «Emlékszem a várakozásteljes estékre, miket mint ifjonc diák átéltem, a *Szökött katona* előadása előtt s előadás után a közönség elragadtatására és saját levertségemre, hogy miért nem tudok én illyet írni». A közönség a való élet kellős

közepén érezte magát; a miliő, a beszéd, a ruhák megvesztegették és a magyar élet szinrejutását ünnepelte a darabban. Ez a siker Szigligetit megtévesztette: *Két pisztoly* című szinműve a legvalószinűtlenebb romantikus kalandok füzére; Stein gyilkos merényletével ugyanúgy az öccsét, Bájkertit, gyanúsítják, mint a *Kalmár és tengerész*-ben Arthur helyett Endrét; a testvéri szeretet itt is oly hihetetlen önfeláldozást hoz, amikor Bájkerti vállalja is a bátyja gyilkosságát, mint Czakó darabjában. Mindössze a börtönjelenet, az igazságot pártoló betyár romantikus beállítása érzett népinek, hódította meg a közönséget. Akadt is bőven író, aki ezt kihasználni igyekezett.

Az első darab, amely a demokratikus irányú népszinmű eszméjét több-kevesebb sikerrel megvalósította, Szigligeti *Csikós*-a. A probléma nagyon nehéz volt: szembeállítani a két társadalmi osztályt, az elismerés mérlegét a nép felére billenteni, de azért nem riasztani el a nemesi közönséget sem. Azt kellett tehát elérnie, hogy a jó paraszt tipikusnak hasson, a rossz főúr ellenben előkerülő egyes embernek. Szigligeti a mese bonyolításával és népies alakjainak tárházával próbálta ezt kivívni. Természetes, hogy a nemesi Bence a legvisszataszítóbb a darabban: öccse birtokát szeretné megkaparítani, el szeretné tétetni láb alól, végre is maga öli meg, a gyilkosság gyanúját a becsületes parasztházra hárítva. Mellette a meggyilkolt Asztolfnak csak az a vétke, hogy nincs komoly erkölcsi nevelése: ezért nem érti meg Rózsi szerelmét. Velük szemben minden népi alak a rokonszenv köntösében lép elénk: Rózsi állhatatos szerelmével, Andris megvesztegethetlen erkölcsi érzékével, Márton csavarteszű tisztánlátásával. Ami a darabban romantikus mese, az a népen kívül történik: a rokongyilkosság; de a dráma középpontja mégis a nép lelke, mert az egész voltaképen Andris

ártatlanságának kérdésén fordul meg. És népies alakjaiban pompás magyar embereket hoz szinre: telve egészséges, józan, tisztességes becsületességgel. Az úri világ bűnét három népi lélek üvegén bocsátja át; de mindegyik lélek más és így mindegyik másként formálja a képet; ez a három népi embere, a csikós, a bojtár és a jobbágy, a korszak leghivebben ábrázolt népi hőse. Ennyi igazságra maga Szigligeti sem ért el többé.

*

2. A korszellem demokratikus elhajlásának van azonban a szinpad politikai alluzióinál sokkalta erőteljesebb és nyiltabb kifejezője: Petőfi Sándor (1823—49). Abban a levelében, melyet 1849. január 13-án, a Vetter tábornokkal való konfliktus után, ír Kossuth Lajoshoz, a honvédelmi bizottmány elnökéhez, büszke önérzettel mondja: «A magyar köznép között az én dalaim voltak a szabadság első leckéje, megjelenésem előtt hirét sem hallotta ennek az eszmének, amelyért most harcol». 1849-ben írja ezt, amikor a nemzet önvédelmi harca a legmagasabbra csapott, amikor a nemzet életben maradásáért folyt az élet-halál-küzdelem. Petőfi ezt a küzdelmet nemcsak hazája szempontjából tekintette, hanem eszmei jelentőséget látott benne: a Szabadság diadalát várta tőle. Ezt a Szabadságot elsősorban az ország önállóságában remélte, az önállóságot pedig csak egytől várta, a forradalomtól. «Vagy jön egy mindent fölforgató, de mindent megmentő forradalom, vagy elveszünk, de oly gyalázatosan, mint még nemzet nem veszett el.» Érdemes azonban a forradalmi álmot is megismernünk: «Akkor aztán első dolgunk egy óriási akasztófát állítani s rá kilenc embert!» Ez a kilenc ember az első magyar felelős minisztérium; e kilenc között ott lett volna Batthyány Lajos gróf, akit félesztendővel Petőfi fenyegetése után a győztes Windischgraetz börtönbe zárat,

kit október 6-án kivégeztek; ott lett volna Deák Ferenc, akit a nemzet az elnyomatás óta megmentő vezérének tisztel; köztük Széchenyi István, akit Kossuth ismert el a legnagyobb magyarnak; sőt kiszenvedett volna Kossuth Lajos is, e napoknak vezető lelke. Petőfi politikai programmja tehát nemzeti veszedelemnek tartotta e kor minden nagy magyarjának a politikáját, neki olyan napok kellenek, mint a Bastille elfoglalása, ahol vérben tombolhatja ki magát a népharag. A falán ott lóg Marat arcképe, a legvéresebbkezű forradalmáré. Legkedvesebb olvasmánya a francia forradalom históriája: abból szítja a lelkek tüzét. Amikor a márciusi napok lázában él, Aranynak boldogan írja: «Forradadalom van, barátom, s így képzelheted, mennyire vagyok elememben!» Szinte játsza a forradalmárt, de teljes komolysággal, önfeláldozó odaadással. Szavain érzi az ember, hogy semmiben sem akar elmaradni a francia forradalom példájától; ezért nevezi a közbiztonsági választmányt comité du salut public-nak levelében; — teljesen a francia forradalom érzés- és képzetkörében él.

Forradalmi hangulata elsősorban gyűlölet minden fennsőbbség ellen. Természetéből folyt ez; végig kisérte egész életén, iskolai kellemetlenségeitől Klapkával való összeszólalkozásáig. Nem visel el semmi korlátot, nem töri meg semminek kedvéért sem az egyéniségét. A maga útján halad és nem engedi, hogy bárki is másfelé hajtsa. Ezért gyűlöli a monarchikus államformát, mert egy embert túlságosan a többi fölé emel, mert eszközzé teszi a milliókat egy ember kezében. Ezért idegenkedik az egyháztól is. Mikor 1844-ben Egerben jár, megigéri Tárkányi Bélának, hogy almanachjukba, az *Őrangyal*-ba verset ad. «Bizony Isten — írja később a levelében — annyit törtem rajta fejemet, hogy no! és csak egy kukkot se tudtam összeeszkábálni... azaz hazudok, mintegy negyven sor megvan

biz abból, de itt aztán a ne tovább!» Csakugyan van is a gyűjteményeiből kihagyott versek között egy, ez a címe: *Legenda;* a terjedelem is megegyezik: negyven egynehány sor; a tartalma pedig Berangerra való goromba hirdetése a papok erkölcstelenségének. Ellensége volt minden papnak, mert ellensége minden pozitív vallásnak. A francia forradalom neveltje ilyen irányban, de részük van formálásában az újnémetség íróinak, Heinenek és társainak. A francia forradalom szabadságtanát ez a német iskola közvetítette felénk. Előkészítette Hegel filozófiája, amely jogot ad arra, hogy az ember a maga egyéniségét a világgal szemben tekintetnélküli öntudatossággal érvényesítse. Mivel a vallás már kész világfelfogást ajánl az embernek, hitbeli és erkölcsi dogmákat szab elő, féketgyűlölő lelke egyiknek tanítását sem fogadta nyakába. Megvan nála az Isten, és a tartalma nem teljesen az a misztikus, érthetetlen, megmagyarázhatatlan és ép azért csodálatot érdemlő erő, amely életet ad és életet vesz vissza, de egyéb funkciója nincs Hegeléknél. Önmagát ő ezzel szemben épen olyan viszonyban érzi, mint mi a Gondviseléssel; Istentől függ az érvényesülés, a kifejlődés. A nagy csapások között, a kétségbeesés küszöbén is meg tud foganni ajkán a kérdés: «Oh ég, Isten, mi végre alkotál»? A bűnök koronájának tartja a kétségbeesést, «minthogy ez nem más, mint a legsötétebb istentagadás». Szóval hittel vallja, hogy «van a világnak atyja, van egy hű gondviselője». Ennek a gondviselőnek magas tervébe nem lát be az ember, s «kérdőre vonnunk őtet nem szabad». Így tehát az embernek az Isten rendel hivatást, azon kell munkálkodnia. A nyomor ne riassza vissza, a sikertelenség, a kudarc ne vegye kedvét. Petőfi ellensége a panaszkodó világfájdalomnak; ha a kétségbeesés meg is ingatja, de ki sohasem dönti benne a hitet az élet után következő igazságosztásban. Fel-fel-

vetődik a test és lélek viszonyának a problémája, de a teljes megsemmisülés nem nyugtatja meg; inkább hisz a lélekvándorlásban, a szellem újraéledésében. Ismeri az értelem nyugtalanságának nagy problémáit: az élet eredetének, az élet végének kérdését, de a velük vesződést dőreségnek tartja. Neki elég, hogy a földi hivatását betöltse. «Legbölcsebb, sőt csak az a bölcs, ki sohasem bölcselkedik.» Erkölcstana a tiszta lelket követeli meg; nem magyarázza meg a tisztaság körét, de abból a célzásából, melyet a templomban imádkozó tisztátalanokra tett, nyilvánvaló, hogy az öntudatos, igazságos, becsületes cselekedet a tisztaság mértéke. Egészséges életfelfogása a családi élet tiszteletére tanította: ezért sóhajtozza ezt már olyan korán, ezért köszönti olyan nagy örömmel. Az élet könnyelműségét inkább szerepként játsza: nem is lehetett igazában könnyelmű ez az ember, aki mindent olyan halálos komolyan vett. De türelem sem volt benne: azt az emberi nem szégyenének tartja; amit kíván, azt rögtön birni akarja; nem tud várni és sóhajtozni. Juliának vőlegénye volt, amikor Debrecenben megkéri Prielle Cornéliát, első látásra. Ez a megkérés, ez a rögtön házasodni akarás most, az erdődi napok után, korántsem könnyelműség. Nem lett ő hűtlen ezzel Juliához, nem aludt ki szerelme; sőt épen ez a szerelem tüzelte indulatos felháborodását bosszúra, megmásolhatatlan bosszúra: és ez a bosszú lett volna a házasság Cornéliával.

Petőfinek erkölcsi felfogása tehát tiszta és nemes, de viszont tételes valláshoz nem ragaszkodik. Istent a természet ölén keresi, a természet templomában imádja. Az a sok élőlény, melyet a természetben talál, apró állat, apró növény, a maga csodálatos strukturájával csodálatos egyéni életet él; és mindegyik úgy van megalkotva, hogy a maga életének tényezőit közvetlen közelében találja. Ez a csodálatosan bölcs intézkedés

imára melegíti a szivét: «Imádlak, Isten; most tudom, ki vagy? | Sokszor hallottam és sokszor kimondtam, | De nem értettem nevedet. | A nagy természet magyarázta meg | Hatalmadat és jóságodat | ... Dicsértessél, dicsértessél örökre!» Nem is lehet elképzelni azt, hogy ez a csupa-szív ember jól találja magát Heineék racionalizmusában és cinizmusában. Neki a szeretet olyan életszükséglet, mint a hajnallal ébredő földnek a harmat: hogyan lökhetné el magától az Isten szerető kezét? Úgy van, mint az *Apostol*-ban Sylvester: a kétségbeesés megtagadtatja, de a szeretet legfélénkebb sugara is újra a jóság székére helyezteti Istenét. «Barátom — írja egy helyen —, az rettenetes, hogy uralkodik fölöttem a szív. Valóságos despota, és eszem alázatos rabszolgája, vagy legfölebb jámbor, jólelkű apja, ki neki csak tanácsol, de parancsolni nem tud, vagy nem akar.» Petőfi egész világfelfogását érzéseinek köveiből építi.

Mint a borostyán a lakot, úgy futja be világfelfogásának épületét, «keblének varázstüze, a büszke öntudat». Egyenes, hajolni nem tudó dereka van. Az emberméltóságot nagyra tartja, és alig döbbenthette meg valami jobban, mint az a lengyel, aki adományért a lábához vetette magát. Petőfi, ha kér is, parancsol. Sass Károly emlékkönyvébe ezt jegyezte be: «Vén épület már a világ, | Le alacsonyra süllyedett. | Ha egyenest jársz: beütöd | A gerendában fejedet. | Hajolj meg, ha a fejtörő | Gerenda ellenedre van... | Én inkább betöröm fejem, | Semhogy meghajtsam derekam». Természetes, hogy az egyes ember jogát tudja és hirdeti. E kornak sincs magyar ajka, amely olyan szent hittel hirdetné a nép jogát, mint Petőfi. Ahhoz, hogy elhigyje az emberek közötti jogkülönbséget, azt, hogy az emberek milliói néhány kiválasztott ezernek dologvégző barma, látnia kellene milliók nyakán a valóságos igát,

melyet a természet növel rajtuk. Így tehát a hangja sem olyan békés és nyugodt, mint volt Kölcseyéké: az izzó trónon megsütött Dózsa György szellemét idézi fel és azzal fenyeget. Sokszor úgy érezzük, mintha beváltaná fenyegetését, mintha «vérbe mártott lantját véres kézzel pengetné». A szabadság szerelmese, aki véres harcmezőn várja halálát és jutalmát: a szabadság csókját. Érzi, hogy ennek a diadalmas küzdelmében neki is része lesz, — de a cél elérhetését csodálatos józanul itéli meg. Lehetségesnek tartja, hogy a diadalt nem éri meg, de bizonyosnak tudja, hogy elérkezik, — és ez neki elég.

A szabadság Petőfi lelkében világszabadsággá nő meg: nem az egyes nemzet, de az egész világ megváltoztatja alkotmányát. A világszabadság az ő gondolata szerint mindenütt köztársaságot követel és mindenütt megadja a népnek a jogokat. Minden nemzet önálló és független köztársaságban élne; egyik a másikat nem bántaná. A gondolat mindenütt szabad, a szó büntetlen, a tett nyilt: a világ tehát olyanféle lenne, amilyennek Shelley tündérszigete igéri. Petőfi sajátos lelkületére vall, hogy ezt az álomvilágot megvalósíthatónak hitte, a kiküzdésére életét szentelte. Annak pedig, hogy ezt a szabadságot ilyen egész világot átölelőnek tartotta, olvasmányain és sajátos lelkén kívül nemzeti oka is van: az a helyzet, amelyben hazánk Ausztriával összefüződött. Jól tudta ekkor mindenki, hogy a magyar nemzet szabadságáról csak akkor lehet szó, ha Ausztria is felszabadul.

A kép azonban, amelyet Petőfiről rajzoltam, egyoldalú lenne, ha ennyiben maradna. Petőfi a politikai eszmék poétája, de nemcsak azoké. A politikus-költő ugyanolyan szerep nála, mint volt pályája kezdetén a borozó Petőfi; lelke és poézise nem merül ki ebben. Érzésvilága rendkívül gazdag, poézise is csodásan vál-

tozatos. Ezzel a politikus szerepével csak két érintkező pont gyakori: az Alföld és a népies hang szeretete. Petőfi a költészet hivatását abban látja, hogy a nép ajkára hullatja mennyei mannáját, hogy a nép lelkét gazdagítja, vigasztalja és bátorítja vele. A költészetet tehát a népnek is hozzáférhetővé kell tenni: és Petőfi egyik jelentősége az, hogy ezt minden poétánál jobban megtette. Költészetének ebből a szempontból két fontos újítása van: a mesterkéletlen egyszerűség és az elevenség. A csinált stilusnak ellensége, nemcsak a finomkodóénak, de a Lisznyaias csótáros nyelvnek is. Nyelvét nem is a szókincse teszi népivé, hanem természetessége, keresetlensége, érzésből fakadó közvetlensége. Lelkének tolmácsolására rendelkezésére áll a magyar föld és magyar élet minden párhuzama, és mivel a magyar természettel olyan szoros közösségben élt, ez a párhuzam mindenütt oly önkéntelennek érzik, mint a sóhaj. A keresettséget nála hódító igénytelenség pótolja, az előreelgondoltságot állandó lírai aktualitás, ami nemcsak nyelvét, de dalkompozicióját is közvetlenné teszi. Dallamában a magyaros ritmus időmértékes lebegéssel olvad össze, de daltermészetét gondosan megtartja. Az epikában a *Helység kalapácsa*, ez a komikus eposz, az a munka, amelyben Petőfi a régi epikus stíl fölé emelkedvén, annak romjaival mulat. Lehettek külső ihletői: Vahot Imre biztatása, Kisfaludy Károly Osszián-paródiája, de megvolt a belső kényszere is: ugyanaz az erő, ami arcunkra mosolyt lop, ha elcsúszott a lábunk, de mégis talpon maradtunk. A *János vitéz*-ben megteremtette az új epikai stílust: a *Helység kalapácsá*-ban már sikere tudatában mosolyog az előzők stíljén. Sok minden ujdonság volt a *János vitéz*-ben; egyszerű hőse, egyszerű kalandjai, előadása, amely a nép elbeszélő módját követi, stílje, amely a tartalomhoz illeszkedik. A népmesék ihlete érezhető rajta, de egészében a költő

alkotása. És összes darabjai között ez felel meg legjobban az Arany-episztola programmjának: a paraszt idealizált képe nemesíteni akar és tud benne. Ezt a népiességet többé nem is érte el: epikus tervei közül kettő is abban maradt; a *Salgó* teljesen romantikus eposszá formálódott, az *Apostol* pedig Sue és Dickens motivumaival tarkított forradalmi költeménnyé.

Ez is mutatja, hogy Petőfi nem volt népköltő. A népiesség csak annyi volt nála, mint a vidéki ember szaván a tájszólás: eredetivé, zamatossá teszi, de irodalmi szépségét, művészetét meg nem akasztja. Nemcsak azokban a dalokban emelkedik ki tehát belőle, amelyek feldúlt lelkének felhőfoszlányai, hanem szerelmében elmélyülő lelkének sajátos poézisében is. Sajátos reflexív költészet ez a Petőfi-poézis; a cselekvés és az utána beállott nyugalom olvad össze benne; «még bennök van a végzett cselekvés emléke, de élvezik a pihenés ajándékát». Ha közvetlen élményből születtek is, már az élmény fölé emelkedett költő művészetében tükröztetik azt. A költemény élménytartalmából művészi kéz válogat, de ez a válogató művészet a megélt élmény közvetlen hangulatának ugyanolyan önkéntelen működése, mint a megsérült szemé a pislogás. Petőfi nemcsak népdalköltő: már népdalai is komolyabban és tisztábban líraiak, mint a pórdalok; később levetik a népéletből vett szerepköntöst és magát a költőt tolmácsolják teljes személyességgel; ezzel eltünik a népdal követelte minden csillapító általánosság; most nem a népnek, hanem önmagának dalol, és ezért érzése hevesebb, szava illeszkedőbb. Előbb az érzelem foka, majd a hangulattartalom folyamatossága átüti a dalformát, az élménynél, hangulatnál megálló, visszatekintő, az érzéstartalmat önkéntelenül részekre bontó lírai költeménnyé nemesedik.

De e műfaji fejlődésnek minden fázisában meglep

verseinek személyes igazsága, érzésben és eseményben egyaránt; meglep közvetlensége, amellyel életének apró, de pillanatnyiságában jelentős mozzanatját dalba szedi. Költeményeiből megismerjük egész életét és megismerjük egész környezetét. Ott látjuk a silbakon állani, találkozunk vele vándorútján; tanúi vagyunk első fellépésének, halljuk első szerelemvallását, megismerjük szüleit, otthonát, résztveszünk örömében, fájdalmában, haragjában: el lehet róla mondani, hogy homlokán hordja a szivét. Nem restel semmit, nem is fontoskodik: amit mond, azt a lelkéből mondja és azt érdemes meghallgatni. Igazán érez mindent, ami a szivét érinti, és mivel a szive nagyon érzékeny húrú lant, változatos élet alakul ki költeményeiből. Egész lelkével benne van a versében: ép azért hangulata szuggesztív erővel hat az olvasóra. Úgy vagyunk vele, mint *Bolond Istók*-jában a meghasonlott szivű öreg: egyszer csak azt érezzük, hogy hangulatának a rabjai vagyunk. Eszköze is az, ami Bolond Istóké: a szivéből beszél, és ez a szív egészséges, — amit pedig mond, azon ez a közvetlen eredet érzik. Ő se magyaráz, ő se fejteget: csak tükröt tart a lelke elé és azzal varázsol el minket.

Szerelmi költészetének meglep őszintesége, érzelmi ereje, változatossága. Három dalciklus van költeménykötetében. Az első *(Cipruslombok Etelka sírjáról)* Vachott Sándorné kis hugának, Csapó Etelkának, korai elmultából és a később álmodott szerelem fájdalmából veszi ihletét; egy sírt látogat meg, egy gyenge halottat idéz, és az emlékekből s ábrándokból szítja a tüzet, az ihlető szerelem tüzét. A *Szerelem gyöngyei* a hirtelen fellobbant és magát leánykérésre bátorító szerelemnek a dalfüzére. Mednyászky Berta alakját diszíti vele; sorra szedi e napok élményeit, bizonygatja szerelmét és küzd a bizonytalansággal, amely a leány szemeiből

feléje tekint, — hogy végre keserűen tekintsen vissza meg nem értett, elutasított ragaszkodására. 1846. szeptember 8-án látta meg Szendrey Juliát, és e perctől maga is, mások is érzik, hogy leküzdhetetlen erejű szerelme átformálta lényét. «Ez időtől számítom életemet, a világ lételét — írja e napról. — Az előtt nem voltam én, nem volt a világ, semmi sem volt; akkor lett a nagy semmiségben a világok milliója és szivemben a szerelem.» Lelke a szerelem hárfájává válik, amelyen minden élményszellő újabb szépségeket fakaszt. Arany János úgy veszi észre, hogy Petőfi megkomolyodott: az érzés komolyodott meg benne, a lírai ihletkereső lángolások helyén egy hatalmas, egész lelket befűtő máglya lobog. A szerelmes szines kedvesdicsérete, simogató enyelgése, esdő-követelő vallomásai, a boldogság, aggodalom és biztonság egymást váltó dalai, a gazdag lélekből kisugárzó odaadás, a világ legszebb szerelmi poézisében szólalnak meg. A költemények meleg hangulata, mély érzése, szines köntöse, dallamos röppenése a magyar lírai poézisnek hangban, érzési tartalomban nem is sejtett tökéletességét hozzák meg: nemcsak a versekben, de bennünk is végigszánt szerelmének mélyenjáró ekéje.

Leiróköltészetét is verseinek élettel és hangulattal való teltségük jellemzi. A cselekvést látja, az előző cselekvést a pihenésben is; életet talál mindenütt és életet rajzol. «Mi — írja a természetről — csodálatosan értjük egymást, és azért vagyunk olyan jó barátok. Én értem a patak csörgését, a folyam zúgását, a szellő suttogását és a fergeteg üvöltését... Értem pedig különösen a falevelek zörgését. Le-leülök egy magányos fa alatt és sokáig hallgatom, mint zizegnek lombjai, mint suttognak fülembe tündérregéket, melyektől a lélek mámoros álomban meghúzza a képzelet harangját s beharangozza az égből az angyalokat

szivembe, e kis kápolnába.» Aki ily közösségben él a természettel, az sokat lát meg benne. Ez magyarázza meg azt is, hogy az Alföld szépségeit észrevette. Ennek az Alföld-szeretetnek két magyarázata van: egyrészt az, amit Gaál József mond, hogy «a tájnak ezen lélekemelő, úgyszólván klasszikai egyszerűsége mindig magára téríti vissza az embert, mint a mérhetetlen föld legnevezetesebb pontjára», azaz megfelel e kor egyéniség-öntudatot hangsúlyozó bölcseletének, — másrészt, mivel — Gaál szövegezését folytatom — «tekintsen végig az el nem zárt látkörön, hol semmi sem korlátolja lelkének a végtelenre törő érzelmeit: úrnak és szabadnak fogja magát érezni». Az Alföld nézése tehát elsősorban a szemlélő egyéniségét hangsúlyozza meg: egymaga emelkedik ki a messzeségben, és dagad a keble, mert a természet rendje e végtelen urává tette őt; másrészt megfelelt e kor szabadságkultuszának. Petőfi sokszor visszatér e szeretet megokolására. «Vigyék ki — úgymond — holttestemet messze, messze a világ zajától s puszták közepén temessenek el, hol sírhalmom, bármily alacsony lenne is, a legmagasabb domb lesz a végtelen láthatáron...» 1847-ben a Hortobágyon így kiált fel: «Megállok közepeden s körültekintek oly elragadtatással, milyet nem érez a schweici az Alpeseken, milyet csak a beduin érez Arábia sivatagjaiban. Milyen szabadon lélekzem, mint tágul keblem!» A rónát a szabadság képének látja: ott semmi sem köti meg tekintetét és gondolatát. A természet szépségének értékelésébe így a maga érzése is belejátszik: ezért nem cserélné föl az Alföldet a Kárpátokkal, ezért szereti a tavaszt, az életerőtől duzzadó rügyfakadást, gyűlöli az őszt, a rossz gazdát; ezért tud elmerengni a darvak röptén, ezért ragaszkodik oly kegyelettel a gólyához.

Aki ennyire szereti a természetet, aki ennyire a

természet ölén nevelődött, annak a képzelete is ezer színben veri vissza az ezerszínű életet, szive is megérzi a fölfakadó életenergiákat. Petőfi költészete csodásan gazdag a természet megelevenítésében, egyénítésében, változatos megszemélyesítésében. Hogy a sok közül egyet kiragadjak, csak a holdat is mennyi kifejező képben látta: amint aranyfátyolként leng a vár körül s a vár alatti völgy ezüst ködével, mint két szerelmes lélek, olvad össze; majd az égen ezüst lant a hold, sugárhúrjain szellemkezekkel játszanak a szellők; máskor szép fonóleány, aki kisérteties fonalakat ereszt guzsalyából; szultán, aki belép csillagos háremébe; zsarnok király, akinek jobbágyai a csillagok; bolyongó bús hölgy, aki férjét keresi, stb. De nemcsak képanyag a természet neki: hangulatainak osztója, részese, vagy — mint a *Cipruslombok* egyikében — föl sem vevő, dacos kacagója; szóval a természet gazdag hangulati életet él.

Stílusa teljesen átveszi lelkének lüktetését; egyéniségének minden lényeges vonását megfigyelhetjük, megállapíthatjuk stílusán is. Az a nyilt, egyenes lélek minden szavával az egyszerűség felé törekedett. Stíluseszthétikájának alapját így építette le: «Föl nem érem ésszel, hogy vannak a nemmindennapi emberek közt olyanok, kik nem tudják, vagy nem hiszik, hogy az egyszerűség az első és mindenekfölötti szabály, hogy akiben egyszerűség nincs, abban semmi sincs. Azzal ne álljanak elő, hogy az ő gondolataik magasabbak, hogysem közönséges nyelven ki lehetne fejezni. Az az egyszerűség, mely vissza tudta adni Shakespeare legnagyobb gondolatait, legnagyobb költői képeit, legmélységesebb érzelmeit, bizony Kuthyéit vagy akárkiéit is vissza tudja adni». A keresetlen, a gondolattal együtt születő, csupán a kifejezés őszinteségére, nem a külső szépségére tekintő megnyilatkozás a stílrealizmus első

jelentkezése nálunk. De az erő, a nyugtalanság is sajátossá formálja stílusát: amaz az ismétlő, fokozó stílusformákban, az erősítő, kiemelő, nagyságot éreztető jelzők alkalmazásában, emez a mozgási képek kedvelésében válik érezhetővé. Teljesen egyéni, korából reprezentatív jelentőségével magasan kiemelkedő lélek, poézis és stílus ez, a magyar irodalom egyik legnagyobb kincse, Petőfi poézise.

*

3. Az 1847. év januárjában a Kisfaludy Társaság pályázatán hirtelen, váratlanul, de teljes pompájában tűnt föl egy név, Arany János (1817—82) neve. Egy epikuskölteménye címe alatt húzódott meg, a *Toldi* alatt. Petőfi egyszeriben testvérlelket lát benne, szeretetének egész tüzét reá szórja; a népköltészet diadalát ünnepli az eposzban és e diadalból a nép uralomrajutását reméli. Maga Arany is, amikor föllépett, visszhangozta e politikai-eszthétikai eszméket. Szabadelvűnek vallja magát; gúnyos eposzt ír a haladó és maradi politikusok küzdelméről; a maga korának nemességéről kegyetlen szigorúsággal ítél: «Bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát... Az a vér szolgavérré sohasem fajúlhatott; mai napig is dacol a zsarnoksággal: azért durva, nyakas, megigázhatatlan; de azért merész, őszinte és tiszta is. S e nemes vér, minthogy az egy igaz úr előtt szolgailag csuszkálni nem tuda, szolgává kényszeríttetett: ellenben jöttek idegen földről, támadtak a haza megnyügzött idegen népe közül szolgák, s azok lőnek urakká». Magát a nép költőjének tartja. Mikor a Budapesti Hiradó csúfondárosan megtámadja, önérzettel vallja, hogy Petőfivel együtt annak az «egynéhány politikai nullának, azon még fejetlen zérónak ír, melyekhez nem több csak egy vonás: 1 (mi például kardvonás is lehet) kivántatik, hogy politikai milliókká emeltessék

s az a számtalan nagy szám a magáénak, szívvéréből szakadottnak vallja. Van egyezés a költészet célját illető felfogásukban is: a népköltészetből a nemzeti közérzés kiépítését várják. Tudván azonban, hogy a nép elmaradott, semmivel sem törődő, fel akarják emelni a lelkét a nehéz bilincsből. Meg akarják tanítani, mikép szeresse a hont; festeni akarnak szabad hazát, szabad népet, eszményi világot. Magát azonban Arany mindig felettük tudja; «a népköltő feladata — írja egyik levelében — nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt, s legyen egyszőrűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő». Az eszthétikai elv megfogalmazásában Petőfi költői levelének programmja némi egyéni árnyalattal jelenik meg, — és ezt Arany, a nemesi származását elismertetni óhajtó Arany épen származásának megfelelően, természetszerűen, önkéntelenül változtatta így meg. De Aranynak a népi költészet még programmban sem öncél: «Szeretem a nemzeti költészetet; a népiesség köntösében még most; később majd pusztán».

Arany is híve a stílrealizmusnak: «Most van ideje — írja egy helyt — klasszikai egyszerű szépségekre törekedni, nehogy elsodorja az embert a dagálytenger». Nála azonban ez a stíltörekvés nem marad meg önkénytelenségében, mint Petőfinél, hanem tudatossá válik. Amikor a *Murány ostromát* írja, olyan nyelvre törekszik, «mely a mívelt úri s erőteljes népi nyelv közt középúton jár». Szókincse bővebb Petőfiénél, nyelvhasználata gondosabb. Stílusa csak látszik egyszerűnek, — alapjában figyelmes művészetnek tudatos alkotása. Egész poézisén szembetünő a gondosság, amivel dolgozik. Sokat tart a kompozícióra: első problicímája minden munkájának ez. Elveket épít fel magának, tanulmányokból elvont elveket, és írását azokhoz

szabja. Arany fejtette ki először az epikai hitel kérdését, keresvén az epikai alkotás hatásának a tényezőjét. Már a Toldi-monda feldolgozásánál tapasztalja, hogy nem tud röpülni Ilosvai Selymes Péter szárnyai nélkül. Műve felépítésénél állványra van szüksége, valami mondavázra: anélkül nem tud dolgozni a képzelete. Az eposzt szoros kapcsolatban óhajtja a mondával; hiszen alapjában a nép hőskorának a nép képzeletében formálódott képe az eposz. A kisázsiai ion gyarmatok küzdelmét a görög nép álmodta Iliásznak. Az eposznak ezt a természetében lévő mondaiságát minden kor eposzában meg akarja őrizni. A nép képzeletével, a nép képzeletének munkájával így kapcsolatban marad; könnyebben megtalálja tehát a nép lelkét is. Ami ezt a mondai hitelt szembeszökően megsérti, az a néptől idegen marad, a nép közt olvasóközönséget nem hódíthat. Arany képzelete nem volt oly könnyed szárnyalású, hogy a nép képzeletének megfelelő, a nép képzetvilágát újdonsága ellenére is megnyerő, költött mesére vállalkozott volna. Ha megpróbálta, mint 1851-ben az *Öldöklő angyal* megkezdésénél, abba kellett hagynia. A kompozició realizmusát tehát úgy fogta fel, hogy az elemeknek kell a megadottaknak lenniök.

De a realizmus nem szorult nála erre az egy tételre: meséinek megformálásában is életigazságra törekedett. Hún eposzában elsősorban a történeti forrásokra ügyel; Prischos rhétornak alig van szava, amelyet meg nem szívelt. Még az olyan apróság is, mint a nap lenyugtának különös, keletre esőnek látszó, tüneménye is, szerepel költeményében, a csodaszarvast űző őstestvérek kalandjában. A hún nép megelevenítésében azok a történelmi adatok vezetik, amelyeket a húnokról és testvérnépeikről Thierryben és másoknál talált; mivel pedig ez nem volt elegendő, analogiát

vesz fel. A mondabeli testvériség, a nomád életközösség feljogosítja arra a következtetésre, hogy a hún nép élete és jelleme hasonlított a természet ölén élő magyarságéhoz; az állatok terelése mindenesetre olyan lehetett, mint a ménesé az alföldi pusztán; a katonásdi kedvelése épúgy a virtushoz tartozhatott, mint ma; a vendégköszöntés a lakomákon akkor is elmaradhatatlan kellett, hogy legyen. De a mai magyar népnél még jobban egyezhetett a hún sereg a régivel: felkutatja tehát a régiség emlékeit, a véres zászló körülhordozásának szokását, Imre király viselkedésének adatait a testvérharcból, a harci kiáltások divatját, stb. és a hún nép életét ezekkel színezi. A szokásokon kívül a néphit emlékeit is előszedi, a garaboncokat, nézőket, tündérlányokat, a Hadak útját és kinövő holdat, és mindet felhasználja a hún nép világfelfogásának kiépítésénél. Megnézi az idegen hősmonda értesítéseit is, a Nibelung-ének adatait; figyeli más költők, hazai és idegen poéták, analog alkotásait, és ahol lehet, a saját élményeit is felhasználja, mint teszem a mátrai vadászat miliőképénél.

Hogy milyen gondos volt a figyelme, azt a *Buda halála* hasonlatainak pusztai világa, hőseinek naiv felfogása mutatja. A hősök lelki rajzának igazsága nagyon a szivén fekszik. Milyen aprólékos gonddal készíti elő Toldi Miklós haragjának kitörését, ami egy apród halálát okozta. Már a tikkasztó nyári dél melege is sajátos diszpoziciót teremt. Ezt elűzni úgy lehetne, ha Miklós leheveredne a béresek közé, de az egyedülisége nem hogy elűzné, de sőt növeli elégedetlenségének diszpozicióját. Önkéntelenül hazafelé tart: a megnyugvásra törekvő ösztön vezeti. De fegyvercsillogás hat a szemébe: a diszpozició megtermi a gondolatot, tudatossá érleli az elégedetlenséget azon, hogy béresek közt él és nem katona. Jön a megalázás: parasztnak nézik,

semmibe veszik. A melegtől zsibbadozó izmok ösztönös reflexével felel: a nyomórúddal mutatja meg az utat. Csodálatot arat, de a lenézés nem szűnik meg, sajnálkozásnak ad ugyan helyet. A sajnálkozásból a megalázásnál is jobban ég a lelkében, hogy ime, mennyire katonának való! Nekiárad a haragja az ellen, aki ezt a vágyat, amelyet a katonák szava teljes igazságúnak erősített, megakasztotta: bátyja ellen. Hazaér. Ott találja bátyját: Petőfi nekiugratná, Arany elfeledteti vele minden sérelmét. Itthon a réglátott testvér, — es ez a hirtelen elszállása a haragnak azt is mutatja, hogy a kisértés nem sokszor bántja. Egyébként a legényekkel való társalgás. zsákemelő-verseny, ki szokta élégíteni. De amit a saját egészséges lelke megenged, azt megakasztja György, a testvér. Megárad a szemrehányás, ok nélkül, csak a felsőbbség mutogatására; Miklós lelkének béketűrése megfeszül: előbb kimondja, ami a szivén van, azután a jussát kéri; az arculcsapásra azonban lehull a fék, lehull a meggondolás bilincse, ököl sújt le Györgyre. Az édesanya lép közbe, nem szól, de nézése fékez: Miklós félrevonul. Nincs meggyőzve, nincs semmi támasz a meggondolásra, sőt a haraghoz most a tehetetlenség érzete járult. Itt kellett az apródok dárdavetésével a megalázásnak megsértenie, és «repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg!...»

A *Buda halála* alapjában véve nem egyéb, mint annak a lelki előkészítése, hogy Etele megöli Budát. Riedl Frigyes, a legértékesebb Arany-monográfia írója, az előkészítő körülményeket három csoportba különíti. Vannak bizonyos szuggesztiók, amelyek a viszályt szítják; ilyen Detre sugdolózása Budánál és Etelénél, Gyöngyvér biztatása az Isten kardja megszerzésére. Magát a viszályt hozza Etele gyors hadbahívó szava, ami félremagyarázásra adhat alkalmat; a hadjátékon Etele tréfája, amikor a dandár Buda felé rohan, s csak

közvetlen előtte áll meg (— ez gyanút kelt és megszégyeníti Budát —); a bizanci követség viselkedése, amikor Budát semmibe veszik, hozzá elmenni nem akarnak; az égi kitüntetés, amely az Isten kardját Etelének juttatja; a kudarc, ami a gyűlést hívó Budát a tanács részéről éri és az elutasításból, ami Isten kardját kérő szavának jut. A szikra immár eleven parázzsá van szítva, csak a pártütés és a szent kard ellopása kell hozzá, hogy életet pusztító lángba csapjon föl. Igy pusztult el Buda. De Etele egészséges jellem, tudja is a hálakötelezettséget, amivel bátyjának tartozik; hogy vesztheti el a józanságát, miért nem áll félre a vihar elől? — Erre a kérdésre is megnyugtató fedezetet kellett adnia Aranynak, és ez a fedezet a két királyné ellentéte.

Arany epikai pályáján a *János vitéz* megjelenése hozott irányváltozást: az mutatta meg neki az új epikai stílust szemben azzal a régi stílussal, amelynek Arany az *Elveszett alkotmány* parodisztikus részeiben már így is fölébe került. Valószinű, hogy a *János vitéz* bátorító példája nélkül Arany nem tudta volna elszánni magát arra, hogy az egyszerű ember egyszerű életét epikai tárgynak válassza. De egész költészetük különbsége ott van már e két eposz eltérésében: a *János vitéz* naiv népmese, a *Toldi* pedig a realizmus művészetének mesealkotása. A népmese sajátos műfaja sem volt idegen Aranynak; a *Rózsa és Ibolya* ugyanúgy népmesei szálakból szövődik, mint Petőfi meséje, de nincs meg benne Kukorica Jancsi kalandjainak tréfás beállítása, játékos mesélőkedve: a meseideálnak komoly és gondos megelevenítése csupán.

Arany János azonban nemcsak a lélekrajz realizmusára ügyel, hanem a testi életnyilvánulások igazságára is. Mesteri példája ennek Toldiné elszunnyadása: «Asztalon két öklét egymásra fektette, | Búbánatos fejét

arra eresztette. | Hasztalan lesködött ott az édes álom, | Nem birt általtörni a szomorúságon, | És utóljára is csalással ejté meg, | Köntösét elkérte a hideglelésnek; | Úgy fúrá magát be tarkójába hátul, | Futkosott sarkáig s vissza a sarkától, | Összezsibbasztotta, megrészegítette: Ennyibe került míg elszenderítette». Nagyszerűen ért a lelki változások testi kisérő jeleinek a megörökítéséhez. A haragos Toldi cimpái dagadnak; Etele köszöntő szerelmes szavára Ildikó sem felel, «csak tüzes orcáját engedi a csókra, Félig nyilt szemeit, pici gödrös állát, Gömbölyű két karját, síma fehér vállát». Aki csak egyszer is olvasta a *Toldi*-t, el nem felejti a temetőjelenet Bencéjét, a mint a cipófelvágásban eltörik bicskája: — «nézte a kést, hova illik a darabja, Gondolja, jó volna, ha összeragadna;» — a nádasban látogató Bencét, amint kis gazdája eszik, és az ő szája is mozog, mintha ennék ő is.

És az életnek ez az aprólékos igazsága nemcsak itt az ember, a lélek vagy test bemutatásánál van meg, hanem stílusában is, ahol hasonlatnak vagy képnek használja az emberi életjelenségeket. A bűnös szenvedély által már kikezdett lélekről mondja, hogy olyan, mint a testi sérülés: «Mint eleven seb sajog, melyre balzsam helyett irgalmatlan orvos szíta izzó szenet. Mint fájdalma eláll tűzbe hozott tagnak, de ha megpihen rá, kétszeresen szaggat». Sőt még a természet megelevenítésében is ilyen gondosan reális az élet, mint ezekben: «a föld vére összefagyott csonttá», — «vonaglik a felhők idege», stb.

Ennek a realisztikus művészetnek az eredménye, hogy Arany epikájában annyi egyén annyi egyéni színben jelenik meg. Érdemes összehasonlítani a *Zalán futásá*-nak Hajnájával a *Toldi szerelmé*-nek Piroskáját: amaz romantikus, egyéniséggé nem formálódó, álmodozó báb, Rozgonyi leánya életteljes, keserű élettel

teljes leány. Hogy az egysorsú alakok közt is menynyire az egyéniség vet különbséget, azt a bosnyák Örzse és Rozgonyi Piroska bemutatásából láthatjuk, abban a pompás jelenetben, amikor Örzse bevallja Piroskának titkolt szerelmét. Ép aznap vitte föl anyja palotájába Rozgonyi leányát Lajos «szép Örzsike mellé udvari leánynak». Alig hogy a fényes udvar pihenni tért, lányos öleléssel simogatja Örzse új barátnőjét, nézi, vizsgálja és ott, első látásra, a Piroska szemében élő bánat annyira megnyitja ajkát, hogy elmondja lehetetlen álmát, Nagy Lajoshoz való szerelmét. A két reménytelen szerelmes leány természete mesteri szembeállításban kerül elénk: Piroska is a maga boldogtalan, elérhetetlen szerelmére gondolt, — «de nem szólt. Visszás neki — bátor Szerette, csudálta — Örzse hogy oly bátor; Neki ez a nyiltság vált lehetetlenné: Úgy érezte, hogy a világért se tenné». A gyermekes Örzsének két rokonára akadunk Arany eposzaiban: Anikóra, Toldi György leányára, aki mindig pajkos, mindig játékos; megtréfálja Miklóst, amikor fegyverbe öltözik és azzal a nesszel hivatja ki, hogy egy lovag keresi; később pedig a keresésére indul Olaszországba, — és Mikoltra, aki Etele holtteteménél ébred és átkozva álmosságát, szörnyű bajában gyermekkori éjszakáinak játékát idézi fel.

De nemcsak a különbségre ügyel, az azonosságra is. Tudjuk, hogy a *Toldi* irásánál még nem gondolt a monda trilogikus feldolgozására; abban tehát csak az ifjúkor cselekvésre serdülő Toldiját rajzolta meg. Később az alkony rajza, a *Toldi estéje*, majd Petőfi biztatására, lassan, hosszú próbálkozások után veszi elő a daliás idők rajzát, a *Toldi szerelmét*. Az ember jelleme, egyéniségének lelki sajátságai azonban már az ifjúkorban adva vannak, és így Aranynak nemcsak ahhoz az életösszefoglaláshoz kellett tartania magát,

amelyet az első rész berekesztéséül írt meg, amelyben ez a két sor: Nem is lőn asszonnyal tartós barátsága, Azután sem lépett soha házasságra — a *Toldi szerelmé*nek meseformálásában leküzdhetetlen bilincset vetett képzeletére, hanem ama lelki sajátságokhoz is, amelyek az ifjú Toldiból kisugároznak. És Toldi a trilógia egész eseménysorában megmaradt annak az alapjában jólelkű, de könnyen fékevesztett indulatba jövő embernek, aki az apród halálát okozta, — utolsó felháborodása is apród-életet olt; megmaradt annak a legénykedő, erejét tudó Toldinak, aki párjával emelt a malomban zsákot, malomkövet vett karjára, — lám öreg korára is hetykén ugratja lovát, felhányja és forgatja dárdadorongját; nem változott a haza becsületére irányuló féltése sem, — elvonuló magányából is ez csalja elő. Gyengédsége is a régi: ugyanaz, amely oly nehézzé tette édesanyjától való válását, vezeti most büntető kezét, amikor Piroskát az ura, Lőrinc, arculcsapja az ebéden. Közben azonban egyes új vonások is felvetődnek; köztük csak egyre utalok, a vérnek arra a fellángolására, amely az uráért elébe omló Piroska láttán fosztja meg erejétől Toldit; és arra a lemondó szomorú hangulatra, amelyben az öreg Toldit a *Toldi estéjé*-ben találjuk. Idézhetném még Nagy Lajos alakját, lovagi lelkületének büszke örömét Toldi első diadalán és bús rezignációját a haldokló Toldi mellett; az öreg és ifjú Bencét, természetüknek egyezését, de finom különbözéseit is, amelyeket eltérő életviszonyaik kényszerítettek reájuk. De ezek is bőven igazolják, hogy Arany az életnek milyen gondos megfigyelője és milyen figyelmes ábrázolója volt.

A változatosság azonban nemcsak az alakokban van, hanem a művek, a mesék egész koncepciójában. A *Toldi* hangulata a reggelé, amikor még nem tisztult ki az ég, és nem lehet tudni, esőt vagy napot hoz-e;

néha mintha villámok cikkáznának a messzeségben, néha mintha sötét jégfelhő emelkedne az égre; de a nap egészséges ereje győz: az eposz vége derű, ragyogás, beteljesedés. A *Toldi estéje* igazi este: a nagy meleg kábulata érzik, tikkasztó kimerültség; a légkörben könnyen gyűlnek össze ilyenkor a viharfellegek, könnyen jön a zápor, — meg is érkezik. Vagy a nemzet bukásának tragédiáját figyeljük a *Buda halálá*-nak és a *Nagyidai cigányok*-nak rokon helyzetében: a hún nép bukása tragikai bűnhődésként veti előre árnyékát, az az örök-állandó, erős törvény, hogy a bűn bűnhődés magját rejti magában; ezt csak a férfias erő enyhíti, a felelősség bátor tudata, amellyel Etele a tett súlyát magára veszi: «Hún urak, mit néztek! ez *csak az én tettem!*» A cigányok is elbuknak, de a bukásukban nincs semmi fenség: a sok szó, a túlságos önbizalom, a kellő higgadtság hiánya, a mértéktelen álmodozás — mind magyar betegség! — csak bukást hozhat; és aki ezért bukik el, szánalmat nem, csak kikacagást érdemel. Milyen eltérő így a két nemzetbukás képe, mennyire különbözőnek látszik a költő itélete, hangulata, amellyel a bukásokat lefesti. Amott a tragédia lelkiségünket teljesen a tragikum sajátos összetételű hangulatába kényszeríti: a sajnálat és megnyugvás, az elitélés és büszke megbecsülés olvad össze. Emitt csak a kacajt halljuk, pedig a mélyből a kétségbeeséssel küzdő fájdalom küldi ezt felénk. A magyar kudarc égette Arany lelkét «És engem akkor oly érzés fogott el... A szőllősgazda is, az egyszeri, Magánkívül s őrjöngve kacagott fel, Látván, hogy szőlejét a jég veri, Dorongot ő is hirtelen kapott fel, Paskolni kezdé, hullván könnyei: «No hát, no!» így kiált, «én uram-isten! Csak rajta! hadd lám: mire megyünk *ketten!*» Így én, a szent romon, emelve vádat Magamra, a világra, ellened: Torzulva érzém sok nemes hibádat, S kezdék

nevetni a sírás helyett; Rongy mezbe burkolám dicső orcádat, Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd: S oly küzdelemre, mely világcsoda, Kétségb'esett kacaj lőn Nagy-Ida». Ime, a nemzet sorstragédiája két különböző hangulatképben!

Már ebből is láthatjuk, hogy Arany epikájának hangja is rendkívül változatos. Ha a komikum jelentkezését vizsgáljuk benne, ott van az *Elveszett alkotmány* szatirikus és parodisztikus elemekből szőtt épülete: a *Toldi estéjé*-nek szomorú hangulatát a Bence alakjából sugárzó komikum enyhíti, sőt maga Toldi is kinőtt a világból, elavult jószág, — hol sírnunk, hol nevetnünk kell rajta. A *Nagyidai cigányok* a fékét levetett tréfa áradó meséje, — annál megdöbbentőbb, hogy a féket a kétségbeesés dobatta költőnkkel félre. Végül a *Bolond Istók*, amely előbb az *Apostol*-ra emlékeztető romantikus mesét indít meg, de Byron modorán a költő szubjektivitása állandóan humorba kavarja, azután pedig félszemmel eltűnt ifjúságot siratót, félszemmel eltűnt bohóságon mosolygó önéletrajzzá lesz — már ki is nő az eposzformából és a verses regény hangját intonálja.

De magán az eposzi hangon belül is nagy a változatosság. A *Rózsa és Ibolya* bájos népmese; a *Toldi* tudatos művészettel kidolgozott népmonda; a *Buda halála* az ősi népeposznak, a hőskort megelevenítő epopeiának, rekonstrukciója; a *Toldi Szerelme* romantikus eposz az Ariosto-féle lovageposz stíljén; a *Katalin* Byron kis eposzainak mozgalmas és sötét kalandsorozatára emlékeztet; az *Utolsó magyar* töredéke a byroni festés művészetének alkalmazása az ötvenes évek nehéz, kétségbeejtő hangulatának epikai tolmácsolására.

Messze távozik tehát Arany pályája Petőfi népköltői ideáljától: tudatos művészet vezeti el onnan. Nincs is meg benne az a lelkiség, ami az írót igazi népi alkotásra képesíti. Ahhoz Petőfi Bolond Istókjának

mosolyogva néző szeme szükséges, nem a *Nagyidai cigányok* kétségbeesésének humora. Ballada-költészete sem népi, noha a népballadából fejlesztette ki. Csak egyben, a *Varrólányok*-ban, marad a történet természetes szomorúságánál, egyebütt mindig tragédiává mélyíti el. Megtartja a népies párbeszédet, de az nála nem elbeszélő, hanem drámai élénkségű. Előadása ezzel elveti az epikus nyugalmat: lüktetővé válik, mint a skót balladák. A balladákban idők folyamán kifejlődő homályosságot a műforma principiumává teszi: a hézagossággal a drámai lüktetést erősíti, segíti elő. A balladamesék apró tragédiáknak a vázai: a *Tetemrehivás* a könnyelműen gyilkot adó Kund Abigélé, *Ágnes asszony* a szerelemből férjgyilkos bűnösé, az *Éjféli párbaj* a bűnösen asszonyt szerző lovagé. Sajátos balladai hangját megtartja történelmi balladáiban is: a tervezett Hunyadi-balladakörben, Szondy apródjainak énekében, Török Bálint sorsának elbeszélésében. Valami sajátos nyugtalanság van e balladák lüktetése mögött, nyugtalanság, amely művészi formára talált, neki megfelelőre, az ő számára teremtett műfajra.

Arany lelkében ez a nyugtalanság uralkodott az ötvenes évek elején (1853), amikor balladatermése a leggazdagabban áradt. Máskor is hajlott reá. Lírája egy tépelődő, önmagát kínzó, önmagában bizalmatlan, fájdalmában gyötrődő lélek képét tükrözteti. Csakhogy magát a fájdalmat, a kétséget nem akkor mondja ki, amikor legjobban lángol. «Én — írja egyik levelében — csak bizonyos objektív állapotban tudom kezelni az érzelmeket. Ha valami engem közelről, mélyen sebez, hallgatok.» Igy azután lírai költészete is tárgyilagosabb. Ebből következik egyrészt az, hogy lírai darabjainak kompozíciójára, sőt külső formájának megválasztására is ügyel, másrészt az a sajátossága, hogy ha önmagát dalolja is, önmagától, mint lírai tárgytól, bizonyos,

objektív szemléletre képesítő, távolságba törekszik. Önkéntelenül, ösztönszerűen teszi ezt. Nem is érzi magát lírai poézisre hivatottnak. «Prózai életmódom — írja Petőfinek — szinte phlegmatikussá tett, aprós bajaim és örömeim nem méltók megénekelni s bár családi életemben a boldogabbak közé számíthatom magamat, ez a boldogság még sem olyan, hogy kitörő örömét versbe önteni, hanem csak olyan, hogy jóltevő melegét folytonosan érezni lehet. Aztán meg e boldogság is csak viszonylag, a családi életet illetőleg létezik, azon kívül, ha az élethez mérjük, merő boldogtalanság és szomorúság, de ez ismét nem olyan, mi indulatrohamokat állíthatna elő, hanem csupán csak eltompítja lassankint a lelket, s vér helyett phlegmát csinál az emberben.» Mennyire más ez a lélek, mint a Petőfié, aki az élet minden mozzanatában erőteljes dalmagot talál, akinek minden pillanata méltó a megéneklésre. A szubjektív lírai természet áll szemben Arany objektivizmusával.

A líra Aranynak ugyanaz, ami a családi otthon: «künn borong bár a magasban, itt örökké csillagos van». A *Télben* című költeménye híven mutatja ezt a helyzetet: a költészet az álom, a tavasz, ahol a hullámzó vetés buvócskázó fürjét oly jól esik hallgatni, a nyulat, pacsirtát, pásztorgyermeket elnézegetni, ahonnan oly fájó az életbe, e sivár télbe az ébredés. Költészetében ismételve felvetődik az álom és való küzdelme; van idő, amikor az élet aggodalmai annyira megsebzik szivét, hogy az álom is kínzó, lázas, fárasztó, — amikor az élet kétsége oly fájó, hogy a bizonyosság életet ér, — de csak a küzdő magyarság legkinzóbb napjaiban, az 1849. év fordulóján. Amint elcsitul ez a kétség, amint visszazökken nyugalmába a lélek, amint megtalálja az örök vigasztalás kútfejét, az igazságot, hogy mindenki szenved, megtalálja a költészet békéltető zúgát

is. Nem zárul ez el az érzelem személyes világa elől: Petőfi elvesztésének fájdalma, visszavárásának föl-föl-csillanó reménye, a nemzeti gyász súlya, felesége szemének bús tekintete, leányának betegsége, halála eljut ide is, és a könnyes elégiáknak, fájó panaszoknak, szerelmes megnyugtatásnak és féltő aggodalomnak magával ragadó költeményvilágát termi meg. De az elgondolkozás, az elmélkedés jobban megfelelt a líra természetének: itt sem a gondolat örvényeit, hanem józan, békés református lelkének nyugodt bizalmát énekli Istenben, Gondviselésben. Kincsnek tudja a hit nyugalmát: meleg szeretettel ragaszkodott tehát hozzá. A földi szenvedésből kiveszi részét, de megvigasztalódik a hit tanításában: «Bujdosunk e földi téreken». Igy azután megszokja az élet kellemetlenségeit nyugodtan venni, irigylés nélkül tekinteni kimagaslóra, békésen viselni mások megszóló szavát; az önmaga körének csendjében pihen meg; nem kesereg mások fájdalmain: «Elég egy szívnek a magáé, Elég, csak azt köthesse be». Ami óhaj él benne, az egy csendes laké, ahová a világtól elvonulhatna családjával. Ez az igazi szubjektiv hangja, itt őszinte igazán lírája. És jólesik neki a költővel, Dantéval maradnia, térden az istenség előtt és nem játszani az értelem mérőónjával, amely az élet kútjának fenekére úgy sem juthat el; jól esik azt a kart ragadnia meg, amelyet az elenyészett ábránd, füstté vált légvár, messzetűnt remény köde fölött felesége nyújt neki. Maga egyhangúnak vádolja ezt a lírát, pedig csak a megnyugvás fényének uralkodása állandó benne: és ez az állandóság oly jól esik neki is, olvasóinak is.

*

4. Ime, hova jutottunk el Petőfi költészetétől, hogy elfutott kezünkből a politikai gondolat, amit e korszakban uralkodónak vettünk! De hisz ez természetes:

Arany 1847-ben tünik föl, költészetének nagyobb része a későbbi évekre esik, — mivel azonban költői programmja e politikai gondolat hatása alatt formálódott, pályájával e korszak keretén belül kellett foglalkoznom. Van azonban még egy mozzanat, ami e költői pályát e korszakhoz köti: sajátos realizmusa. A romanticizmus eszthetikájának a természet törvényei szerint ide, a realizmusba kellett vezetnie. Az íróknak és a közönségnek reá kellett jönniök, hogy a Luciferré eszményített bűn, vérpaddá alakított szinpad, indus páriák földjére áttelepített élet ugyanolyan túlzás, ugyanúgy hamis hang és hamis művészet, mint volt a klasszicizmusnak az élettől elkülönített világa; az emberek érdeklődése mindjobban a meglévő emberi, társadalmi viszonylatok felé fordult és a csinált, mesterkélt élet képei helyett a valódi Comedie humaine-t szomjúhozta. A politikai érdeklődés is ezt követelte meg az irodalomtól; az irodalom is észrevette, hogy a politikai törekvéseknek csak így válhatik támaszává. Ez a megvilágosodás mélyítette el a népszinművet, ez vezette Arany Jánost is írói munkásságában, ez érlelte meg Eötvös József báró (1813—71) regényelméletét is.

Balzacról mondják, hogy első írói ambiciója az volt: olyan regényt írni, mint Scott Walterei, — és megteremtette a realista regényt. Eötvös Józsefnek is ilyen, szerencsésen elhagyott írói programm jelzi a megindulását, Victor Hugoé. Ez a programm teljesen a politikai gondolat uralma alatt született meg. Az élettől elvont, gyönyörködtető, hódító, irreális irodalom ellen akar küzdeni Eötvös; az idealizálást itéli el és örömmel köszönti Victor Hugo programmját, amely az életből a jót is, rosszat is bemutatja. Kapcsolatot óhajt a költői mű és annak kora között. Az érzés- és gondolatvilágot úgyis az élet adja meg, — hogy ez a kettős világ méltóvá váljék ihlető erejéhez, benne kell

lennie az embertársak szenvedésén érzett szomorúságnak, az emberiség megjavulását szomjuhozó vágynak, az oktatás, igazságterjesztés lelkesedésének. «Kit nem hevít korának érzeménye, szakítsa ketté lantja húrjait.»

Maga is bele akar szólni korának lelki fejlődésébe: ismeri a problémákat, melyeket az ő kora felvetett, publicisztikai munkálkodásával résztvesz azoknak tisztázásában, szépirodalmi működését is azoknak szolgálatába rendeli. Az a meggyőződése, hogy a költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után fárad. Forrongó kort lát, amely nagy eszmékért harcol, de kicsinyességekben emészti erejét; hatalmas törekvések állanak előtte, amelyek a véletlen kudarcán buknak el. Rá akar mutatni a célok nemességére és az akadályok kicsinyességére, — ezért írja regényeit. Azoknak mindegyike szinte tendenciás erővel szólaltatja meg nemzetének lelkiismeretét. A nemzet egyeteméhez, de egyszersmind egyeséhez szól, — regénye tehát nemzetnek sorsát és egyénnek harcát olvasztja egybe. A legkiáltóbb nemzeti példa a franciáké: onnan kínálkozik a legtöbb tanulság, onnan meríthető a legtöbb okulás. Hogy szavának annál nagyobb ereje legyen, nem is úgy meséli az eseményeket, hanem egy ember, Gusztáv, emlékirata- és naplójaként teszi közzé. A hős önmaga mesél: onnan küldi szavát a halálos ágyról, ahol hiúság, önáltatás erejét veszti, ott írja naplóját a karthauzi zárdában, ahol e földi élet már nem az emlékezetben, hanem a lelkiismeretben él. Hinni kell tehát neki. És ez a hős szerencsétlen volt: «Életem — írja — mindennapi, az emberek, kikkel érintésbe jövék, nem valának jobbak s nem rosszabbak a közönségnél, történeteimben semmi rendkívüli, s mégis mennyi kín tölté napjaimat!» Ez a sok kín szánalmat ébreszt és a szánalom rokonszenv, amely a szenvedő

szavának igazát csak annál komolyabban veszi. Goethe *Werther*-e is ezzel, a maga életének jajongó emlékével, hódította meg az érzelmes közönséget, Constant is ezzel a szenvedést panaszló emlékezéssel tette az olvasóvilág kedveltjévé *Arthur*t, Chateaubriand is innen, a keresztény megnyugvás révpartjáról küldi *Athala* élete vallomásait. Gusztáv szerencsétlen sorsú fia e mozgalmas kornak. A vallás nyugalmából szakadt ki és a vallás nyugalmával tért végre is pihenőre. Amit közben élt, az csupa csalódás; minden léptével törik lelkének szárnya. Kétszer gondol az öngyilkosságra, — még a zárda falai sem űzik el nyugtalanító emlékeit. Csalódott a barátságban, a szerelemben, rá kellett jönnie arra, hogy az emberek becsülése a szellőhöz simuló, állhatatlan sugár, hogy az élvezetek több keserűséget adnak, mint gyönyört, — de a boldogtalanság magját csak későn találja meg: önző lelkületében. Boldogtalan volt: «mert magamon kívül soha semmit való szeretettel át nem karoltam, mert elkülönözve törpe önzés által a nagy élettől, midőn rövid boldogságom megszünt, nem vala semmi, mivel bánatomat vigasztalhatám, mert önös valék». Egész élete tehát tanulság: «Azért adá szivünknek a szerelmet az ég, hogy miként a természet rendje minden anyagot egy nagy egésszé szövé, úgy a szabad ember is egyesülni tanuljon, s mint tavasz s ősz a mező virágainak, s mint vész s a nap ragyogó sugára a tenger habja felett, úgy rokonérzet általa az egész nemnek öröme s bánata közös legyen». Ily határozottan kimondja Eötvös a *Karthauzi* tanulságát: de ezzel sem elégszik meg. A *Werther* kétségbeesése az öngyilkosságot divattá tette, — Gusztáv sorsának tisztítania kell; a tanulságot azzal bővíti ki, hogy hitet szuggerál: hitet abban, hogy az emberiség előbbrejut, hogy el fog jönni a nap, melyben a jó győzelmet arat, — el fog jönni,

mert el kell jönnie. Nemcsak utat mutat tehát, hanem reményt is ad, hitet, bátorságot.

Általános emberi tendenciáján kívül azonban nemzeti tanulsága is van. A reformok útját jelöli meg a mi politikánkban, amikor az önös természet ellen küzd, amikor az emberszeretetet hirdeti. A francia forradalmat a jogtalanok csinálták, a borzalmakat a jognélküliség idézte fel: ezt kellett meglátnia, megszívlelnie a magyar közönségnek. Gusztáv tisztulásának útja a maradiságában vétkes nemesség elé ragyog: önzetlen, áldozatkész, szerető megértés simíthatja csak el a borzalmakat igérő elkeseredést, hozhat békét és megelégedést, adhat boldogságot az egész magyar hazának. Később egy értekezésében mondja: «Valamint azért tanuljuk a mult kor történeteit, hogy belőlük jelen állapotunkra találjunk oktatásokat: úgy néha jó határainknak körén is túlnézni, mert sok fekszik ott, mi reánk nézve talán jósolás». Ime a *Karthauzi* Franciaországa és Gusztávja egyaránt figyelmeztető jóslás az egész magyar nemzethez.

A messzeségből teljesen a magyar viszonyok közé vezet a *Falu jegyzője*. Célját egészen nyiltan kimondja: «Honi állapotainknak képét akartam adni, figyelmessé akartam tenni közönségünket azon számos erkölcsi s anyagi szenvedésekre, melyek alatt hazánknak szegényebb osztályai görnyednek, s költői formát választék, mert azt hivém, hogy célomat ily módon könnyebben érhetem el». De a költői forma nemcsak abban különbözik most a *Karthauzi*-étól, hogy magyar életet takar, hanem az élet bemutatásának módjában is. Eötvös az embert vezető erők között mindig jelentősnek tartotta a szivet; a *Karthauzi* hatását jórészint erre építette. Az olvasó szivét akarta meghódítani, rokonszenvét Gusztáv iránt, mert tudta, hogy abból is rokonszenv sarjad, rokonszenv Gusztáv utolsó tanításai iránt. Alta-

lános reformhangulat felkeltéséhez ez elégséges is, de konkrét reformokra nem vezethet; ahhoz való élet szükséges, kép, amelyet igaznak ismer el a közönség és így hajlandó okulni rajta. Ilyen igazságra törekvő kép a *Falu jegyzője*. Nemcsak a szembeszökően figyelmeztető részek igazak, reálisak, — így a vármegye börtöne, a választás, Garacs nyomora, stb., hanem az emberek is. A vármegyei életnek olyan pompásan megfaragott szereplői lépnek elénk: Nyúzóban, a szolgabiróban, Rétinében, az alispán romlott feleségében, stb., hogy tipikus vonásaik mögül egyéniségük is előkandikál. Hőseit sem egy, se más irányban nem idealizálja: a jó és rossz megfér bennük, de nem elvontan, hanem sajátos viszonyaik következésekép. Mint Arany, amikor a *Toldi*t írta, Eötvös is szóhoz engedi a jókhoz vonzódó rokonszenvét: ezzel a realizmus igazsága gyengül, de viszont a hangulati kapcsolat életteljessége nő. Viola, akit a vármegyei viszonyok tarthatatlansága bűnbe kerget, alapjában túlságosan jó, túlságosan nemeslelkű jobbágy; sok a jó tulajdonság benne, — így elvontan elemezve, meg lehet ütközni rajta. De a sorsa ép azért nő a szivünkhöz, a sorsa kapcsán felvetődő korcs intézmények megjavítását annál jobban szomjazta az olvasó. Van ennek a Taksony vármegyének sok hibája, de sok értékes embere: mi válhatna belőle, ha e jók érvényesülésének ama rossz intézmények nem állanák útját! Az üveges zsidó sem evvel a diszpozicióval jött a világra; bűnössé, megvesztegethetővé, mindenre kaphatóvá a viszonyok, elnyomott helyzete, lenézett kasztja tette. Így szól bele a regény a kor reformtörekvéseibe: szinte azt mondhatnók, hogy érzelmi kisérőt ad Eötvös publicisztikai tanulmányaihoz. Érzelmi kisérőt, hiszen e politika alapja egy nagy érzelem: az emberszeretet.

A *Karthauzi* is, a *Falu jegyzője* is azzal próbál meggyőzni, hogy szerencsétlen sorsokat vetít elénk és

szivünkön át akarja meghódítani agyunkat. Emebben is nemcsak jelent ad, hanem annak tanulságait is. Mivel azonban a jelen példája nem mindenkit győz meg, mivel a jelen bemutatása nem lehet elég sürgető erejű, segítségül hívja Eötvös a történelmet is. «A történetek ismerete — írja — szövétnek, melyet, hogy biztosan haladjon, minden nemzetnek követni kell, s nem lehet a költő feladata eltakarni a világot, melyet a jelen viszonyokra terjeszthetne, vagy közé vegyített idegen anyagokkal meghamisítani a forrást, melyből talán keserű, de mindig üdvös tanulságokat meríthetünk.» Ilyen forrásnak látta a parasztlázadás korát. Európaszerte akkor is a humanitás jelszava hangzott, Európaszerte akkor is bilincsét tördelte a jogok nélkül élő nép és a magyar urak akkor sem nyitották meg fülüket a keserű panasz és az emberies szív szavának. *Magyarország 1514-ben* — ezt a képet festi meg Eötvös, a Dózsa-lázadás korát. Az általános tanulság szemmel látható: a megnemértés politikája ugyanoda kell, hogy vezessen, ahová 1514-ben vezetett. Rábízhatta figyelmeztetését az eseményekre, azok is elégséges érdeklődést, részvétet és félelmet kelthettek. Tendenciája tehát e hangulati hatással is megelégszik: nincs olyan pozitív reformprogrammja, mint a *Falu jegyzőjé*-nek. Meséjével azonban komoly a célja: a történet népszerűsítésére vállalkozik, a mult hű és igaz megelevenítésére. Nem nyugszik meg a külsőségek rajzában, — a kor lelkét akarja kivetíteni. Alakjainak nagy része történeti szereplő: egyéniségük a történelem adataiban nagyjában adva van. Ezeknél tehát csak az a feladata, hogy a történelemhez híven megformálván őket, személyes életüket történelmiségükkel összeütközésbe ne hozza. A lelki élet egyéni története, a jellemek személyes világa hőseinek cselekvéseiből formálódik ki: inkább életet mutat be, mint elemez. Az életet azonban ki

kell egészítenie; és itt képzelete bámulatos ügyességgel működik, meglepő igazsággal tölti ki az adatok rostáját. Azóta az adatoknak egész halmaza került elő, hogy regényét megírta: és alig van olyan aprólékos részlet jellemkonstrukcióiban, amelyet ezek az újabban előkerült adatok ne igazolnának. Képzelete kiegészítő munkájának ezt a tökéletességét azok a jelenetek mutatják, amelyeket adataitól függetlenül maga teremt, s amelyek történeti adatokkal egyenlő igazaknak látszanak. Regénye igazi megjelenítés: a mult megelevenítése. Életet ad neki a kor levegője, amelyet mesteri jelenetek éreztetnek, — a koron uralkodó érzelmek és ezeknek az érzelmeknek az egyes ember szivében való sajátos formálódásai. Ott van maga Dózsa György, amint ajkán az undor vet ráncot, látván a féktelen pórhad alacsonyságát; mellette Lőrinc, aki kénytelen beismerni, hogy a népet nem erőszakkal, hanem lelke nemesítésével lehet boldogítani, — és Orbán, akit szerelme állít szembe a saját fajával. Eötvös írói működésében ez a regény a legkimagaslóbb pont: írói művészete itt a legtisztább. Érdekes, hogy Eötvös alakjai és cselekvénybonyolítása igazságát mennyire elősegíti reflexióival, amelyek az egyes esetet és egyént párhuzamba vagy ellentétbe állítják az általánossal és e viszonyba-hozatallal emberi igazságát belénkszuggerálják. A politikai gondolat itt találta meg művészi köntösét: az igazi regény művészetét.

Eötvös a gondolatok embere: az emberi lélek mélyére száll le egy-egy mondatával, az emberiség sorsából vesz párhuzamot egyes emberének sorsához, legtöbbször pedig a természet életéből lesi el a Gondviselésnek hozzánk intézett szavát. A politikai gondolat tehát elmélyülhet benne, a katholikus világfelfogás emberszeretetében üdülhet fel: Eötvös írásai ennek a sajátos, katholikus átitatódásnak a bizonyítékai. Az akkori

Magyarország emberei közül a legtöbb rokonság Albachhoz fűzi a lelkét, — mint Albachnál, úgy Eötvös munkáiban is a minden eszmény fölé emelkedő emberszeretet a kor politikai eszményeit bizonyos romantikus színnel vonja be. A *Karthauzi* hősének megnemesedett lelke az övé: a forradalmi mozgalmakból kijózanodott lélek; rájött arra, hogy minden forradalomban az önzés ült diadalt, az emberiség tehát nem láthatta a változásnak remélt hasznát. A szabadságmozgalmaknak eszmei vezért akar adni — és erre csak egyet lát alkalmasnak, a katholicizmust. A katholikus hit emberszeretete szerezhet csak igazi szabadságot az emberiségnek. A politikai reformok megvalósításához tehát lelki-reformot lát szükségesnek. Gusztáv ajkáról az író sóhaja szól: «Mindenható lény: Te, kinek teremtő lehellete alatt világok forognak s az emberi szív dobog... nézz le szegény nemzetedre s *add vissza hitét!*» A katholikus vallásnak a politikai eszmék értelmezésénél ezzel új szerepet juttat — és erre épen ez időben égető is volt a szükség. A nemzetnek önállóságra való törekvése egyre erősebb lett és e törekvésben a katholikus hívek mintha vallásukkal kerültek volna konfliktusba. Az állam fölügyeleti joga, az uralkodónak főkegyúri méltósága a katholikus egyházat a Habsburgház politikájához kapcsolta; a reformszomj azonban oly általános volt, hogy eljött az ideje a katholikus egyház új politikai orientációjának. Eötvös mindig károsnak tartotta a vallásnak egy bizonyos politikai rendszerhez való szoros ragaszkodását. A francia viszonyok, Lamennais és Montalembert törekvései, Eötvösnek is bátorságot adtak arra, hogy a katholicizmusnak új politikai irányt mutasson, annál is inkább, mivel az igazi szabadságot csak e hit alapján tudta elképzelni. Politikai rendszerének alapja, hogy az állam gyengeségét, sülyedését az indifferentizmus hozza. Nagy munkához hit

kell, vallásos hit, ami a lélek önzetlenségét, tisztaságát biztosítja. Az indifferentizmus ellen való küzdelme liberalizmust követelt a többi vallással szemben, — mert, noha a katholicizmust tartja nálunk a követendő, helyes vallásnak, nem szeretné, ha a többi vallás hívei elvesztenék hitöket. Innen a zsidók emancipációjának tétele reformpontjai között. Tapasztalnia kell, hogy a katholicizmus eszmevilága nem érvényesül a reformmozgalmakban, — Lőrinc barát sorsa az 1514. év Magyarországában intő példa: milyen vadság, megnemértés, ideáloktól való elszakadás az ilyen reformmozgalom eredménye. De a katholicizmus ilyetén félreszorulásának nemcsak a politikai helyzet az oka, hanem épen a katholikus hivők indifferentizmusa. Az ország egyik felekezete sem olyan indifferens hitével szemben, mint a katholikus. Még a klérus körében is az apáthia és egykedvűség megdöbbentő uralmát látja, aminek következtében a reábizott iskolák hihetetlenül lehanyatlottak. Az iskolák ügye államérdek, és ezért azokon segíteni kell; alkalmasabb azonban, ha az egyház maga segít, mint ha az államtól kényszerít ki intézkedést. Az indifferentizmus leküzdése tehát nemzeti feladat, sőt külpolitikai szempontból is létkérdés. Eötvös a nagy orosz veszedelmet látja, amely elnyelni készül a szláv népek közé szorult magyarságot. Ez ellen csak egy védelem lehetőségét képzeli el: a katholikus hitét. «Az az erős meggyőződésem — írja Montalembertnek — és már régóta az, hogy a katholikus egyház megerősítése egy államban sem oly fontos érdek, mint az osztrák monarchiában és ezen belül egy országban sem annyira, mint Magyarországban.» Nemcsak azért, mert az egyházi közösséghez tartozás megerősítése magában véve is fontos, hanem mivel a monarchia lakóinak nagyrésze szláv és így része az országunk egységét fenyegető nagyszláv egységi törekvések küzdőterének is.

E mozgalommal szemben Eötvös csak egy fegyvert tart biztosnak: a konfesszió erejét; a mi szlávjainknak ugyanis nagyrésze katholikus és, ha a katholikus öntudat erős benne, az orosz törekvésekkel szembeszáll. De ehhez az kell, hogy ez az állam necsak névleg legyen katholikus, hanem a maga valóságában, hogy a katholikus vallás összefonódjék a nép életének minden irányú fejlődésével. A katholikus öntudatot szeretné tehát fölébreszteni és arra nem lát semmit sem célravezetőbbnek, mint a katholikus vallás autonómiáját. Ha a világiak is bevonódnak az iskola és birtok-jövedelemügyek kezelésébe, ha ilyeténformán résztvesznek annak kifeléható életében, megtörik az indifferentizmus. Az autonómia egyik legfőbb akadálya az állam és katholicizmus viszonya volt; Eötvös látta az autonómiával dolgozó protestáns vallások akciószabadságának eredményét a közös föllépés erejében, tehát a katholikus egyházat is szabad egyházzá akarta tenni. Az egyház a lelkiismeret birodalma felett való hatalmával, organizált testté erősülne, a lelkiismeret dolgában való intézkedés szabadságát ezzel magának biztosítaná, — de viszont a külső cselekedet intézésének joga az államé maradna. A katholikus autonómia mozgalmában így kerül vezéri szerephez Eötvös, küzdve a félreértéssel minden oldalon. Látta, hogy a katholikus államvallás mellé a befogadott felekezetek egyenjogú államvallásokká emelkedtek és látta azt is, hogy azoknak milyen előny akciószabadságuk, független helyzetük és vallásos érdeklődésük. A vallásokkal szemben az ő ideális liberalizmusa nem egyenlő indifferentizmust, hanem egyenlő megbecsülést óhajtott. Ilyen értelemben foglalta össze Montalembert e nemes magyar írópolitikusnak egész törekvését e szavakban: «keresztülvinni az egyház emancipációját, fölébreszteni nemes hazájának nemzeti, szabadelvű, demokratikus intézményei között a vallásos érzést». E korszak írói

és politikusai között a legbensőbb és legnemesebb katholicizmus Eötvöst töltötte el.

*

5. A politikai gondolat teljesen átengedi a helyét a művészet követelményeinek Kemény Zsigmondnál (1814—75). Eötvössel szemben való álláspontja a művészetet illetőleg hasonlít Aranyéhoz, Petőfi költészetével állítva azt szembe. A költészet politikai tendenciájának jelentőségét érzi ő is, de már e politikai mozgalmakban sincs meg az a reformsürgető aktivitása, ami Eötvöst jellemzi. Hogy e korszak politikai mozgalmaival szemben milyen álláspontot foglalt el, azt a szabadságharc nemzetgyűlési munkálataiban vállalt szerepe mutatja. A debreczeni detronizáció idején a békepártnak volt kimagasló tagja, aki súlyával mindig azon volt, hogy a Madarászék végletes törekvéseit ellensúlyozza.

Az irodalmi működésében is van valami Aranyra emlékeztető: az objektivitásnak híve, a művészi törvények uralmáé, ha regényeinek hangulatába bele is játszik a saját borús kedélye, — mint Arany fájdalma a *Toldi szerelmé*-nek formálásába. Tudatos művész, aki ismeri művészetének elméletét, foglalkozik azzal, — hiszen máig az ő fejtegetései a legmélyebbek eszthétikai irodalmunkban a regény műfajára vonatkozólag. Mint Arany, ő is befelé élő ember, — «mint a bányász a föld gyomrába — írja egyik töredékében, — alászállva énje mélyébe, onnan hozza fel a legdrágább ércet, melynek rozsda nem árt, s büszkén teszi saját kezével halántékjaira a koronát». Nem szakad el korától: a hősi önfeláldozást, a lovagi erényeket, a szabad, fennköltt erkölcsiséget akarja szuggerálni olvasóiba.

Regényei azonban a nemzetin felül álló, általános emberi problémáknak szállnak a mélyére, mint már

egyik legelső ujságcikkében tette, ahol a párbajviadal kérdése kapcsán a férfiúi becsületnek a társadalom részéről való megvédését teszi vizsgálat tárgyává. Minden regénye ilyen általános problémát domborít ki, anélkül, hogy Jósika tétel-bemutatásához kellene fordulnia. Nála a lelki élet alakulása vezet konklúzióra, a lelkiismeret, a kötelesség, a mult és jelen összeütközéseinek megvilágítására. Erős erkölcsi érzék vezeti tollát, ahogy erős erkölcsi érzék irányította életét. Van egy regénye, amely épen ebben a korban játszódik: a *Férj és nő*. A negyvenes évek forrongó hangulata tükröződik benne és azokat a hibákat, gyengeségeket egyéníti meg hőseiben, amelyek neki, a kor emberének, legjobban fájtak. Főhőse egy jó és egy rossz tulajdonság játékszere: a vallásosságé és a hiúságé. Ez a vallásosság azonban inkább külszín rajta, ami önmaga megitélését teszi nehézzé, szinte lehetetlenné. A hiúsága egyrészt családi hiúság, hiszen apját az a csalódás kergeti halálba, hogy családja régiségét a XV. századon túlvinnie nem sikerült; férfiúi hiúság, amely egy kósza hírre szakít szerelmesével, azután pedig bosszúból egy, nem szive-követelte, házasságba viszi. Ez a hiúság a magja könnyelműségének, állhatatlanságának, feleségétől való elszakadásának és végül öngyilkosságának. Mindez egyéni fogyatkozás, jellemhiba, — bár akik Széchenyi irásait ismerik, tudják, hogy a nemzetben is veszedelmesen élnek.

Az ő lelke csak egyet munkál e regényekkel: az erkölcsi törvény uralmának megerősítését. Eszköze ugyanaz, ami a nagy tragédiáké: a regény tragikumából kisugárzó katharzis. Minden regénye tragédia; vagy az bosszulja meg magát, hogy a hős nemes eszméjének érdekében ahhoz nem méltó eszközt is kénytelen használni (Martinuzzi), vagy az, hogy a jószándék az igazsággal ellenkező intézkedésre kényszeríti (Gyulai

Pál), vagy a lelketlenség ássa meg a sírját (Tarnóczyné), vagy a túlságos számítás töri nyakát (Kassai). A mérték eltévesztése kavarja fel az örvényt és löki abba áldozatát. Regényein épen ezért mindig a tragikum ködös levegőjét érezzük: valami szomorúságot, ami akkor szokta elfogni az embert, ha valami nagynak a hiábavaló vivódását látja.

Regényeinek hősei a nagy kötelességek emberei, legalább is maguk kötelességnek érzik azt, amit tesznek. Gyulai Pál hűséget igért Báthori Kristófnak, meg akarja oltalmazni Zsigmondnak trónját, kötelességének gondolja azt, hogy Boldizsár szint valljon: ezért fogatja el és öleti meg annak hívét, az olasz zenészt. Az emberi élet azonban nagy ár: azt ilyen célra odavetni nem szabad, — ezen kell Gyulainak elvéreznie. Tarnóczyné bigott protestáns asszony, aki kötelességnek hiszi, hogy leányát a katholikus Mikesektől megtagadja — és nem veszi észre, hogy vaksága leányának halálát okozza. Máskor egy pillanatnyi késedelem, amit a sors kényszerít a hősre, véres következménnyel jár: mint Elemérre az a néhány nap, amelyre a bizalmatlan Boldizsártól elszakadt. A köd annál fojtóbb, mentől kevesebb a része az egyénnek a bűnben vagy mulasztásban, mentől jobban a sors kegyetlensége idézi fel a pusztító vihart. Az élet nyugodt biztonságérzését ragadja el ez a látvány, az ember kedélyét dúlja fel: az író szemein állandó könnyet sejtet.

Már ebből is látható, hogy Kemény regényeiben a lélek történetén van a súly. Költőnk azt tanította, hogy a regényírónak «jutott szerepül az analizis bonckését, e legkevésbé költői műszert, úgy használni, hogy az eredmények, melyeket általa felmutat, kevésbé látassanak bölcselmieknek, mint költészetieknek, s hatásuk inkább elragadó, mint elmélyesztő legyen». Az ember cselekvését ugyanis belsőjének sajátos alkata szabá-

lyozza; ez a belső nem áll készen bennünk, hanem minden nappal változik, bővül, módosul, — formálja már az is, hogy élünk. A belsőségünk bizonyos tulajdonságok összetétele; ezeket a tulajdonokat kell ismernünk, hogy a cselekvés indokához közelebb férjünk. Itt van az *Özvegy és leánya* főalakja, Tarnóczyné: a bigott vallásosság és a kapzsiság uralkodik rajta. Amaz nemcsak őszinte rajongásban, de álszenteskedésben is nyilatkozik, — emez nemcsak a saját javainak megőrzésében teszi fösvénnyé, hanem a mások bajával, sorsával szemben is szívtelenné, sőt hajlamot ébreszt a a mások rászedésére; a vallásos rajongás sem marad meg hitbuzgóságnál, hanem gyűlöletet tart fenn minden más vallással szemben.

A regényírónak e szövevényes emberi lélek egész anatómiáját ismernie kell, — sőt anatómiáján kívül egész kórtörténetét. «A jellem változása — írja tanulmányában — igen gyakran hallgatag, észrevétlen, csattanás nélküli, s nem ered oly cselekedeteinkből, melyek következményeiknél fogva magukkal ragadnak, vagy az eddigitől ellenkező irányok felé löknék. Nem saját tetteink kényszerei miatt távozunk multunktól kedélyvilágunk-, gondolkodásunk- és akaratunkra nézve. Oh nem! Másokká csak azért leszünk, mert láttunk, mert tapasztaltunk, mert éltünk.» Az írónak tehát nem elemeznie kell, hanem életet vetni elénk, hogy az élmények sorából lássuk magunk előtt a jellemek kialakulását. Ott van a *Zord idők* Barnabása. Egy borzalmas családi tragédia égett bele gyermekagyának emléklapjába. Várában megpörkölődő apját látja maga előtt és egy főúri gyűlést, amely az ártatlanokra utólag mondja ki az ítéletet. Egész idegrendszere már születésétől gyenge volt: ezek az emlékek teljesen összekuszálták az erkölcsiség törvényeit benne és elragadták tőle a bizalmat az emberekben. Alattomos lesbe kényszerítették, ahonnan min-

dig a bosszúra alkalmas pillanatot figyeli; az emlékezetében vonagló haldoklók pedig a vér, a gyilkolás kéjes örömére tették szomjazóvá.

De ezt a formálódást nem lehet mindig ily világosan szemmeltartani. A történetírótól hiába kérünk erről felvilágosítást: az adatok épen a belső világról mondják a legkevesebbet; a költőnek tehát itt nyílik meg a tér az igazi alkotásra. Gyulai Pálról az erdélyi források nagyon sok jellemző dolgot elmondanak; Bethlen Farkas emlékiratában pályájának egész képe előttünk van. És mégis az a lelki folyamat, ami a Boldizsárpárt erejének felismerése és Senno meggyilkolása közt Gyulai lelkében végbement, Kemény Zsigmond rekonstruáló képzeletének a műve. Igaz, hogy a krónikaírók, emlékiratok és naplók feljegyzéseiben ezer részlet birtokába jut, igaz, hogy — amint maga vallja — «Szalárdi vagy Cserei (e két erdélyi kútfő) elvezetik őt a házhoz, mely már rég összeomlott, de amelynek udvarát, szobáit, butorait cserépfedelét és szalmás melléképületeit a költő általok szemtől-szemben látja; és látja benn a családot mindennapi öltözetben, vagy ünnepi fénnyel, lakodalmi szertartások közt, vagy hadi készületben; látja a tanácskozásokat, a vigalmat, a tort; hallja a nevezetes emberek társalgását, fontos és csekély tárgyakban, jelen van torzsalkodásaiknál, irigységeiknél, fondorkodásaiknál; jelen van a könnyelműségnél, mellyel a később fontossá vált dolgokat kinevetik és a komolyságnál, mellyel a mulékony bajok felett hosszú arcot vágnak; értesül korlátolt és önző pártnézetek, vagy a rajongó vallásos eszmék felől, melyek igénytelen kérdésekben is alapul vétetnek», de mindezt szétszórva, minden jellemző kapcsolat nélkül, az emberek egész seregére vonatkoztatva kapja: neki kell adatait a mese és hős megelevenítésére felhasználni, pótolni, kiegészíteni. A mult életét gazdag sugárban ontják a

krónikák: az író művészete egységes fénysugarat formál belőlük, hogy azt hőse jellemének megvilágítására fordítsa. A *Rajongók* hősének, Kassai Istvánnak, hű jellemzését találta Kemény János fejedelem önéletirásában; gonoszlelkűsége, fösvénységének sorditiese, a törvény szine alatt elkövetett vétkei, a hadakozástól való idegenkedése az önéletírásban is megvan, — de a regényben az úri Bethlen-udvar félretólt kancellárja áll vele szemben; fösvénységét a Pécsi Simon pazarló gőgje fokozza és viszi odáig, hogy a fiává fogadott Elemért Deboráhval házasságban szeretné látni, hogy így a Pécsi-birtok is az övé legyen. A származás és nevelődés szembeállítása, a két udvar légkörének megkülönböztetése Kemény Zsigmondnak nemcsak a jellemek megmotiválására szolgált, hanem a tragikum magját is megadta. A regényben «a lelkek járnak a sorstól és akarattól mozgatva», — a két mozgató erőt megjeleníteni a költő feladata.

A történeti regényíró nemcsak emberi, hanem történelmi igazságot is ad meséjének és alakjainak. Ez a történeti igazság nem a külszíné, amint azt Jósikánál megszoktuk, nem is keretként szolgáló történelmi eseményekből vagy nevekből árad, hanem a kor szellemében. Minden kornak megvan az uralkodó eszméje, amely a nagyokat épen úgy vezeti, mint a jelentéktelen alakokat. Gondoljunk Rákóczy György Erdélyére, a protestáns hatalmi féltékenység korára, amikor a katholicizmus üldözött volt, a Jézustársasági atyák még álruhában sem tehették lábukat erdélyi földre, hogy a hív református lelkeket meg ne kísértsék, — mennyi árnyalata lép elénk az *Özvegy és leánya* lapjain e vallásos ellenségeskedésnek Csulai páter örökös rémlátó szemeitől kezdve Tarnóczyné gyűlölködésén át a fejedelem józan emberszeretetéig! A korszellem nem egyenlő erejű minden emberben; az egyéniség árnyalja azt —

és Kemény Zsigmond művészetét dicséri, hogy minden alakjában egyéníteni tudta.

A korszellem nemcsak a történelmi korszakhoz, hanem a nemzet sajátságaihoz is illeszkedik: «Soha sem valánk ugyan — írja Kemény — az európai befolyás alól feloldva, de szüntelen vegyült politikai és társadalmi életnyilatkozataink közé oly elem, melyet más népek többnyire nélkülöztek, s az általánosra is nálunk mindig nemzeti bélyeg és sajátság van nyomva». E sajátság egyrészt viszonyaink alakulatában volt adva, mint a szombatos vallás megitélése akkor, amikor felsőmagyarországi rendek is háborút sürgettek, másrészt a sajátos magyar temperamentum fejlesztette ki: a nyugodt, más lelkének ügyébe nem szivesen szóló, egészséges természet, józan gondolkodás.

Hibás lenne azonban a regény, amely a kort és egyéneit visszatükrözi, de érdektelen, de nem tudja lebilincselni olvasóját. Kemény Zsigmond képzelete a mesekonstruáláshoz is értett, és ha a jellemzés gondjában Balzac tanítványának lehetne mondani, a mese romantikus bonyolításában Victor Hugo regényeinek szellemét állapíthatnók meg nála A kor, amelyet rajzol, a rémes, hátborzongató események, vermes börtönök, titkos tanácskozások kora volt, — a romantikus motivumoknak tehát bő teret engedett, de nem többet, mint amennyit a valószinűség sérelme nélkül engedhetett. Regényeinek mesetartalma érdekes, tragikus kifejezésével lebilincselő. Tudja a kompozició követelményeit is: a kerekséget, a drámai gyorsaságot, a szétszórt elemek egy gyúpontba való összegyüjtését és azt a szükségességet, hogy a történelem egészéből kiragadott résznek művészileg befejezettnek kell lennie. A sok elemzés azonban kinos, fáraszt, a pontoskodó előadás soknak érzik, nyelve pedig nem elég szines és nem elég könnyedén ömlő. A mélyet járja és onnan nehe-

zebb szavakat hozni fel az elbeszélés rohanó folyamába. Így az ár néha megakad, máskor elbúvik, olykor pedig nem neki való mederben fut, mint a *Gyulai Pál*-ban az a rész, amely színijelenetként van szóba foglalva. Kemény ezt a drámai közbeszövést a változatosság és elevenség biztosítására akarta felhasználni, de a regény elbeszélő hangját zavarja vele. Mindez azonban csak formai kizökkenés, — az is csak ritka.

Az irodalomtörténet Kemény Zsigmond regényeit a Gyulai-iskola kritikája alapján a történelmi regény kánonának tekinti, azért értékeli nagyra. De a regényeknek a lelki tartalmuk is teljes méltánylást és szeretetet érdemel. «Minden esetben a léleknyugalom van áldozatul vetve», — írja első regényének elvéül maga elé. Ez az áldozatul vetett léleknyugalom nemcsak a regény hőséjé, hanem az írójáé is, akinek nemes erkölcsi érzékenysége a lelki élet legfinomabb zenéjének visszhangozására képes. Így egyszersmind szuggerálja is ezt a nemes erkölcsiséget, — a nemzet újjáformálódásának munkájában ezzel veszi ki részét.

*

6. A negyvenes évek a nagy igéretek esztendei: a nemzet szellemi energiái oly munkára pezsdültek, amelytől nagy jövőt lehetett várni. A nemzettest hatalmas erővel gazdagodott a jobbágyság felszabadítása révén; lelkének gazdag termőföldjén a szabadság szellője szántott végig; a magyar nemzet önállósulása diadalmas léptekkel haladt előre, és az 1848. esztendő meghozta a magyar függetlenség álmát. Az öntudatra-ébredt nemzet teljes erejét arra szánja, hogy kulturában a szomszéd népeket elérje, hogy irodalmáról minden idegen irodalom bilincsét levesse, hogy költészetét a maga faji egyéniségéből fejlessze ki. Kitágul az olvasók köre, vagy legalább is szükségessé válik a tágulása,

és írói programmá válik a nemzet egyeteméhez szólani. Ezzel összefügg a stílusnak és thémakörnek a realizmushoz való áthajlása, ahogy a helyzetdalok is népi helyzeteket vesznek alapul. Az élethez való közeledés, a néphöz és mindennapisághoz való leszállás, a költők szemét is világos, igaz látáshoz szoktatja: a művészet is igazi embert akar szerepeltetni, s ezért jellemének, cselekvései egész genezisének pontos, részleteket sem mulasztó bemutatására törekszik. A költői igazság megköveteli mindennek a megokolását, mindennek a lehető természetes magyarázatát. Jellemző példája e fölfogásnak Obernyik Károly darabja, a *Messiás* (1843). Sikert nem aratott vele, figyelmet sem ébresztett, de a kor szellemének megértésére alkalmas támaszt nyujt. Nem a Megváltó a hőse, bár címül annak a nevét vette. Tudta, hogy isteni személy drámai küzdelemnek hőse nem lehet: Jézus szenvedésében tehát az embert domborította ki. A gondolat jó volt, de Obernyik keze gyakorlatlan: néha azt sem tudja az olvasó, hogy vajjon Jézus tudja-e Isten-voltát. Pedig Obernyik felfogása az istenemberséget tiszteletben tartja, csupán azt szeretné éreztetni, hogy az emberi hüvely még nála sem lehet el természetes tökéletlenség nélkül; ilyen tökéletlenségnek látja az élet szeretetét, a haláltól való idegenkedést, az édesanyjától való válás fájdalmát, stb. A fölösleges sallanggal felvett természetfölötti szereplők közül a Sátán is azért remél Krisztus halálától győzelmet, «hisz ő most csak ember, erőtlen, hatalomtalan testtel, miként mások. Ha leveti a sárborítékot, szelleme kénytelen égbe repülni és közvetlen az embernem javára nem működhetik». Magának Máriának is csak az utolsó éjszaka árulja el, hogy Isten fiát hordotta méhében. A testi erőtlenség és isteni erő összeütközését azonban nehéz elképzelni, Krisztus emberi természetének küzdelmével nagyon csinján kell bánni.

Drámai küzdelemmé ez nem fokozódhatik, — ezért Obernyik nem is elégedett meg ezzel az egy ütközővel. A középpontba Judást állította, azt a problémát, hogy miért lett tanítványból eladóvá? A magyarázatot szerelemben kereste: az ő Judása Kaifás leányát szereti. De mintha ez csak később vetődött volna fel, igazi bonyolítóvá nem lehetett. Kaifás nem leánya kezének odaigérésével, hanem pénzzel birja rá az árulásra. Így aztán a magyarázat Judás elégedetlen, betegesen hiú, nagyratörő természetére szorítkozik — és ez a természet nem is engedi, hogy a Megváltónak igazi tanítványává legyen. A dráma tehát a maga kezdetlegességében a bibliai történet drámai motiválásával próbálkozik meg, olyan nagy feladattal, amilyent Obernyik írói ereje el nem birhatott. De van a darabban egy érdekes motiválás is, a nép hűtlenségének a megokolása. A nép Krisztusban felszabadító királyt várt, — a magán segíteni nem tudó rab a csalódás haragos felháborodását keltette.

A negyvenes évek magyar közönsége is felszabadítót várt, az irodalomtól is ebben a felszabaditásban való részvételt követelt — és amikor a szabadság eszméje földre szállott, a megnemértés ugyanoly hamar visszaűzte azt az égbe, mint a zsidó nép a Messiást. A nagy igéretek igéretek maradtak: a bukás túlságos korán csapott le reánk. Petőfi, alig nyolc esztendős költői multtal, áldozatul esik; Aranyt lelkinyugalmától fosztja meg a kudarc hosszú időre; Eötvös és Kemény közjogi és társadalmi tanulmányokra szorulnak: és amikor az irodalom újra életrekap, a nagyok is azt veszik észre, hogy más a kor, mások az emberek, s őket alig értik meg. Ahol politikai gondolat volt az uralkodó, az hamar elavult; az uj irodalom hamar elszakadt a mesterek csapásától, új, idegen utakra indult. Ezért olyan erőteljesen kifejezője a magyar nemzeti irodalom értékeinek ez a rövid korszak.

IV. A dermedtség korszaka.

(1849—1867.)

A szabadságharc kudarca — találóan mondja Arany — olyan volt, mint a jégverés egy júniusi délután. A vetés már gabonává nőtt, a kalász sokat igérő maggal tele, de a föld esőt szomjaz. A gazda is kémlelve nézi az eget és jóleső örömmel dörgöli kezét: Végre mégis megjön az áldás. Épen jókor jönne: felfrissítené a levegőt! Hiszen a tavaszi szántás még csak sarjad és a nagy, állandó meleg korán kókkasztatná meg a termést. A kaszáló is nedvességet szomjaz. Meg is indul szemezve a futó felhők esőtarisznyája: és egyszercsak sötét felleg rohan fel az ég közepére és öklömnyi golyókban hull a jég. Kétségbeesve vonul vissza hajlékába a család, hiszen az érett mag is mind kihull a kalászból, a most induló vetés is ronggyá szakad a pusztító jégben. Kilátástalan jelen, kilátástalan jövő!

A függetlenséget fagyasztó zsarnokság váltja fel; a legszebb gyümölcsfát derékban törte a vihar: azt sem tudni, hova veszett Petőfi! Az írók mind ott voltak a csatatéren vagy a kormány szekere mellett: még némaságukban sem igen menthetik magukat a bosszú keze elől. Kemenes, aki a piarista kolostort hagyta ott a honvédhadnagyi csákóért, még az iskolapad mellől is menekülni kénytelen: éjszaka, felsőruha nélkül, szakadó esőben lopja magát egy szénaboglya rejtekébe, hogy az osztrák hatalom büntető kezét elkerülje. Madách csak szállást adott egy menekülő honvédnek

és mégis börtönbe került. Vajda János az osztrák ármádiában koplal valahol az olasz földön. Vörösmarty bujdosik, Bajza, Sárosy a rejtekhelyeket bújja, Arany az oroszok elől menti életét, majd később a szalontai szolgabiró hivatalában német passzusokat irogat... Hol lehet ilyenkor az irodalom? «Az írók nagy része — írja az első meginduló folyóirat szerkesztője, Szilágyi Sándor — elszéledt; egynehány lappangott Pesten, mert az első hetek élete valóban csak lappangás volt. Egy kis kör a fiatalabb és kevésbé kompromittált írókból csakhamar összegyűlt. Dolgoztunk fiókjainknak, egymásnak mutogattuk, amit dolgoztunk — még alig is gondolva rá, hogy valaha kijöhessen, — még nem jutottunk el odáig, hogy tervezhettünk volna a jövőre... Senki se tudta, hogy mit hoz a jövő, de azt látta, hogy nincs irodalom... Az Akadémia szünetel, a Kisfaludy-társaság nem létezik, csak a szinház maradt meg, félig a nemzeti ügynek, félig a német múzsának lett átadva. Pest magyarságának vége, vége Magyarországon a magyar nemzetnek, — legalább e percben vége volt. Lehet-e még valamire támaszkodni annak, ki mint magyar író akar megélni?...»

De ki gondolhatott ebben a vihar utáni nyomasztó csendben irodalomra? Vörösmarty egy emlékkönyvben így tárja fel a lelkét: «Setét eszmék borítják eszemet, Szívemben istenkáromlás lakik. Kivánságom: Vesszen ki a világ S e földi nép a legvégső fajig. Mi a világ nekem, ha nincs hazám?...» A teljes reménytelenség gyásza ez; fénye csak egy van, a villám, amit a gyűlölet röpit Görgey felé; a nemzet nem akar, nem tud beletörődni abba a keserű igazságba, hogy el kellett buknia: átokkal keresi tehát a vezért, aki nem bízott a magyar erő csodájában, aki nem mert, egy utolsó perc kétségbeesésében átengedett teljhatalommal élve, egy végső kockára tenni mindent: életet s

hazát. Végigröpült az országon a hír: hogy Görgey eladta a hazát. Szükség volt erre, mert enélkül a kétségbeeséstől semmi sem óvhatta meg a nemzetet. Szükség volt a hitre, hogy a magyar erő nem vesztette el élethez való jogát, — csak eltiporták, csak kicsavarták kezéből a fegyvert ármánnyal. Ha Görgey csakugyan vétett volna hazája ellen, ezt a vétkét megbűnhödte volna azzal az áldozattal, amely e vádat megfoganni engedte: jóvá tette volna azzal, hogy e vád visszaadta a nemzetnek önmagába vetett hitét.

Ez a hit törte át a kétségbeesés fásultságát, ez a hit teremtette meg e korszak irodalmát. Az új irodalomnak a munkát ott kellett kezdenie, ahol Vörösmartyék kezdték: a nemzet önbizalmának fölébresztésével. Az írók dolga azonban nem lehetett könnyű. Az elnyomó hatalom ha nem is állandóan egyenlő szigorúsággal, de törhetetlen éberséggel figyelte a *Hölgyfutár* számaiban, majd a *Magyar Emléklapok* füzeteiben, utóbb a különböző emlékkönyvekben napvilágot látó irodalmi termékeket. Az elbírálás a közönség és hatalom részéről is szeszélyes, kiszámíthatatlan volt. Jókai egyik novellájában, a *Csataképek* első próbájában, minden baj nélkül jelenhettek meg ezek a sorok: «Magyar forradalom! te eget gyujtó alak! véresarcú kép! senkinek gyermeke — mégis mindenkinek halottja! keljföl a sírból és mulattass bennünket», — máskor egy szerkesztőt idézésekkel zaklatnak egy R. Sándorhoz intézett szerkesztői üzenetért, mivel a levelező betűjelzéséből Rózsa Sándor nevét vélik kiolvashatónak. Az egyik kritikus a szabadságharc emlékeivel megtömött *Emléklapok* megjelenése kapcsán szomorúan mondja: «Mi tagadás benne, hogy még ma is sokan vannak köztünk, kikre e szó: forradalom, varázshatással van, kik e részben tündér képekkel kecsegtetik magukat a multból és jövendőből, s ez üres és hiú ábrándok közt

feledik megragadni a valót, mely előttük és mindnyájunk előtt fekszik» ..., a másiknak a keble dagad, amikor a közelmult dicsőségét oly nyilt magasztalásban olvashatja.

Innen van, hogy e korszak költészetének hangja sem egységes. Változik benne a hangulat, a reménykedőtől a kétségbeesőig, — változik a beszéd: a nyilttól a fátyolozottig, — változik a téma: a messze multtól a jelenig.

*

1. A kéziratos versesfüzetek, amelyekbe a legkedvesebb olvasmányát jegyezte ki a nyomtatott és kézirásban terjedő kötetekből, füzetekből és lapokból e kor fia, a legtöbbet Tompa allegóriáiból vesznek fel. Tompa Mihály (1817—68) neve 1840-ben tűnt fel a *Társalkodó* és *Koszorú* hasábjain. A Bajzaias stílus ügyes követőjének látszott, — ami természetes is, mert lelkének alaptípusa, a gyöngéd érzelmesség, e közvetett dalkifejezés ihletésére nagyon alkalmas volt. A népköltészet iránt még deákkorából datálódó érdeklődése, barátainak biztatása és Petőfi példája ugyan kiemeli ebből a stílusból, de az alaphangja mindig valami szomorúság marad. Életének története, Aranyhoz írt levelei azt mutatják, hogy valamikép a véralkatában volt az elégedetlenség, mely azonban egész szenvedélyében ritkán tör ki, de viszont még derűsebb költeményeire is valami merengő bánatot borít. Költészetében gyakori a vágyódó hang: a családi élet, a nyugalom után. Megnemértésről panaszkodik; nem tud fölmelegedni paptársai körében, nem tud békés barátságban élni Petőfivel. Örökös a panasza a világra, az emberekre. Ott áll az árverező tömeg mögött, amely tolvaj méhként zajong a ház körül, amikor az úr és úrnő pihenni tért; hallja a versengést: ki ad többet érte? — és látja a szatócs kezén a naplót, tárcát, tollat, amely a

halottak gyöngéd, titkos gondolatait jegyezgette egykor. A saját életében is sok volt a szenvedés, a gyász: «Kínlódás az élet, gazdagon, szegényen.» Vannak rossz órái, melyek a hűség és a hit oltári képeit teljesen feldúlják, amikor nincs kedve szólani senkihez, amikor keserűen sóhajt az Istenhez: «Uram, nem érthetem a te akaratod!» Keble tömlöc, benne vágyai rabok, — zajlik a szíve, életkedve vész, a halál felé sóhajt. Ilyenkor «pár szakasza oly mélység felett lebeg, hol féltjük az embert; állítson a költő — írja Arany — keresztet az ily örvény fölé s óvakodjék ott járni».

Tompának a szive nem is tud másutt megpihenni, csak a keresztnél és a természet ölén. A nagy fájdalomban az Urhoz sóhajt, «Hogy a sír hűs gyepjén nyugtatva homlokom, Higyjek, reméljek s ezt lehessen mondanom: Ha elvesztettem itt, majd feltalálom ott!...» Papi lelkülete itt leli meg az igazi békét: a gondviselés igazságában. Édes, könnyű csalódást sóvárog, mert az kijózanít, megelégedésre tanít: és így boldogságot ad. Az egyenesség embere, és mivel ezért éri kellemetlenség, gyűlöli a látszat bolondjait. Igazi őszinteséget azonban az emberek közt hiába keres: kimenekül tehát a természet körébe, ahol minden érzésének hű megosztóját találja. A természet haldoklása titkos beszéd a költő lelkével, az alkony elpihenése, az ősz bánata, a fehér liliom hajladozása kontemplációra készteti és a csend ragadja az érzés szekerén búsongó lelkét a megnyugvás felé. Amíg ez a hangulati élet ily csendes hatású, addig meleg és igaz költemények tolmácsolják: az őszi tájnak érzéssel teltebb rajza nem lehet, mint amilyent a «kedves bánat» poétája festett róla. De ha a képzelet virágregékké szövi gyönyörködését, bájos, szentimentális történetkék folynak a tolla alól, érzéseknek virágokban való megszemélyesítései, — búsongó hangú mesék. Maguk a természet hangulatos képei

azonban jobban magukkal ragadnak, — mert Tompa nem volt igazi epikus, nem még tanító célzatú népmondáiban, kaland-mesélő epikumjaiban sem. Neki az a melódia felelt meg legjobban, amelyet a kerti szellő illat-áramai keltenek az érzékeny szív húrjain.

Ám ha a maga sorsa is érzékennyé tette, a nemzetsors sem hagyhatta érintetlenül szivét. Látja maga előtt a hatalmas folyamot, amely az őshazában kettévált és egyik ága a Duna-medence mellé költözött; látja az ezeresztendős sorsot, a szelid és harsogó habok egymásutánját és az állandó erősbülést, — és most vége, vége. «Vagy tán az is élet, Ha zagyva egységben nem lesz rajta semmi jellem s ősi bélyeg?» A szomorú jelen lenyűgözi lelkének szárnyát: a sas helyett a szemtelen verebet, a hős oroszlán teteme felett a ronda varjakat látja. A saját egyéni sorsának fájdalmát elnémítja a nemzetfájdalom: a gólyára bízza panaszos szavát, amikor a jelen szégyenét jegyzi fel, a természet életére a remény és megaláztatás biztató vagy lemondó dalait. A szó allegóriában árad az ajkáról, átlátszó, ha ma nem is, de akkor közönségesen értett allegóriában, amely szuggesztív erővel vitte az olvasóba a fájdalmat, könnyet vagy reményt. Máskor a biblia vagy mithosz egy-egy jelenete hirdeti a tollán, hogy nem lehet e nép halott. Az egész magyarság lelkét ezekkel a költeményekkel hódította meg; 1849 után vált ő az egész nemzet költőjévé.

Mik ezek az allegóriák? Az egyikben a tűz erejét fejtegeti, de a nemzet életerejébe vetett bizalom hangzik ki belőle; másikban a sebzett szarvast szólítja meg, hogy fájdalmas elmúlásának elrejtésére, magábavonulásra tanítsa nemzetét; Uj Simeon ajkán a magyarsághoz szól a biztatás, hogy a megváltó napnak el kell jönnie; a terepélyes nagy fa Magyarország, amelyet hiába őröl a szú, meg nem emészthet, stb. Nem egy

a hangulatuk: néha a kétség kerül fölül, néha a haldoklót látja maga előtt, — de mindig megkapja a szivet, különösen hittel telt, lelkes bizalmat hirdető kép-párhuzamaiban. Ezek a párhuzamok szinte önként adódnak. A nemzet dermesztő telet él: elég egy sóhajtás a tavasz után, «mikor majd a *fagyos bilincset*, | Mely nehezül a folyamon, | Szellő s napsugár összetépik, | S az ár fut vígan, szilajon, | És medre szűkéből kikelve, | Mező- s lapályra zúgva ront!... | Megretten, aki hallja, látja: | Pedig csak áldást hord dagálya! | S nyomán zöld lesz part és porond»,... mikor majd az erdőben megvonuló madárraj elhagyja rejtekét és boldog zsivajt üt, a termő ág mosolygó virágrojttal díszíti a fát, a hideg szivek átmelegszenek és munkához kezd a nép, — vajjon ki nem érezte ebben a nemzettavasz sóvárgását, a nemzet talpraállásának az álmát, amikor az erejére ébredő nemzet elsöpri elnyomóit, a költők lantja újra bátor dalt penget, a művészet újra nekivirul és a nemzet egyeteme új hittel fog a munkába, a maga haladásának megmunkálásába? Ki ne hallotta volna ki a *Régi történet*ből, a fáraók hatalmának ingadozásából, a szabadulás hajnalának emlegetéséből és a még mindig tunya népnek ostorozásából azt, ami a magyar nemzetnek szól? Ki nem értette a költő hívó szavából, amelyet a kikiricshez sóhajt, a magyar szabadság vágyó fohászát, — fohászt az első bilincspattanásért, az első bátor megindulásért, amely az érzést ébredésre hívja s az élet illatát a nép felé fújja? És ki tudta leküzdeni megrettenését, amikor a költő a pozsonyi vár romjain elmélkedik, a nagy nekibuzdulásra emlékezik, a régi fényt idézi, és hirtelen megcsuklik a hangja, mert «E puszta rom tán még fellépül... | De bár eltűnik is kövérül | A romladás zöldes moha: | A régi tűz fellángolása, | A régi szó felharsogása | Nem újul meg többé soha!» A költő teljesen osztja a magyarság lelki válságait:

a hatvanas évek felcsillanó reménycsillagait velük figyeli, a téli reggel szürkületét velük együtt éli. De az ő hivatása nem elégli e hangulatközösség dalbaöntését; az ő szemének túl kell látnia minden zsarnoki börtönfalon, át kell hatolnia a nyomasztó, bizonytalan ködön: a feikelő nap erejének hitét kell meghoznia, a titkosan munkáló rügyek életerejét kell hirdetnie, a biztosan eljövő tavasz «távol s titkos neszét» kell tolmácsolnia. Ezt teszik allegóriái; ezt igéri a lelke, amely a természet keblén a halálból sarjadó élet hitét tanulta meg, amely a biblia tanításából az isteni jóság és igazság teremtő erejét szívta magába, mely a történet lapjairól az életerős nemzetek életjogát ismerte meg. Az a lemondó, elegikus borongás, amely a tornácon, a saját testének fonnyasztó betegségeiben, szeretteinek betegágya és koporsója mellett az egyéni fájdalmat oly simuló, hangulatteljes költeményekben dalolta, — s később a csendes megnyugvás, az élet rendjébe való belétörődés, a túlvilági béke sóvárgása, a hit vigasztalása előtt csendes imába olvadott, egy egész nemzet lelkének terhét vállalta magára, egy egész nemzet kétségének súlyát enyhítette. Tompa Mihálynak ez a jelentősége, költői érdemén felül ez a nemzeti érdeme.

*

2. Nem magányos helyzet ez; — ha kevesen is, de voltak munkájának, fáradozásának osztályosai. Arany lantja is hitre tanítja a hajótöröttet, az eszme halhatatlanságát hirdeti Ráchel vigaszául, a téli természet alvó némaságában rejtőző életet sejttet; Vajda János is hittel virraszt a virrasztók között, lesi az életreébredést...

Vannak mások, akik az életerőt úgy vélik fenntarthatónak, ha fájdalmát feledni nem engedik, ha szomorúságáról a közönyt, a belétörődést elűzik. Ezek,

mint Lisznyai, a hét-toronyba zárt Balassa Bálint bánatos könnyeit idézik fel, mint Thaly Kálmán, a multat idézik s a jelenen sírnak. És ahogy Arany a barát elvesztését, e költők sem tudják feledni Petőfi emlékét. Petőfi a magyar költő ideális alakjává lesz a szemükben. «A magyar költők közt — írja Székely József — sok lángész, sok felülmúlhatatlan, sok első tehetség volt, de par excellence csak egy nemzeti költő, és ez Petőfi.» Petőfi költészete tehát a magyar költészet legcsodásabb mintagyűjteménye, amihez illeszkedni minden költő kötelességének tartja. Elsősorban nemzeti poéta akar lenni mindegyikük: nem tudnak fölemelkedni Arany nemzeti poéziséhez, Petőfiben is csak annak a hangoztatása kapja meg őket, hogy a nemzeti költő csak népköltő lehet. Hogy e kettős jelleget elérjék, keresik a népben a nemzeti erőt. Tudják, hogy ez évezredes réteg, amelyre az újabb kor az ismeretek és szokások nivelláló porát rakta le. Ők tehát ezen a porrétegen akarnak áthatolni, és hogy a a kincsásás annál sikeresebb legyen, magát az elszigetelt, kulturától és civilizációtól távolabb eső népi szigeteket keresik fel. Az a hitük, hogy a «szép ősi jelleg itt megmaradt épen, ezredéveken túl», — hogy a nép maga el nem korcsosult, egy csodás erő fenntartotta ősi jellegét. Lisznyay Damó Kálmán (1823—63), e kornak a legkülönösebb alakja, akinek féktelen színbőségén már Petőfi is kacagott, de aki szentül hitte magáról, hogy Petőfi lelki rokonságot érzett vele, valóságos költői programmot dolgozott ki. «Azon gondolatom van — írja —, hogy én költészetünkben a palóc dalok által egészen új bányaeret fedeztem föl, amennyiben a palócság közt van lerakva, elrejtve a legtöbb költői kincs Magyarországon... A palócdalokkal én különösen azon célt akartam elérni, hogy azoknak benső költői szelleme oly befolyással fog bírni az általános költé-

szetre, miszerint az, mintegy észrevétlenül, bizonyos jellemzetes szinezetet, zománcot, saját hím-árnyalatot fog amikor-akkor rálehelni, s ez mintegy öntudatlanul fogja engedni magára olvadni az úgymondhatnám még eddig csak részletesen eltalált nemzeti jelleget, mint aminő már a nemzet mostani legnagyobb költőjének, Aranynak hőskölteményén, Toldin is elömlik, melyben ez általam értett költői hangulat épen úgy ott rejlik az irály, mint Toldi vagy apródja szavaiban, s akármilyen körülményeknek, viszonyoknak festésében.» Az ő célja tehát egy ilyen népi szigetnek, a palócságnak, a megfigyelése és megszólaltatása; dalaiba bele óhajtja olvasztani «sajátságos beszéd- s gondolkozásmódjukat, kedélyük, benső életök egyszerű gyöngypatak-folyását, költészetét, meséit, babonáit s szájról-szájra hagyott őshagyományaikat, legendáikat, kis bűvös szellemecskéiket,... melyekhez ők keleti zománcú ábrándozásaik tündérszálait kötik». Szelestey László ugyanezt hirdeti józanabb köntösben: az eredeti gondolatok, az eredeti szavak, az eredeti tájszólások megszólaltatását. Közönségessé válik a hit, hogy «a nép leginkább van meg őseredetiségében, s azért nyelvünk sajátságainak, nemzeti szokásaink és érzületeinknek ő leghívebb antiquáriusa.» Félnek az eredetiség zománcának a lesúrolásától, félnek az új, kifejlett ízléstől, amely könnyen viszi a költőt a sajátosság furcsaságának enyhítésére, amint ők nevezik — torzítására; — mentés, csizmás, gyolcs gatyás, rétivirágos verseket írnak tehát, nem ébredve annak a tudatára, hogy az ethnográfiai célzat megöli a költészetet. Egész sereg dalnok lép fel, mindegyik más-más tősgyökeres népsziget bemutatójaként. Lisznyai és Gyarmati Miklós a palócságot, Szelestey a Kemenesalját, Meancsek a Bakony lakóit, Concha Károly a Rábaközt, Csermelyi Sándor a Hegyhátat, Spetykó Gáspár Gyöngyös vidékét, Jakab János a székelységet, Turpásztói

a Nagykúnságot, Bernát Gáspár, Magyari és mások az Alföld népét stb. ragadják ki és mutatják be az olvasóközönségnek. Hogy Lisznyainak, a vezérnek ez sehogyse sikerülhetett, az természetes: az ő hegedűjén a cigányos színezés túlsága mindent, egyéni tartalmat és népi leírást egyaránt, üres szappanbuborékok szétpattanó színfoszlányaiba fullasztott bele. Nála nem volt semmi sem elég közönséges ahhoz, hogy egyszerű szóval jelölje; neki minden érzés legalább is feneketlen volt, minden hasonlat hyperbolákból halmozódott össze. Hogy alkalmazkodjék az egyszerű palóc beszédhez az, akinek a kislány «tündelevénymadár», akinek sóhajtása «szívbéli délibáb», aki rabságában «gyöngyvirágot sír, imádságban hál, szivárványt pillant, liliomot lehel, nyilt rózsát mosolyog», akinél «gyöngyöt habzanak a gyönyörű vetések». Lisznyainak mindenesetre megvan a maga érdekessége: a cigánymuzsika sallangos előadását ő próbálta meg irodalmunkban, — de a régi szokások, a régi sajátosságok, a régi kifejezések megismertetésére alkalmatlan volt. Nem mintha ez költői cél lett volna, de legalább komoly, a nemzet élete szempontjából ez időben fontosnak érzett feladat. Az ő költeményeiből — ha költemény-jelzést használunk e túlduzzasztott szappanbuborékokra — nem a palóc ember tekint felénk, hanem egy bozontosan lobogó hajú, rövidzekés, csillogó pitykés karcsú legény, akinek zekéjéből szines zsebkendő tarkasága virít.

A másik véglet a teljes ethnográfia: ez talán még kietlenebb, még bántóbb. A középutat csak egy verselő találta el, Szelestey László. (1821—75) Szelestey sem nagy poéta, — maga írja egy előszavában: «Szerény művemben, tudom, úgysem keres senki valami rendkívülit, azt hijában is keresne; igénytelen költészet az, melyben az élet beszél, a kor vádolja magát, jeléül, hogy gyógyulni akar». Bizony igénytelen minden kötete, de épen

ott értékes, ahol igazán, őszintén igénytelen: ahol egyszerű keresetlenséggel ad a nép fiának ajkára sóhajt vagy panaszt. Petőfi népies költészetének Szelestey elég hű követője, — tőle tanulta a modort, a thémát, az előadást; mielőtt azonban ez teljesen a vérébe ment volna, átpártolt az óda-, a gondolati és reflexív költészethez, noha ahhoz sem lelke elég mély, sem nyelve elég kifejező és erőteljes nem volt.

Petőfi másik oldala a szeszélyes Petőfi volt, az, akinek különösen pályája kezdetén játszotta magát, könnyelműsködéssel, mámor-emlegetéssel. Ez a Petőfi egyrészt a szeszélydalok üres bohóckodását idézte fel, másrészt e korszak próbálkozó verselőinek stílusába vitt a képekkel való játékot. Csak egy jellemző példát idézek a túlzás végtelenségéből, Székely Józsefnek (1825—95) ezt a fenyegetését: «Mert megrántom azt a hosszú kötelet, | Mit az égen tejút néven ismerek, | Nyakamba kötöm végét, úgy rántom meg, | Hogy a világ velem együtt fúljon meg». A szeszélyes Petőfitől lesik el az eredetieskedés szerepét: amit Petőfinek kiváltságos egyénisége megengedett, azt ők most minden jogalap nélkül túllicitálják verseikben. Ime egy példa: «Az az ajtó tárvanyitva, Ki az ördög hagyta nyitva? | Nem járt nálam még ma senki... Úgy, igaz, a lelkem ment ki!» Vagy egy másik: «Harci kürt volt az én lelkem valaha, | Talán épen a Lehel kürtje vala... | A kürtöt ma is mutatja Jászberény, | Lelke nincsen, ideszáll' az énbelém, | A szivemben rózsabokorra akadt, | Mint fülmile énekelget az alatt».

Az értékét tudó Petőfitől eltanulták önérzetességét: ez nemcsak hánya-veti büszkeséget terem a kor verseiben, hanem valami mesterkélt pesszimizmust is. Korántsem a lélek bölcselmi elmélyedése ragadja őket ide; tisztán a Petőfitől eltanult egyéniség-kiemelés. Megvetik az embert, az istenséggel «párosult ördögöt»,

mert mind sérelmet panaszolnak embertársaikkal szemben: hálátlanságot, irigységet, megnembecsülést; megvetik az életet, — hiszen: «Mi ez a föld?... úgy tartom, semmi más, | Mint egy roppant nagy rothadás, Egy holttest, amit elvetett | Az ég, mivel idétlen született», stb. A lesujtó képek, keserű kifakadások megáradnak, divattá fújva fel azt, amit Petőfiben élet, tapasztalat és olvasmány közösen fejlesztett ki. Eltanulják és szertelenbe nagyítják a *Cipruslombok* szomorúságát is, nem vévén észre, hogy Petőfi nem a fájdalom nagyságának hangoztatásával, hanem költészettel tette széppé e búsongó dalokat. Egyéni jelentőségük túlzása biztatja őket arra, hogy túlságos közlékenyek legyenek életviszonyaik, családi körülményeik megdalolásában, negélyezve itt is a nyomort és a könnyelműséget.

Van-e a «szeszélyes Petőfi» utánzásának valami olyan magyarázata, amihez a kor lelkének ismerete juttat? Vajjon a hazafias költészet visszaszorulása nem természetesen vezetett-e ezekhez a túlságosan szubjektivizáló versekhez? — Aligha: hiszen a hazafias költészet még legnyiltabb megszólalásában sem ritka, fátyolozott hangja pedig mindenkinek módot adott ilyetén megszólalásra. Inkább arra kell gondolnunk, hogy e kor ifjú poétái mind ott küzdöttek a honvédzászlók alatt, a legtöbb teljesen gyermekfővel; az egyéni vitézség csillogása lebeg szemük előtt, egyéni bátorságukkal vívnak ki elismerést maguknak. A hősi vállalkozások, mint minden háborús időben, ekkor is kifejlesztették a virtuskodás hajlamát; a mindennapi életveszedelem az életük becsének tudatát. Az ilyen korszakok a nagy, föllángoló önérzet termőtalajai, a féktelenségnek a melegágyai. A vitézi élet a formába törő nevelést félredobja: a harcok mezején az ember maga neveli magát. A szenvedély elveszti bilincseit; a kézitusák

dühös küzdelmei valamelyes szenvedélyességet oltanak a lélekbe. A háború emlékeként, eredményeként él az egyéni öntudat ilyetén fontosságérzete az emberben, — és ha annak költői felhasználására olyan minta van a szem előtt, mint volt Petőfié, a költészet mezején is el kell annak hatalmasodnia.

*

3. Petőfi költészetéből azonban nemcsak ezeket a végleteket látta meg a kor: akadtak igazibb poéták, akik meglátták költészetének igazi varázsát, egyszerűségét, őszinteségét; akik észrevették, hogy Petőfi követése nem hangjának utánzását, hangulatainak ismétlését, hanem a maguk egyszerű lelkének mesterkéletlen eldalolását kívánja. A legkevesebb költői önállóság e követők között Tóth Endrében van meg (1821—85). Tóth Endre néha egészen helyesen látja a maga poétai természetét. A csendes alkony, a messzeségbe menekülő hegyek, az elpihenő madarak és a csalódást mosolygó holdfény az ő világa. Ilyenkor csendes vágyódás szakad föl a lelkéből, képzelete a szerelem álmát szövi, gondolatai egy kedves arcot simogatnak, és a szivéből könnyed dal fakad, amely végigröppen eddigi életén, megsimogatja a nyugvó természetet, el-elméláz a nép, a falu életén és szerelmes vallomások csokrával száll a távoli leány felé. Ilyenkor önkéntelenül fonódik a kép és hangulat egybe, önkéntelen fogan a dal. Nem eredeti itt sem: néha a megindulás, néha a kép, néha az enyelgő tréfa, máskor a szerelmes dicséret vall Petőfire, de azért nincs mesterkéltség benne, az alkalmazkodás abból a nagy szeretetből ered, amellyel Petőfi költészetébe elmerült. De ahol a mélázásból kiemelkedik, ahol szenvedélyt akar mutatni, ahol embergyűlölet árad a tolláról, vagy mélységet próbál a lantja; ahol könnyelműsködik vagy túlságosan fűti érzelmeinek kohóját, a Petőfi-adta formát betölteni nem tudja,

túlzásba, mesterkéltségbe téved. Ez a sorsa Losonczy Lászlónak is (1812—79), aki néhány kedves népdallal gazdagította irodalmunkat és e korszak magyaros büszkeségét néha találó versikében szólaltatta meg: de a sötét világfelfogás kifakadásaiban haragjának igazságáról meggyőzni nem tud. Vajha elhitte volna szenvedélyéről azt, amit egyik őszinte percében dalolt: «Nálam is a nemes harag sötét felhő, — de hallgatag, melynek borzongása alatt: telefüstölöm szobámat». Szóba foglalni azt nem volt ereje.

Aki a szenvedély kitöréseitől tartózkodott, aki egyszerű érzést, egészséges nyugalomban maradó érzelmet dalolt, az Petőfi vezetésével is önmagára talált. Ezért hódított Borúth Elemér lírája. Borúth (1833—86) nem akar többet, mint szive érzelmeit dalba önteni: nem szakad tehát el élményeinek világától, nem dalol egyebet, mint ami szivében él. Ezt sem nagyítja, ezt sem túlozza: mindig őszinte marad. Az életben ugyanoly bőségben látja az örömöt, mint a bút, — és megelégszik ebből is azzal, amit maga él át. Hamar megfogan a dal ajkán, — és ez a magyarázata a külforma egy-egy fogyatkozásának, de ez az oka könnyed természetességének. Volt csalódása is, nem volt keserűségtől ment az élete; de ami baja volt, azt nem fújta föl világrendítőnek. Nem az életet, hanem csak a saját életét siratja, és így nem is az a célja, hogy világgyűlöletet, hanem hogy részvétet keltsen. Így azután a szó is ott fogan az ajkán, a kép is a saját szemléletéből formálódik: nem kell neki Petőfi kincstárához folyamodnia. Lelkületében van valami lágyság: nem hiába mesélik róla, hogy első versei női névvel jelentek meg és leányra való gyöngédségükkel hatottak. Melódiájukban is mindig megvan ez a lágyság: ez teszi szavát népdali énekre alkalmassá.

Lévay József (1825—918) egyénisége is ehhez a

típushoz simul: de Lévay természetérzéke gazdagabb és stilusa a természetből vett színekben bővelkedőbb. Természetszeretete rokonerejű Tompáéval, de élményhez simulóbb. A szülőföld tája, azután az Alföld szépsége közvetlen tapasztalatként él benne, és ha dalol róla, ezt az élményi kapcsolatot is dalába foglalja. Csendes szemlélődő természet; benne a szerelem alig erősül többre a vágynál. «Csendes tűz az én szerelmem, zajtalan tenger, de mély.» Múzsáját bolyongó, ifjú vándornak mondja, a szellő, a patak társának. Tiszta, egész szivet ajándékozó a szerelme, — de a csalódás sem kelt benne vihart: a szív hallgat az értelem szavára és megnyugszik a változhatatlanban. Nem is a panasz szól lantján, hanem a szerelmes ragaszkodás szerény, de meleg vallomásai; ahogy örömében a természettel osztozik, szomorúságát is annak sírja ki, kétségét is azzal osztja meg. «Borulj reám szomorúfűz ága, | Szegény szívem vigasztalására... | Ide jöttem, árnyékodba léptem, | Megkeresni elveszett reményem.» Legmelegebb vallomása is egyszerű, csendes: nem emleget villámot és felhőket, csak ennyit mond: «Úgy szeretlek, úgy óhajtlak, Mint a legjobb embered, Igazabban, lángolóbban Édesanyád sem szeret». Az a reális, igaz érzelemvallás ez, amit Aranytól várnánk, ha szerelmes költemények maradtak volna tőle. Mintha korának szenvedélybe fúló hangja okozná, néha maga is latolgatja, vajjon ez az érzés szerelem-e? Képzelete csak ott lendül az égnek, ahol kedvesét magasztalja; de itt sem röpül túl a láthatár körén. A szelid lélekben oly nagy a csend, a béke szeretete, hogy szinte minden aktivitást kizár. Nem Petőfi szenvedélyes, élet-halált döntő válaszvárása az ő szava: neki elég, ha a leány tudja, hogy egy hű szív szereti. Ha kilép ebből a passzivitásból, azt is szerényen teszi és annak a vágynak az ösztönzésére, amely a családi tűzhely felé csalogatja. Költé-

szetében az egyszerű, békés családi élet kultusza él, amely békés álmokat simogat édesanyja homlokára, vágyakozó szemmel tekint apja nyugodt arcára és szeretettel fűzi csokorba öreganyja emlékét. Világfelfogása a külső rideg valóság és a lehetetlen ábrándok csillogása között a szemlélődő nyugalom ölén pihen el: hiszen ott van életének tapasztalatai között a békének és csendnek egész sereg nyugalmas enyhelye, ahová emlékezete minden bajban visszaszállhat vigasztalódni. Ezt a gazdag tapasztalatot a hit egészíti ki, a a keresztény hit, amelynek elveitől minden ember boldogságot remélhet. Csak a haza sorsa zökkenti ki a csendes dalok békéjéből: a szörnyű bukás, amely a nemzet jövőjének reményét fojtotta meg, — a sok sír, amely szent lelkesedésű honfiakat takar, a nehéz lánc, amelynek csörgése elhallatszik az ő magányába is. Ez a haza fiúi gond néha szilajabb melódiát fakaszt, de a fájdalom hamar visszatér rendes nyughelyére, a csendes szemlélődés ölére. Érezte, tudta, vallotta, hogy nem üstökösnek, nem viharnak, nem apostolnak született: «Ember vagyok, mint a többi, Aki vigad és szeret, S jókedvéből, babér nélkül Megeszi a kenyeret». Békés, emberszerető lelke e korszak lelkivilágában egy sajátos árnyalatot képvisel. A szabadságharc csalódása után kijózanodott, de nem reményevesztett, önmagába, csendes körébe visszavonuló lélek ez, aki a nagyidai kudarcot siratja, de okult is rajta: lelkének s az Istennek él.

Minden őszinteségénekellenére Petőfi követőjének tekintette a kor Tóth Kálmánt (1831—81). Kortársai azzal jellemezték líráját, hogy «mintha Petőfi nehányat elvesztett volna a szerelem-gyöngyeiből és Tóth Kálmán azokat megtalálta volna». Gyulai Pál kritikája szerint «Tóth Kálmán nem annyira osztozott Petőfi líráján, mint inkább egész pályáját magához ragadta».

Csakugyan benne sok van Petőfiből, de nemcsak költeményeiben, hanem ifjúi egyéniségében is. A hírnév hamar felkapja, a közönség megszereti, hamarosan egy folyóirat vezetéséhez jut és abba az álomba ringatja magát, hogy Petőfinek ő az egyedül méltó utódja a szabadságharcot követő lírai költők között. Amikor első gyűjteménye 1853-ban napvilágot lát, a közönség már ismeri a nevét, szereti az írásait. Mindenki érzi, hogy Petőfi útján halad, de érzik azt is, hogy sokkal tehetségesebb az ujonnan fellépő poétáknál. A közönséget meghódította hangulatos népdalaival, dallamos versecskéivel, melyeknek szép, érzéssel teljes volt a nyelve, őszinte a hangja. A költeményekből egy boldogtalan szerelem története bontakozott ki, egy rokonszenves ifjúi lélek szerelmi boldogtalansága, és ennek természetes érdekességét még növelte, hogy a nevét a kor gyenge poétai tehetségű, de bájos költőnéjével kezdték emlegetni, Majthényi Flórával.

De a versek maguk is megérdemelték a közönség szeretetét; mély érzést sejttettek ihletőjükül, egyéni élményből vették érzelmi tartalmukat és mégis a népdal műformáját öltötték magukra. Petőfin kívül alig is van költőnk, akinek dala oly hamar közkinccsé vált, mint Tóth Kálmáné. A hang naiv, a miliő a népé, az érzés az örök szerelem, a hangulat változatos, a nyelv simuló és mégis egyszerű: mindez oly kiváltság, amire e korban más poéta nem mutathatott. Dalai egyenesen e kor számára termettek. Van bennük valami lágy szentimentális íz, de az érzelem maga azért egészséges marad; tiszta szerelem szól belőlük, mely ideált keres és talál a földön; előadásuk egyszerűnek látszik, mintha csak a népé lenne, és mégis finomkodó művészet van dalkezdő képeiben, könnyed dalnyelvében Nincs bennük vihar, szenvedély, csak magát törhetetlennek valló szerelem. Néhol a dallam és nyelv szug-

gesztív hatását elővillanó élmény igazsága mélyíti el, máskor népdali általánossága talál könnyen utat a szerelmes szívbe, néha pedig dalának személyes érzelmi jelleget ad. Mert bármennyire hasonlított is Petőfihez, a lelkivilága mégis egészen más volt. Mintha szülőföldje, a Sugovica csendes partja, mélázásra szoktatta volna, a vágy csendes álomszövögetése és a szomorodott szív sóhajos elgondolkodása az ő igazi daltermő lelkiállapota. Erős hangulati emlékezés van benne: a látott vagy hallott, esetleg megélt élmény az ő lelkében könnyen idézi fel hangulati rokonát és viszont egy-egy uralkodó hangulat a multból könnyen hoz elő élménykiséretet. Szeret a lelkiállapotoknál elidőzni, egy-egy kérdés hangulatába elmerülni, — és ha magának a kérdésnek a felszínén marad is, az olvasó hangulatát a magáéhoz tudja formálni. A népdaltól és Petőfitől elsajátította a saját személyének hangulati megjelenítését: ez nála rendesen ködös, élményalapja csak keret, de a meggyőzésre, a hangulat szuggesztiójára ez is elégséges. A természet benne él a költészetében: benne él az életében is; a fűszálnak époly jelentős szerepe van nála, mint a rózsának vagy a Dunának: realizálja a vers hangulatiságát, a ki nem fejtett hangulatot teljes világításúnak sejti az ember. Pedig legnagyobb hibája épen itt van: dalaiban sokszor szétfoszló köd még a hangulati tartalom is. Segít ugyan ezen is a dallamos beszéd, de ha semmi kompozició sem tartja össze, az olvasóban nem maradhat meg több, mindössze egy-két kép, egy-két természeti megelevenítés. Természetérzéke nem azokban a költeményekben a legelevenebb, amelyek egy-egy tájat adnak, hanem ahol csak költői stílus használja díszül őket. Van egy sajátos hangulata: a fájdalomé, amelynek «nincsen semmi oka». Valami elégületlenség, valami aggodalom, valami föl nem ismert vágy szítja, de szomorkás világa

épen bizonytalan magyarázatával könnyen simul az olvasó szomorúságához. Ez a hangulat valamelyest a serdülő leány sajátos lelkületével rokon. Néha az a félelem bontakozik ki belőle, hogy a szív, melynek rabja lett, elérhetetlen, néha az, hogy a boldogság lehetősége mögött másnak boldogtalansága rejtőzik, néha valami remegés a boldogság beteljesülésétől. Innen az a sajátos fohász, amivel a boldogság a viszontszerelem bevallását kedvese ajkán szóhoz nem engedi: «Maradjon ez sejtelemnek, Féligaznak, félálomnak, E szót, mely már ajkadon van, Nekem soha ki ne mondjad». A bizonytalanságnak a kedvelője: nem mer szembenézni a nagy boldogsággal, se a nagy boldogtalansággal. A természet évszakai között is a koratavaszt szereti, mivel ez még minden bizonyosságot a méhében rejt. Hangja is ehhez a hangulathoz simul a leghívebben: se a nagy bánatra, se a nagy örömre kellő stílust nem talál. Ez a bizonytalanság jellemzi megjelenítéseit is: a dalformát a saját lelkületéhez formálta, — ezért nem engedte a határozott élményt a a maga tisztaságában szóhoz. A gondolat sem tud átütni a ködön: az is lebeg benne, és pedig mindig a hangulat szárnyán. Leghíresebb költeménye a halálról elmélkedik: azaz, helyesebben mondva, a halálos ágy megválásához hasonló hangulatokat állítja össze. A gondolat kialakulása, formábaöntése helyett minden kérdésre kialakult benne a hangulati válasz, — és költeményeiben ezzel a hangulatisággal is megelégszik. A mai szemlélő tehát nem téveszti össze Petőfivel, a nagy rokonság emlegetésén csodálkozik: pedig a maga korában azok a hangos versei is közszájon forogtak, amelyekben a geniáliskodás Petőfi-modorát veszi fel. Kétségtelenül Petőfi működéséhez kapcsolandó, de egy-két külső motivumon kívül csak abban, ami költészetének alapértéke: hogy a népdalt személyes

tartalommal hatotta át. Tóth Kálmán személyes tartalma más volt és így lírája is eredetivé formálódott; csak az a kár, hogy ez a tartalom színben sem olyan gazdag, aktivitásában sem olyan erős, mint Petőfié.

Petőfi útjáról indult Vajda János is (1827—97), de egyénisége teljesen mássá formálta költészetét. Mint Tóth Kálmánban, benne is az elégedetlenség uralkodik; de ez egy sajátos elégületlenség: a kielégülhetetlenség. Ez az alaphangulat jellemzi szerelmi és bölcselmi költészetét egyaránt. A szerelme perzselő tűz, mely mentől jobban ég, annál kevésbbé elégli táplálékját. Azt mesélik Vajdáról, hogy hihetetlen sokat tudott enni, — a lelke is ilyen kielégíthetetlen volt. Maga is vallja: «Hogy nem tudok szeretni lanyhán, | Csak szertelen, szörnyen nagyon. | Úgy ég a vérem, mint a kátrány | A tengeren kigyúlt hajón.» Szerelmével nem tud betelni, minden gyönyör után új gyönyört keres; a véget, a beteljesülést el sem tudja képzelni. Maga jelöli meg lelkének baját: «Vágyamnak, melyet érezek, Nagysága ép a kárhozat». Nincs mértéke, nincs soha elégje. Ott gyötrődik kedvese lábainál és gyötri panaszával kedvesét, akiről tudja, hogy meg nem értheti az ő lelkét. Ugyanily fájdalmasan tudatos benne szerelme természetének ismerete is: «Nem való az én szerelmem | Sem az égbe, sem a földre, | Nincsen az teremtve csöndes, | Olvadó szelid gyönyörre. | Pallos és tűzláng kell ennek...» Máskor a baj természeti forrására utal: «Ami van, azt látom, hallom, | De nem az fáj, nem az gyilkol. | Ami nincs, az kisért engem, | Amit izzó velőm gondol».

Szerelmével egyező kielégülhetetlenség üldözi gondolatát is: a legmélyebb, legmegfejthetetlenebb kérdésekre keres feleletet; a mérhetetlen világ örök talányát bogozza. És a probléma egyik oldala megadja a magya-

rázatát annak a kielégülhetetlen szomjnak, amely a szerelemben gyötri. Lelkét az kínozza, hogy a földi élet megfestése hol található: mi a cél és mi a vég? A halál határ-e, vagy csak felvonásköz egy újabb tragikus kép előtt? Az idő áll-e és mi haladunk, az ellenkezőjét gondolván, mint az utas a vasút vonala mellett futó fákról? Vajda előtt e problémák két megoldásban szerepelnek: a pozitivizmusében, mely Isten nélkül, csak az emberi haladást szolgálja, és a vallásében, amely Isten-hittel ad megnyugvást. De bárhova fordul, odalép elébe az «örökké, mindörökkön örökké», az örök lét gondolata. Vergődő szive hiába űzi a sírokhoz, hiába vájja a hantokat, hiába virrasztja a bonctermek halottait, — nem szól a néma ajak és nem mondja meg, van-e benne képzelet, tudat? Mivel magában a legfontosabb erőnek ép az értelmet érzi, kétségbeesve vonja le a következtetést: «hogy vagyok, leszek... Hogy többé meg nem semmisülhetek», — hogy a sírban nincs örök nyugalom; de a túlról, a végtelen intézkedéséről sehol sem kap felvilágosítást. «Ki mondja meg, hogy mi történik ott, | Ama sötét üregben azután, | Hogy koporsónkra hányják a göröngyöt | S magunkra hagynak onnan távozó, | Siránkozó szeretteink? | Ki mondja meg, | Mi van a sírban, a halál után?» Két lehetőség van: az örök alvás, — «elaludni mindörökre... s ott egyebet mit se tenni, csak pihenni»..., és a másik, hogy az ember csak átöltözik, szerepet cserél. A természet élete amarra tanítja; a váli erdőben, a Balaton partján azt olvassa ki annak könyvéből, hogy «nincsen itten állandóság: ami él, mind elmuló». De ha a másikat kell hinnie, hogy van tudat a másvilágon, akkor már előre hallja a gúnyos, kárörvendő szót: soha, soha többé. Ha a tudat tovább él, akkor az, ami volt, el nem veszhet, — csak az hal meg, ami nem volt. Ezt a halottat akarja életre váltani, — ezt a gúnyos sohá-t

akarja megelőzni, azért keres mindig újat, még meg sem voltat, az örömben, a szerelemben. Természetes, hogy ez a kielégülhetetlenség beteges lelkiállapotot teremt, — egyik eredője volt az annak a lesujtó nyugtalanságnak, boldogtalanságnak, amit Vajda életéből kiolvashatnak. Ez dúlja föl szerelmi lírájának azt a vágyódó hangulatból fakadó, magával ragadó melódiáját, amivel a *Sirámok* tündökölnek; az űzi el a természet megértő hangulatából fakadó békét, amely e dalokat oly szuggesztív erejüvé tette. Helyébe hányódó lelkiállapotot hozott. A költő fél a haláltól, mert fél a halál utáni bizonytalanságtól. A pozitivizmus nem tudta megnyugtatni, mert nem tudta meggyőzni a tudat funkcionális voltáról, nem tudta beigazolni, hogy a lélek semmi más, csak a test bizonyos életműködése. Utolsó kérése az volt, hogy a szivét és agyát vegyék ki teteméből és vagdossák darabokra. Félt a hüvelytől, amelyben a lélek megbúvhat. Aki filozófiájának igazsága helyett ilyen bizonytalanságot ölel magához, az igazi filozófus nem lehet. Nem helyes tehát az a közkeletű megnevezés, amely Vajda bölcselmi költeményeit emlegeti; Vajdának nem volt bölcselete: az értelem pozitivumától újra meg újra a hit köteléhez menekült és Isten igazságát emlegette, elfeledvén, hogy csak az előbb is tagadásba vette Isten létét, — mert «ha öröktől fogva volt a világ, azt akkor senki sem teremheté». Egész gondolatvilágát ez a bizonytalan hányódás, jellemzi, — és ha ki próbál menekülni belőle, új malomkövek közé kerül. Az epikureus filozófia az «egyél-igyál és nevess» bölcselete, összeomlik azon a kapzsiságon, amely lelkét kielégíteni nem engedi; azon a büszke kijelentésen, hogy a világ központja égig emelkedő önmaga, kacag az a félelem, amely a halál utánra tekint. Vajda jelentősége e téren az, hogy az életproblémáknak költészetében nagy helyet juttatott és

így a bölcselmi poézisnek a talajt előkészítette. De van még egy másirányú előkészítés is a működésében: a boldogtalanság panaszai, a magány, a megnemértetés szívből jövő kifakadásai, az embermegvetés keserű versszakai a későbbi világfájdalmas lírának lesznek az intonálói. Van azonban Vajda János költészetének ezenkívül is két olyan vonása, amivel a XX. század elején felvetődő új lírának előkészítőjévé vált: az első a haza motivumának a sajátos szerepe. Vajda költészetében a hazának az a kultusza, amely Petőfiben oly hatalmasra csap, már nincsen meg. Irt ugyan néhány költeményt, amely e kor aggódó, de bizalomra hajló honfigondját szólaltatta meg, de poézisének uralkodó hangja a hazával szemben: a meglévő állapotokkal való elégedetlenség; mivel ez az elégedetlenség a régi alkotmányos Magyarországnak azon erői ellen fordul, amelyeket eddig az ezeréves mult a fenntartó tényezők legfontosabbjának tartott, a régi konstrukciójú haza a régi szeretethez és dicsőítéshez nem jut nála. Könnyű volt innen a lépés az új, forradalmi szellemű nemzetkorbácsoláshoz. Ugyancsak Vajda az első poéta, akinél az érzéki, kielégíthetetlen szerelem a maga fékezetlenségében szólal meg: a líra szerelmi motivuma tehát Petőfi, Arany, Tóth Kálmán és Lévay tűzhely-kivánásától, minden családi érzéstől független, érzékiségében maradó szerelem felé halad. Vajda neve a modern poétáknál így válhatott az új poézis reprezentálójává, annál is inkább, mert kevesen olvasták, de sokan lelkesedtek érte.

Az ellenkező végleten áll Gyulai Pál (1826—909) költészete. A bensőséges, szemérmes poézis ez, amely semmi érzést sem mer a maga forróságában a közönség elé vinni. A hazaszeretet fölveszi nála is a gúny köntösét, de az ő elégületlensége azoknak a hibáknak szól, amelyeket Széchenyi ostorozott: a hízelgő ön-

csalásnak, a népszerűséghajhászásnak, az önérdeknek. De az elégületlenség felett a szeretet napja ragyog, azé a szereteté, amely «új kedvvel és új erénnyel» akarja regenerálni Magyarországot. Honszeretetét, annak egész formálódását magában foglalja ez a versszaka: «Láttalak láncod lerázva, | Küzdni, győzni oly dicsőn: | Láttalak majd megalázva, | Meggyalázva rémítőn. | Bosszú és düh, bú és kétség, | Hány szív megszakadt bele! | Aggva: vaj! lesz-e jövőd még, | Tőlt el éltem jobb fele. | Tiprott lelked im feltámad | S új nagy tettre bátorít». A remény és kétség sokszor küzd benne, de amikor költeménybe önti, már csak a megnyugodott lélek tekint vissza vivódásaira. Szerelme is megnemesedett szerelem: a leány, aki dalaiból elénk lép, eszménykép, akihez a legtisztább érzelem hódolata vonja. Van ennek a szerelemnek valamelyes szentimentális íze, de csak annyi, amennyit az egészséges szív megengedhet; ennek a lágyságán is diadalmaskodik, amikor viszontszerelemre talál. Ajka a boldogság örömét dalolja, ugyanolyan csendes hangon, mint amilyen csendes kört, csendes otthont teremtett neki maga a szerelem. Állhatatos, hódoló szerelem ez, amely mindent betölt a házassággal. A családi élet a szerelem igazi boldogsága: «a világon e valónál nem lehet szebb álom». A halál annál fájdalmasabb, ha ilyen családból ragadja el az asszonyt, ha innen tépi ki a szeretett gyermeket: Gyulai lelkén a fájó keserűség ebből a csapásból fakad, de lírai természete megkövetelte, hogy ezt is enyhültében dalolja; de meg nem szűnik a fájás, ha enyhül is. «A mély seb is emlékké gyógyul, Ám mégis folyton seb marad, Koronkét újra meg-megfájul, Míg csak sírunk nyugtot nem ad.» A költészetnek ezek az alapmotivumai nála, ezeket színezi a természet szépsége, amelyet ugyanoly meghittséggel és szeretettel keres fel, mint Tompa, anél-

kül azonban, hogy az érzésközösségen az anthropomorphismust túl vinné. Poézisének képéhez azonban még két vonásának kiemelése szükséges: a népmese érzést kidomborító versbefoglalása és a formai gond, amelynek a Petőfi után föllépő titánkodásban maga is nagy jelentőséget tulajdonított. Ez a meleg, de a művészet higgadtságához enyhített érzelmi poézis ugyanolyan józanító akart lenni e kor termésében, mint voltak bírálatai. Azokban is a Széchenyi hazaszeretetének útmutatása vezeti: a hiúság, a túlságosan álomvilágban élő egyéniségkultusz ellen való küzdelem ez, a költészet érdekében, a költészet törvényei alapján; művészi gondra, józan önismeretre tanít, becsületes munkára, ott, ahol a lángelme jogán érzésben vagy formában könnyelmű gondatlanság fenyegetett. A tiszta művészet az ideálja, az érzésben, formában és nyelvben tiszta költészet. Van rokonsága Lévay poézisével, de határozottabb az elvekben, cselekvőbb az elvekért vivott harcban.

Van e kor költészetének olyan szigetje is, amely a katholikus lélek szárnyalásával, Isten-szeretetével, imahódolatával akarja fölemelni a nemzeti csapás súlyától elkedvetlenedett magyart, amely a vallásos érzés erejével óhajtja regenerálni a nemzetet. Van egy-két költő, aki kiemelkedik a szűkebb, egyházi költészet fórumairól és művészi jelentőségével nemzeti értékké válik. Sujánszky Antal meleg érzése, Pájer Antal vivódó, Istenhez menekülő lelkisége, Kuthennek bibliai motivumokat és népi hangot egyaránt gyümölcsöztető versei mellett két poéta emelkedik ki: Kemenes Ferenc és Tárkányi Béla. Tárkányi (1821—86) inkább epikus és műfordító: balladaszerű költeményeiben a Garay-féle rétorikus stílust az érzelem erőteljes kifejezésével elmélyíti; zsoltárfordításai művészetteljes, könnyed és mégis hív tolmácsolatok, de vallásos költeményeiben

is megkap a hit szárnyalása, a képzelet vallásos áthevülése, a hódoló istenszeretet, simuló forma, erőteljes nyelv. Kemény magyarság és lelkes katholicizmus olvad össze kötetében; ihletét az egyház gazdag énekköltészete adja, nyelvét a Vörösmarty megteremtette, szines és kifejező irodalmi stílus, formáját dallamos készség és könyeden ömlő ritmus. Mellette Kemenes (1829—1905) a magasan szárnyaló költészet ihletettje. Teljesen a kornak a fia: a ragaszkodásnak túlhevített áradása, a kifejezésnek hiperbolikus lendülete jellemzi. A korláttalanság a hibája, a mérték eltévesztése. Verseiből egy túlhevített szív szól, telve aggódással, féltő szeretettel hazája iránt, hódoló tisztelettel Isten és anyaszentegyházával szemben. «Gyökere a hit, remény a levele, ölelő szeretet az ága.» Képzelete azonban nem tud mértéket tartani: vallásos érzése a földi szerelem tüzét kergeti, a bűnös világon ébredő szomorúsága testi kínná erősül. «A nagy égő kínban | Ég, föld forog velem, | Azt gondolom sokszor, | Kettészakad fejem.» A magas szárnyalást állandóan nem birja, a nekiáradó hév a kompoziciót szétveti, a túlságos színpompa inkább káprázt at, mint melegít. Pedig az enyhe, lágyan ömlő érzelemnek is hangulatos tolmácsa tudott lenni, ahogy egész sereg népdala mutatja. Amellett a lelke minden ihlető alkalomra magasba tud emelkedni, tárgyat könnyen talál, érzése magával ragadó, gondolati tartalma bőséges és mély, nyelve szines és könnyed; elmélkedései a legmélyebb és legmagasztosabb kérdéseket elmerülő gonddal bontogatják, imaszerű fölemelkedései a hit egész fölemelő erejét magukban hordják: minden szava gazdag költői lélekre vall.

Ime, a kor lírája a nemzeti lélek egész tartalmát kifejezésre juttatja a borongó honszeretettől a Magyarország Nagyasszonyához könyörgő hit szaváig. Nincs

igazi, költői értékével a nagy kor halottja mellé emelkedő poétája, de tartalma bővebb, hangja új árnyalatokkal bővül: nem méltatlan kicsendülése az előző kor pompás nekilendülésének.

*

4. Az eposz Arany János munkálkodásában folytatódott: az ő élő nagy sikerei leküzdhetetlen bilincseket raktak a kor epikus próbálkozóira. Pedig elég szép számmal voltak és elég változatos tehetséggel. Még olyan is akadt, aki Kisfaludy Sándor stílusán sem jutott túl, — voltak Vörösmarty epikus hagyományainak folytatói — így Dózsa Dániel feltünést keltett *Zandirhám*-ja —, mások Petőfi népies eposzstiljét próbálgatták — köztük Tóth Kálmán *Kinizsi Pál*-jával, Vajda János *Béla királyfi*-jával, — de a legtermékenyebb Arany hatása volt. Arany sikerein lelkesedve, eposzainak világában elfogódva tett próbát Szász Károly a magyar mondák és a magyar történelem egy-egy eseménycsoportjának a megéneklésére. Megvan benne a nyelv gazdagsága, a verselés könnyedsége, a jellemzésre való készség; szereti a mondavilágot és képzelete szívesen időz a történelem régi korszakainak dicsőségteljes küzdelmeinél. Csak az a kár, hogy a kompozición nem tud uralkodni, hogy a monda naiv szinét nem tudja megőrizni.

Gazdagabb e kor regénytermése: az előző koréval szemben újsága: stílusának könnyedebbé válása. Ennek az útját már a negyvenes évek végén megjelölte Jókai a természetes, egyszerű előadásban. Jókai Mór (1825—1904) jelentősége kettős: stílust adott a magyar regénynek és olvasóközönséget hódított neki. Hódítását diadalra segítette kedves egyénisége és gazdag mesefantáziája. Jókai igazi népi mesélő, aki maga is elgyönyörködik mesemondó szavában, és ebben az elgyönyörködésben könnyeden röpköd a fantáziája. Nincsenek mély

problémái, legfeljebb a szerelem erejét latolgatja, de nem is tud kétségbeesni, nem is tud gyűlölni. Olyan jóságos a szeme, hogy minden, ami belérajzolódik megszépül, idealizálódik. Afféle csevegő a hangja: a lelki mélységeket nem kutatja, csupán a mese varázsára ügyel. Jóságos humor van a szavában: a tudákos fensőbbségében, egy-egy közbeszövésében, derűs alakjaiban s azoknak kacagtatóan sajátos megszólaltatásában. Bohókás fordulatai vannak, ötletes anekdótái, eredeti kiszólásai. Az életre mindig szeretettel tekint: a remény sohasem hagyja el, a jövőben kételkedni sohasem bir. Munkáiban sok bölcs mondást elszórt az élet értelméről és berendezéséről, de azt tartja az ideális világnak, amiben maga is él: nem sok komolyság, de nem is sok könnyelműség, békés otthon, gondtalan élet, de nem túlságos családi lekötöttség, erős bizalom, de nem egyházias vallásosság. A katholikus vallást meg nem értette, a papi élet tiszta felajánlottságát maga elé realizálni nem tudta: bízott Istenben és hozzá egyenes lélekkel, életszerető szívvel, természet-szépségekből szedett ódai stílusban szállott. Eszménye a kiváló ember, akiben minden lelki és testi erő s ügyesség egyesül, aki épen olyan képzett tudós, mint lófékező csikós. Alakjai tehát eszményítettek bűneikben és erényeikben egyaránt. A kiválóságokat valósággal halmozza reájok; — a kiválóságok megokolásával nem törődik. Ezek a testi és lelki erejükben sohasem eléggé meghatározott alakok meséit minden belső valószinűségtől megfosztják: minden bonyodalmat szétvághatnak és minden tiszta mezőn örvénylő kútba hullhatnak. Meséjének elemei igazi romantikus motivumok, amelyek nemcsak a közönség, de az író képzeletét is a hihetetlen, a valószinűtlen világok messzeségein ragadják át. Alig van a romantikus irodalomnak motivuma, ami e regények valamelyikében elő nem fordulna. Ahogy hősei az életben, Jókai

a meseszövésben igazi ezermester: égből földre, onnan a föld alá ragad magával; képzeletének nincs határa: becsúszik a zárt ajtók kulcslyukain, kihallgatja a legtitkosabb beszélgetést; események sorrendjét keveri össze, fontosságát cseréli föl. Gárdonyi mondta róla, hogy minden irásának a végéről ez a leiratlan kérdés tekint reánk: ugy-e csodálatos? A közönség érdeklődését a csodálatossal köti meg, — akárcsak a népmese, amelyben époly kevés a pszichózis, mint Jókai irásaiban. Jókai maga többször hangoztatta, hogy irásai igenis az élettel vannak közösségben, hogy sok részletük az életből van átvéve, — de ez az élet azoknak a furcsaságoknak a világa, amelyeket az ujságok «különféle» rovata állítgat össze. Mint azokban, Jókai regényeiben is a csodálatoson, a különc dolgon van a jelentős hangsúly, — életszerű tehát nem alakulhat belőlük. Alakjai azért nem lehetnek egységesek, mivel ilyen sokféle forrásból állítja össze képzelete a cselekvéséletüket. Emlékiratában azt mondja, hogy a képzelete által teremtett alakokban benne élt, amikor regényét irta, — de ez az élet sem volt reálisabb, mint a mienk, ha elkalandozó álom gondolataival járunk magányosan az utcán. Voltakép nem Jókai, hanem csupán képzelete él bennük; ez a képzelet pedig akkor lát meg új kiválóságot bennök, amikor az új bonyodalom érdekében az épen szükséges. A képzelet igy a mesemondás szolgálatában áll: ahhoz illeszkedik, ahhoz formálja a meserészleteket és alakokat. Sok mindent olvas és azt mind beleolvasztja regényeibe: történelmi, természettudományi, földrajzi érdekességet, de a hűségre e beolvasztásnál nem igen ügyel. Történelmi korrajzai tehát felszínesek, a szokások, sajátosságok megjelenítésében rendkívül gazdag ugyan, de semmivel sem hívebb, mint Jósika. A kor lelkét nem látja meg, csak egy-egy csodálatos kalanddá kidomborítható eseményét,

és ezt is a maga tervéhez mérten formálja, alakítja, változtatja. A földrajz adatai sem kötik meg kezét, — és ha adatot mond, olyan tudákos készséggel támogatja azt, hogy nem lehet kételkedni benne. Szeret forrásra, tudós megállapodásra hivatkozni, — de komolyan az ilyent sem szabad venni: nagyon csekély és jelentéktelen rész regényében ez az alátámasztott epizód. A tipusos ábrázolás embere, de egy-egy rikító színnel, anekdótás megvilágítással mindig egyéníteni tud. Alakjai közül igazán egyéni lélek kevés van: minden hőse rokonságban van nemcsak egymással, de magával az íróval is. Nem leszármazási rokonság ez, hanem a lélek tipusáé: egyikükben sincs igazi mélység, egyikükben sincs igazi önismeret; mindet a képzelet tartja a hatalmában, és csak a meseszövő optimista felfogásának köszönhetik, hogy az élet valóságai közt tragikus hősökké nem lesznek. Az író ugyanis ép olyan szemmel nézi szereplőit, mint a közönsége: egyre jobban vész itéletének tárgyilagossága és a regény közepén már annyira megszereti őket, hogy keresgéli a rokonszenvet biztosító eseményeket. Mivel pedig se a hős jelleme, se a mese egésze nem áll a megiráskor teljes kialakultságában előtte, nem köti meg semmi abban, hogy ezt a rokonszenvessé tevő munkát nagyobb zökkenő elkerülésével megtegye. Természetes, hogy igazi történelmi alakjai a történelmi regényekben sem lehetnek: nem is olyan történelmi hőshöz nyúlt, akiket a történelmi kutatás teljes világosságba helyezett, hanem azokhoz, akiknek egy-egy elhatározása némi homályban maradt, akiknek életében valami regényes titokzatosság van. Jellemző példája ennek Ocskay László: a kurucok diadalmas csillaga volt és egyszercsak a labanc táborban találjuk. Jókainak ez eléggé érdekes probléma, hozzáfog tehát a megoldásához; de nem Kemény Zsigmond módján, aki a történeti forrásokban

mélyed el és azokból próbál egy lelki folyamatot rekonstruálni, nem is Eötvös eljárását követve, aki a forrásokból a kor szellemét konstruálja meg és e szellemhez híven képzeli el a megfejtetlen eseményt: Jókai a történelemből csak a külső elhitető színeket gyüjti össze, az eseményt teljesen szabad képzelettel, egy szerelmi regény mesefejtésével állapítja meg. Nem hagyja el a történeti neveket, nem felejti el az ismert ütközetek színhelyeit és dátumait, de mindez neki nem annyira segítség, mint inkább korlát, amely a szerelmes regény konstruálásában mellőzhetetlen adataival útjában áll képzeletének. Vagy ott vanThököly pályája: magában is érdekes és közönséget vonzó pálya, hiszen egy szabadságháború és egy szerencsétlen bukás fűződik hozzá. Jókait azonban nem ez a történelmi érdekesség kapja meg, hanem az a regényes szinezésre alkalmatadó barátság, amely hősét a törökökhöz vonzza. Ez a törökvilág sem igazi törökvilág: se az életüket, se a világnézetüket megismerni nem tudta; olyan romantikus, nagy feláldozásokat és hősi gesztusokat, önfeláldozó szerelmet és hallgató hűséget rejtő erdő, amelyben pompásnál-pompásabb vegetációt ültethetett el a képzelete. Máskor a történelmi igazság bilincsét azzal veti félre, hogy történelmi alakok felismerhetően egyéni sorsából egy költött életsorsot mintáz. Amit a *Magyar nábob* hőseinek, az *Új földesúr* alakjának mintájáról mond, az mind egy-egy torzóként talált szoborrészletnek az új, magaformálta szobor anyagául való felhasználását igazolja. Kárpáthy János alakjában nem sok a jelentősége Balassa Sándor báró házassági történetének, Ankerschmidt magyarráválásában nem sok ihlető anyag Haynau mellőztetése: de a kor ezt is, amazt is az életből ismerte és a költött alakot egyszeriben elképzelhetőnek vette. Az *Eppour si muove* hősében ki nem ismert Csokonai, Katona, Kisfaludy Károly sorsá-

nak egy-egy mozzanatára, — és az egyes epizódoknak egyes esetek valódiságához való kapcsolódásából Jókai az egésznek valószinűségét remélte.

Nem volt híve a szoros, reális életábrázolásnak. A nyolcvanas években, amikor már a külföld realista regényei nálunk is erősen hódítottak, szükségesnek tartja, hogy a maga írói programmját megvédje azzal szemben. Egyik elnöki megnyitójában tehát ezt az itéletet mondja ki: «Ez nem az egészséges társadalom maga. Ezek a társadalomnak betegei léteznek valóban. Sokan is vannak. Mint ahogyan sokan vannak a betegek. Hisz a görvélyesek száma elijesztő. De azért nem görvélyes az egész világ. A rendőrségi rovat csupa tény és valóság; de azért az nem mintaképe az egész társadalomnak... A földalatt levőknek, a katakombáknak, a sírmezőknek, a kloakáknak, a kőszénbányáknak, a kráteréknek világa is érdekes tanulmány; de azért mégis csak az Isten napja alatti világ a költészet világa. Ez is valóság: ez is realizmus». Jókai a költészet mozgató erői között a fantáziát érzi a legfontosabbnak: «A fantázia — folytatja fejtegetését — nem hamisítja meg, nem szépíti a valódi életet; de kitalálja az események benső okait, a lélektani rejtélyeket s plasztikai kézzel kidomborítja az alakokat, miket a realizmus androidáknak szerkeszt össze, — a költői fantázia lelket fuvall beléjük; a fantázia kitölti a história hézagos ürességeit; a fantázia divinál, de nem detektiveskedik; a fantázia keresi az igazságot, de nem gyanusít; a fantázia hódít, de nem lop». Kétségtelen, hogy a költői képzelet működési területének ez a megjelölése találó, kétségtelen az is, hogy ennyiben minden alkotásban nélkülözhetetlen, — ámde ne tagadjuk el azt sem, hogy Jókai képzelete ezen a kijelölt területen messze túl kalandozott. Nála bizony a való élet teljesen átidealizálódik, a lélektani indokok helyett csodás mese-

bonyodalmak állanak, a plasztikai kéz józansága teljesen hiányzik. Pedig ahogy ellensége volt a realizmus azon gyakorlatának, amelyet a 70-es évek kezdtek meg nálunk, ugyanúgy tiltakozik az idealizálás vádja ellen is. Ezt ugyan nem érzi olyan súlyos hibának, de nem tűri meg magában. Hivatkozik arra a romantikus félszázadra, amelyben élt és amelyből csodálatos, romantikus méretű embereket ismert meg; hivatkozik élettapasztalatára, amely a dicsőségtől a szenvedésig minden állomáson végigragadta; hangoztatja emberismeretének gazdag tapasztalati anyagát és az eredményt, amelyre élettapasztalata juttatta: hogy «fajának és a civilizált világnak alaplelkülete a becsület, az emberszeretet, az igazság». Ez a meggyőződés adja lelkének alapszínét és korára ezzel az alapszínnel hatott a legerősebben.

Amikor legtermékenyebb esztendeit éli, a nemzet önbizalma küzd a halállal. Ezt az önbizalmat kellett újra életre ébreszteni. Két jele volt ennek a lelket ölő betegségnek: a fásultság és a kishitűség. A fásultságot, az apáthiát semmi sem űzhette el könnyebben, mint romantikus meséi, ezek a tündéri csillogású történetek, amelyek oly leszögező hatásúak, mint a drágakő és és gyöngy csillogása. Az olvasó érdeklődését lenyűgözik, az olvasó lelkét mágneses erővel egy mesevilágba vonják, ahol a szíve újra dobog, a vére újra lüktet. Jókainak ez a nemzeti jelentősége, és ezt ő maga is érezte. A költészetnek nemzeti hivatását hirdette. «A költő — írja — nem mondhat le arról, hogy a közszellemnek irányt adjon; hogy ne érje be azzal a hivatással, miszerint hű másolója legyen az élő tényeknek, hanem hogy teremtője is tudjon lenni olyan eszméknek, amik megszületésre várnak s érdemesek az életre. Tudjon vezetni, hatni, utat törni előre.» Ennek a hivatásnak akart megfelelni a maga költészetével. «Én is megtalálom a rútat, a rosszat a közéletben, föl is mutatom,

de nem csinálok az árnyékból alapszínt, nem használom célnak az eszközt, nem veszem ethikának a pesszimizmust... A nyomort én gyógyítandónak hirdetem, nem hiresztelem kétségbeejtően gyógyíthatatlannak.»

Romantikus világú költészetét ebből a szempontból kell értékelnünk, ha a nemzet szellemi életében betöltött szerepét akarjuk meghatározni. És akkor nem szabad megelégednünk a művészet normáinak mérőónjával, nem szabad a mese és a jellemek valószerűségét, a kompozició hiányait itéletünk homlokterébe állítanunk, — hanem azt a hatást néznünk, amit az egész magyar mult színes mezejéről szedett mesevirágai a magyar nemzet önbizalmának fölébresztése érdekében fejtettek ki, azt a gyönyörködtető bőségszarút, amelyből egy hihetetlenül gazdag képzelet a magyar faj fölé szórta idealizmusának ajándékait.

Nemcsak Jókai, de e korszak egész, újralendülő romantikus dráma- és regénykölteszete ebben a megvilágításban kapja meg méltó jelentőségét. Igaz, hogy kevesen vannak ebben a korszakban olyanok, akiknek művei csak félszázados maradandóságot is vívtak ki maguknak. Beőthy László romantikus meséi nem is voltak mások, mint a korai magyar romantikus regény késői felcsillanásai; Beniczkyné Bajza Lenke úgysem tudott mesterkélt regénytörténeteinek más érdekességet adni, mint amit az előkelő világ bemutatása rejt magában az attól távoleső olvasó előtt; még Degré Alajos előkelő megjelenésű alakja is könnyen feledésbe merült, hiszen minden emberszeretete mellett sem tudott a világ, az élet megismeréséhez eljutni; Péterfalvi Szathmáry Károly regényei is hiába próbálkoztak a Jósika-stílus divatjamult hagyományainak színes, de kevés művészettel és még kevesebb szerkezeti ügyességgel való felújításán; Pálffy Albert regényeinek is csak a Jókaival való szembeállítás szerzett ideiglenes

sikert, hiszen felszínes, bár «világos, elmés és kellemes» írásai az idő értékelő rostáján át kellett, hogy hulljanak. Csak két író próbája jelentősebb e korban: Abonyi Lajosé és Vas Gerebené. Abonyi Lajos (1833—1898) írói pályája azzal a programmal indul, amelyet Lisznyaiék tűztek zászlajukra. «A mi népéletünket, sajátságainkat, szokásainkat eredeti alakjaikkal, azokat a mosolygó jeleneteket, melyeket a civilizáció lassanként elnyel, kiszorít, szeretném én megörökíteni sajátságos eredetiségökben; népmeséinket, népregéinket bűvös-bájos tündéries világokban, néprománcainkat megkapó történetökben eszményítve visszaadni, de úgy, hogy a kép legkisebb porcikájára, nemcsak az alakokra, azok ruhájára, de magára a légre, a vidékre már reá legyen lehelve, hogy az nem lehet másé, mint a miénk, s akik élnek, még századok mulva is megérezzék azokról az alakokról, a tájról, a légről, a legkisebb részletről, hogy az mind a mi népünk világa.» Mindenesetre jó a forma, amelyet a cél megvalósítására kiszemel: a regény életábrázoló művészet, a részleteknek nagyobb teret enged, az egyénítésnél a sajátos színeket megköveteli, az események megokolásánál a sajátos miliő, sajátos faji egyéniség, sajátos szokások feltüntetését szinte megköveteli: a népélet, a sajátos faji jelleg kidomborítására tehát nagyon alkalmas műfaj. Az új regénystílus mintáját is helyesen látta meg: «A népiesség okos irányát, költészetét magától a néptől kell tanulnunk; ennek szavaiból, észjárásából, kifejezéseiből, elbeszéléseiből, legfőkép pedig kedélyes szórakozásai, időtöltései, játéka és dalaiból». Költői irányával tehát olyaténképen akarja folytatni Jókai népiesebb regénystílusát, mint Lisznyaiék a Petőfi-féle dalstílust. De a programmot Abonyi sem tudta betölteni. Vannak ugyan jellemzetes népi alakjai, a népi életnek elég változatos bemutatását adja, de már azt alig érezzük novelláin, hogy «a nép közt való-

ban megtörtént eseményeket, történetkéket» vett bennük alapul: az idealizálás a nép reális világát romantikus légkörbe emeli át és ezzel elbeszéléseit naivságuktól és valószínűségüktől fosztja meg. A romantikum még erősebben uralkodik regényein, azoknak mesemagjában. Mesekomponáló képzelete nincsen, mesterkélt történeteket költ. Csermákot, a cseh származású zenészt, akinek tragédiáját Tóth Kálmán egy, eléggé erőteljes, dalba foglalta, romantikus szerelem hősévé teszi, kalandokon és viszonyokon vezeti át, amelyek vele elképzelhetetlenek. A mese időszerűtlen, az elbeszélés széthull, — az hiányzik könyveiből, ami regényírót költővé egyedül tehet: képzelet és művészet.

Vas Gereben is (1823—1868) szereti a népet, a magyar népet. «Hányszor dicsekedtem önmagamnak — írja —, hogy az Isten méltónak tartott fölvenni azon választottai közé, kik e szép virágnak, a magyar nyelv és néperkölcsnek illatát megérzik. Mikor körülöttem annyi embert keseregni látok, mert ostoba vágyait nem adta meg a sors, lelkemnek megnyílik az a boldogság, hogy kincs vagyok magamnak: mert én is magyar vagyok; s mert Isten teremtette, most tudom csak, hogy ilyen munka után a hetedik napon miért nyugodott meg.» Hasonlítsuk össze ezt a nyilatkozatot Vajda János örökös keserűségével, ne nézzük naiv túlzását, — vajjon nem érezzük ki belőle azt a nagy jelentőséget, amely a nemzeti önbizalom ébresztőinek sorában Vas Gerebennek jutott? — Természetes, hogy ez a szeretet nyugodt realizmust a magyar mult festésében el nem visel; ez a lelkes szem a multban a csillogást látja, és az a könny, amit a szerető ragaszkodás sajtolt ki, a kor, az élet, a szellem hű megjelenítését meg kellett, hogy akadályozza. Ez a nagy szeretet még azt sem engedhette meg, hogy a mult egységes képpé formálódjék irásaiban: a szeme el-elidőz

egy-egy alakon, akit csodálhat, akire rokonszenvét áraszthatja, — természetes, hogy azt azután a történelmi igazságon felül idealizálja. Nem is regényeket, hanem korképeket ír, amelyekben az egyszerű regénymese nagyon is gyönge vezetőfonala az olvasónak. Természetes az is, hogy hőseit, az igazi történelmi alakokat, szoborba faragni nem tudja: a szeretet olyan anyagot ad a kezébe, amely sohasem tud szoborrá keményedni. Ez nagy hibája. Sajnáljuk áradó bőbeszédűségét is, hisz ez valósággal megfullasztja az amúgy sem életerős mesepalántát. De azt el kell ismernünk, hogy epizódalakjaiban nagyszerű megfigyelés-, kitünő szemről tesz tanúságot. Ezek az alakok igazán élnek, jellegzetes mozgásukban és jellegzetes megszólalásukban; ezeknek reális az érzése, a lelki világa. Nincs forrás, melyből e kor magyarját jobban lehetne megismernünk. Ezeket az alakokat a reális élet mindennapiságában mutatja be, pörösködésükben és pörlekedésükben, napi munkájukban és pihenésükben. Szereti őket, de ismeri fogyatkozásaikat is; azokon nemcsak mulat, de javítani is akar. Az úrhatnámság, a pörösködés, az irodalom meg nem becsülése, a paraszt lenézése, a fiskálisok bűnös kapzsisága, a főurak nemzetietlensége — mind a tollára kerül, és nemcsak nyiltan mondja el róluk a maga józan véleményét, hanem alakjainak bemutatásával bennünket is hasonló vélemény formálására kényszerít. A magyar élet gazdag változatossága jelenik meg regényeiben; az ősi, természetes egyszerűség és józanság apostola, aki gyűlöl minden felkapott civilizációt, amivel együttjár az erkölcstelenség, a könnyelműség, a dologtalanság, a vagyoni romlás — és mindezeknek elmaradhatatlan közvetítője: a zsidó. A magyar fajnak erre a veszedelmére komolyabb súllyal senki sem mutatott e korban: mert szereti nemzeti sajátságainkat és érzi a veszedelmet, amely a zsidó szellem részéről

minden nemzetit fenyeget. Nem ad hű képet sem a reformkorról, sem a saját koráról, de mesterien megelevenített epizódalakjaival meg tudja valósítani a korok hangulatát. Igaz, hogy ezt a hangulatot a nemzeti érzés kidomborításával idealizálja, de nem is lehetett a célja a teljes történelmiség. «Minden ember vállalkozzék a saját szerepére; én sajátomul azt vallom, hogy a multnak képeit elmosódni nem engedem... s regényalakban mindenütt a valót helyezem el, hogy olvasóm a multnak rajzában ne csupán mulatságot leljen, hanem tudatot, mire elég szükségünk van.» Előadásában, bőbeszédűségében, kitéréseiben, a főfonáltól való elkalandozásában van valami a nép elbeszélő sajátosságából; azzal rokonná teszi anekdótázó kedve, élénk humora, jóizű parodizálásai; szavának mesterkéletlensége is a népével egyez, — és így azt mondhatnók, Abonyi programmjának betöltéséhez e kor összes írói között Vas Gereben járt legközelebb.

*

5. A regénnyel azonos utat járt a dráma e korban: mutatván, hogy az amazt formáló erők szerfölött erősek, nagy tehetség pedig, aki újat adna, nincsen. A történelmi dráma a magyar mult gazdag eseménysorát viszi színre: Attilán kezdve, Szent István, Kálmán, IV. László, V. László, Zsigmond, azután a Hunyadiak, majd Dózsa György, — szóval gazdag változatosságú az anyag. De csak akkor, ha a szereplő neveket tekintjük, — egyébként mindet egy erő mozgat, a féltékenység. Mikolt azért öli meg Attilát, mert Honoria gyűrűjére féltékeny, Kálmán Predzlava könnyelműségén veszti el lelke nyugalmát, Borics feleségének gyanúja miatt pusztul el, Édua azért idézi föl László halálát, mert az elpártolt tőle a nádor leányához, V. László a Hunyadi-fiúban vetélytársát ítéli el, stb., —

sőt az idegen témák is ehhez illeszkednek, ha a hőst Manlius Sinisternek vagy Constantinusnak nevezik is. E motivum ilyetén kiélesedésének azonban szellemtörténeti szempontból nincs egyéb jelentősége, mint az, hogy a közönséget itt lehetett a legkönnyebben meghódítani. A féltékenységet a vad szenvedély hajtja tragikus bonyolítás középpontjába. E kor drámája a romantikus vad szenvedélyek kidomborítója. Már a kor és miliő megválasztásában is ez a vezető szempont. «Az Árpádház sarjadékai — írja Dobsa, egyik drámája kapcsán — mind kiváló egyéniségek voltak. Náluk ős erejében mutatkozott a szenvedély. Nem csoda, ha ez őket néha tévútra ragadta; de azért szivükben ott volt a nemes érzelmek magja.» Ime a drámai hős típusa e korszak egész tragédia-termésében: nemcsak a történelmiekben, hanem a társadalmiakban is. Ott van teszem Bourignard tábornok Kövér Lajos darabjában *(A szép marquisné)*: a bosszú szenvedélye vezeti azért a megaláztatásért, ami De Lange marquise részéről érte; de azért alapjában nemes érzelemnek talaja a lelke, — hiszen amikor (természetesen: későn) meggyőződik az asszony szerelmének igazságáról, benne is fellángol az érzés. Dobsa Lajos *Marquis Brumon*-jának hőse is Véry Gusztáv szerelmi bosszújának az áldozata, stb. Van e darabokban még egy közösség: a színszerű hatásra való törekvés. A színszerűség e korban az irodalmi követelményekkel való megalkuvást jelentette, a valószínűség feláldozását hatásos theatrális jeleneteknek. Az ilyen hatásos drámai tableauknak is ugyancsak bővében vagyunk: ime Dobsa *Gutenberg*-jében a sajtó ünnepélyes bemutatásán vagyunk jelen: de bennünket nem a nagy találmány sikere érdekel, hanem annak a lapnak sorsa, amely az első szót fogja nyomni. Gutenberg a védnök nevét akarja kinyomni, és helyette Gutenbergné kedvesének neve kerül elő.

Vagy vegyük Jókai Mór *Könyves Kálmán*-ját: a lázadó Almost elfogják; bizonyosra vesszük, hogy Kálmán a hóhéroknak adja át és nyilik is az ajtó, — de hóhér helyett Álmos menyasszonya lép be. A színi hatás problémája nagyon régi. A mi kritikai irodalmunkban az Athenaeum és Henszlmann vitája vetette föl (1837—1839) és 1853-ban Kemény Zsigmond újította föl. Nyilvánvaló, hogy a valószerűség, a motiváció ereje függött e színi hatás túlságos kultuszától, — de viszont a hatás, a már első előadás alkalmával látható siker is. E kor drámaírói kivétel nélkül hódoltak e hatásnak, s ennek az az oka, hogy igazi nagy tehetség, a lelki küzdelem fontosságát felismerő drámaíró, nem volt közöttük. E kor drámája ugyanúgy idegen drámai termés hatása alatt állott, mint a 30-as éveké; érezhető még Schiller első drámáinak az ihletése, de főleg a francia drámáé. A franciáknál e korszak Scribenek és követőinek, majd Dumasnak sikereiről beszél, — ezek hatnak nálunk is, annyira, hogy a Dumas *Le demi-monde*-ja szerint teljesen párisi «divathölgy»-típus is áttelepszik hozzánk. A vígjátékban sincs feltűnő érték: Scribe stílusa kerül át abban is, bár még a Kisfaludy-hagyománynak is maradtak folytatói. Problémájuk a házastársi összezördülés, amelynek női szeszély vagy valamelyik fél különcködése az oka. A kibonyolítást azután valami helyzet-csere hozza meg, átöltözés vagy egyéb álkodás, — és mivel a mesének az élettel semmi igazi kapcsolata sincs, célja sem egyéb, mint a féltékenységen való jóizű nevettetés. A társadalom életéből csak hódítást és csábítást látunk, — nagy ritkaság az, ha valakinek a jelleme rejti a komikus kifejlést, mint például a parvenű nagyratörése, a fösvény kincsszomja, stb.

Egyetlen értékes tagja ennek az írócsoportnak Szigligeti (1814—78). A komoly drámában a *Világ urá*-val

nem kisebbet próbál, mint a pogányságból kereszténységbe átmenő emberiség lelkének a bemutatását. A biztatást Shakespeare-ből, Dumas-ból és Teleky tragédiájából merítette; a cselekvés középpontjába Constantint állította, akiben a féltékenység, könnyen hevülő harag, kegyetlen igazságtevés romantikus ízként megmarad. De a kor szellemébe ép ezekkel a tulajdonságaival illett be és azzal a vérengző ragaszkodással, amely benne a császári korona iránt él. Romantikus benne az efezuszi özvegy motivuma is, Fausta vádja az épen őt gyanusító Crispus ellen, romantikus a titkos ajtó, amely a leleplezést megakasztja és a titok, amely a császárnő köré egyre nyomasztóbb ködként ülepedik. Nemcsak a tableauk hatásos kiélezésére ügyelt benne Szigligeti, hanem igazi idegeket izgató jelenetekre is: a triumphust tartó Crispusnak a Capitolium tövénél olvassák fel halálos ítéletét. — Magyar tárgyú tragédiája *(A trónkereső)* is hasonló elemekből szövődött: itt Borics neje, Judit, a féltékeny; ezért nem adja át a mindent meggyónó levelet férjének, csak ott, a kún táborban, ahol féltékeny gyanúját igazolódni látja. De a romantikus függvényeknek már kevesebb hely jut bennök, és így Szigligeti alkotásai között a legmagasabban állnak. Szigligeti azonban legföljebb szomorújátékot tud írni, nem tragédiát, — hiszen Borics jóhiszeműen, sőt nemes célért vonja ki kardját és idézi fel a végzetet. Ha e két, lélektani következetlenségtől gyengített, drámát olvassuk, értjük meg, hogy a színi hatás kultusza mennyire megtörte íróink művészi igyekezetét. Szigligeti vígjátékaiban is a belső kiépítés ereje hiányzik: csak helyzetkomikum teremt sikert. De legalább egyszerű életet tükröztet, a családi élet kellemetlenségeit, — és itt-ott, mint a *Nőuralom*-ban, lelki sajátságokból fejti ki a komikumot. De a jellemfestésben való ügyetlensége inkább a bohózat felé vitte.

Hogy a magyar élet itt is mennyire hiányzott, azt a *Liliomfi* sorsa mutatja, amelyet csekély változtatással a német Nestroy a magáénak adhatott ki. Hívebb magyar világot alig is ábrázolt vígjátékban más, mint Tóth Kálmán *A király házasodik* három felvonásában: ahol Nagy Lajos udvara, ennek kettős áramlata, az áramlatok képviselői nagyszerű művészettel vannak megelevenítve.

Mindez csak a közönség gyönyörködtetésére szolgált. A magyar viszonyokhoz szorosabban már csak azért sem kapcsolódhatott, mert előzetes cenzúrán estek át a darabok, és a szerzőknek meg kellett elégedniök azzal, ha egy-egy elrejtett célzásuk a darabban maradt és sikert aratott. A magyar élettel való kapcsolat így meglazulván, az idegen dráma hatása csak erősült, az élet valódi problémái egyre messzebbről mintázódtak. Csak egy drámai műforma volt, amely a magyar talajtól el nem szakadhatott, a népszinmű. Szigligeti kezdeményezését e korban Szigeti József (1822—902) folytatta. A szorosan népi életet vitte szinre, nagyszerűen megfigyelt alakokat, és a drámamesét a szereplők jellemével próbálta összeegyeztetni. Igy aratott sikert *Vén bakancsos*-a, melyben volt némi halvány szentimentalizmus is, de volt mindenekfelett egyéni lelki tartalomból folyó komikus bonyodalom. A népszinműnek egyik válfaja tetőződik be ezzel a művel: a vígjátéki népszinmű, az első, pályázatból kisarjadt, népszinműnek legdúsabb hajtása. Népi a cselekménye is, meséjének bonyolítója is a népi lelkek babonás hite, de komikus hatásra számít, ezért túloz egyes típusokat. Ezzel szemben Szigligeti népszinműve, *A lelenc*, a népdrámának első értékes hajtása. A bonyodalom magja Scribe társadalmi drámáinak polgári problémájára emlékeztet, de az élet, amely benne megjelenik, komoly, minden sallangtól mentes, magyar élet. A jelentősége

az, hogy a dalbetétek és komikus túlzások sallangját elvetette és komoly összeütközést vitt a színre. A darabban nem is egy, de egész sereg szereplő szivében folyik a harc, kezdve a túlérzékeny falusi rektor becsületféltésén, — a legerősebben kidomborított lelki küzdelmet, Julcsa harcát önmagával a gyerekkitétel előtt, középső problémának vévén, — a csábító-bíró előtt mondott vallomásig. Szigligeti ügyel a lélektani valószínűségre, és külszinre meg is tudja azt őrizni. Vannak fogyatékosságai is, de nagy érdeme, hogy a népszinművet a realizmus elveihez vitte közelebb. A drámai művészet e korszakban egyébként is lassan, de kétségtelenül érik; a sajátos viszonyok még reá kényszerítik a nemzeti lelkesedést provokáló tableaukra, a színi hatás keresése még el-elvonja íróinkat a romanticizmus kipróbált motivum-készletéhez, de itt-ott felüti fejét a reális életábrázolás próbálkozása is; a realizmus művészete küldi szellőjét a magyar dráma kertje felé. Szigligetinek egy-két történelmi tragédiája, társadalmi vígjátéka és ez a népszinműve ennek az új levegőáramlatnak a bizonyítéka.

*

6. De mielőtt ez az új művészet megfogant volna, a romantikus talaj még egy pompás, örökbecsű alkotást termett: az *Ember tragédiája*-t. Madách Imre (1823—64) drámai költeménye egy magába mélyedő lélek számvetése az élettel, az élet céljával és értelmével. A gondolat, a nehéz probléma sokáig forrott a szenvedés kohójában, amelyet családi szerencsétlenség, nemzetsorsunk gyásza és emberekben való keserves csalódás fűtött. Az egyéni csalódás sebe az emberi nem életének örökös küzdelmére, örökös elbukására emlékeztette és lelkében megérlelődött az emberi nem egyetemes sorsának a tragédiája. Messze a láthatár szélén a racionalizmus fellegeinek árnya sötétlik: de az ég,

ameddig a szem ellát, tiszta, békés derűt áraszt, — legfeljebb a földön heverő fatörzsek jelzik az előző vihart. Az *Ember tragédiájá*-ban az emberi nem éli végig előttünk életét: a teremtés vasárnapjától a legborzalmasabb pillanatig, a földi élet kihülésének pillanatáig. Minden korszak nagyot akar, nemeset vagy szépet, és minden korszak fagyasztó kijózanodást hoz. A nagyratörő ember az emberi erőt értékeli túl: a magáét vagy a körülötte élő embertársakét. A remény pallója egyre repedez: a test gyarlósága az örvénylő semmibe, a mindent elvágó megsemmisülésbe vonzza az embert. Hajszálon múlik, hogy az isteni sugár vonzása visszatartja.

Az Úr, ki az embert teremtette, hármas erőnek összetétele: az értelemé, akaraté és szereteté. Ez a hármas erő sugárzik ki mindenhatóságának minden mozdulatából, teremtő hatalmából, gondviselő irányításából, megmentő jóságából. Ez a hármas erő gyarló, prózai nyelvre való áttétele a Szentháromság misztériumának. Az Istenségben a három misztikusan egybeolvad, mint a szivárványszinek a napsugárban, mint az a hármas kör, amelyet Dante látott a Paradicsomban: «Egyik a másban, mint a szivárványban | Szivárvány tükrözék; a harmadik meg | Lángolt a kettejök fuvallatában». E hármas erő harmóniája az istenség: az a legfőbb tökéletesség, amely a legteljesebb békét, a legfenségesebb hatalmat és a legáradóbb szeretetet sugározza.

A földön, a teremtett világban ezeknek az erőknek diszharmóniája hangzik az életből. Ádám az erő, Éva az érzés képviselője, — az isteni békét megakadályozó Lucifer pedig az értelemé. Az *Ember tragédiájá*-nak ez a három hőse küzdi végig az őserők harcát. A harc azonban a költő lelkében már elcsitult, mikor művét megírta, — el kell csitulnia tehát a tragédiában is:

ezért indul a harmónia Istenének rendelésével a darab, és ezért végződik is ezzel.

Az emberi nem sorsának története az *Ember tragédiájá*-ban. Ádám látomása, álma, amelyet az ördög bocsát reá. Ezzel az álommal akarja az Úrnak pártosává tenni az első embert. Nem vonja bűnre, hiszen minden bűn eltép ugyan egy-egy Istenhez kapcsolódó gyökérszálat az ember lelkén, de minden bűnbánat összeforrasztja az elszakítottat; a veszélyből, nyomorúságból menekülő ember gyáva halála, öngyilkossága sem elégíti ki, mert ezzel csak az ember pusztulna, az Istenség fönsége sértetlen maradna, — mint ahogy megmarad erejében, hatalmában a tenger, ha hullámainak taraja szerteporzik is; Lucifernek dacos, Istennel dacoló életeldobás kellett, ehhez a lelkiállapothoz szeretné Ádámot sodorni. A világ hajnalán Ádám a férfias önérzet embere, a duzzadó, mindent magához ölelő egyéniségé. Ismeri annak a jogát, aki felette van, és szó nélkül, teljes megnyugvással veszi parancsát. A teremtés ünnepén Lucifer csak két fát kapott a föld birtokából, az Úr csak e kettőt tagadta meg az első emberpártól, — és mikor Éva a tilalomnak magyarázatát keresi, Ádám így felel: «...Hát mért kék az ég? Miért zöld a liget? — elég, hogy úgy van. Kövessük a szót, jőj utánam Éva». A függés tehát önkéntelen benne; ez a természete, ez az ösztöne: a leghatalmasabb fizikai törvény ezt az elhelyezkedést tette alapelhelyezkedésévé; ha ebből a helyzetből ki is lendül, a nyugalom csak ebben a helyzetben térhet vissza. Ez az egészséges helyzet, amelyet a természet rendje, harmóniája sóvárog.

A férfias önbizalom a föld urának érzi magát, a föld földi Istenének. Ami a világból érinti, azt önmagában érzi: a színeit a szemében, a hangjait a fülében. Az a gesztus, amellyel a föld csodáit öleli magához, voltaképen önmagát, az embert öleli. Az öntudatos

egyéniség ő, akinek vágyódásából azért fogant meg Éva, mert szükségét érezte a fülnek, mely az ő hangját megértse, a szemnek, mely az ő sugarát felfogja, a tőnek, melyen szebb létre fesel a saját léte, melyben saját magát szeretheti. A hatalmát tudó, bátor erő sugárzik belőle, a büszke férfi, aki félni sohasem tud. De ez az az oldala, amelyen az örvénybe lehet rántani: büszkesége, bátorságának az önérzetessége. Lucifer csábító szava a Paradicsomkertben megzavarja, megszédíti; az értelem csalóka érvelése elfogja látását. Van ugyan néhány józan ellenvetése, de azokon is érzik, hogy nem az értelem hideg embere: nem sokat gondolkodik, hanem cselekszik. Később, kiűzetése után, az ösztön kéjének nevezi ezt az állapotot: tehát az intuitív, egyszerre határozottan felötlő, helyes út az övé. A pszichológia azt tanítja az akaratról, hogy abban a cél elérhetőségének a tudata is megvan: Ádámban minden akarati elhatározás még egész erejében sugározta a helyes cél elérhetőségét, — az akarat mindig helyes céljával együtt született. Ebbe a lelki folyamatosságba ékelte a kiűzetés a meggondolást. Talán ez is a hideg Ész reprezentálójának, Lucifernek, az intézkedése, aki így a megvalósulás elé odatette a maga egyéniségének egy csöppnyi részecskéjét. A Paradicsomkert Ádámja az ösztönös akarat embere: ezért nem veszi észre, hogy Lucifer vezeti a bűnbe, amikor Lucifernek az ő bátorságán kétségeskedő kacajára így szól Évához: «De csak szakíts. Jöjön reánk, minek ránk jőni kell...» És mintha lelke megsejtené a veszedelmet, amely lelkének egész berendezését fenyegeti, hozzáteszi: «Legyünk tudók, mint Isten». A jónak ösztönös akarása megszünt; a felelősségteljes élet magányába űzetnek Ádám nem hoz magával egyebet, csak az önérzetet: «Ez az enyém — mondja kezdetleges kalyibája előtt —. A nagy világ helyett e tér lesz ott-

honom. Bírok vele, megvédem azt a kárttevő vadaktól és kényszerítem nékem termeni».

Az ember elszakadt Istentől: enistenévé önmagát tevé. Megtagad minden függést: nem érez hálát az életért, hiszen annak minden lépése a saját fáradságának gyümölcse; nem érez hálát Luciferhez sem, hisz a szabadnak képzelt útra önerejéből is eltalálhatott volna. De nem megelégedett: a függés és uraság békés összhangja eltűnt, és a test a lélekkel éreztetni kezdi bilincseit. «Nézd, ugranám, és testem visszahull, Szemem, fülem lemond szolgálatáról, Ha a távolnak kémlem titkait; S ha képzetem magasb körökbe von, Az éhség kényszerít, hunyászkodottan Leszállni ismét a tiprott anyaghoz». Az új talajon, amelyet Lucifer a szabadság talajának igért, egyre a szellem korlátjaiba ütközik. A csábító szó a tudást igérte; a gondolatot, amely akkor csak öntudatlan élt, de amely Ádámot sorsának független intézőjévé tehetné; a tudást, amely az élet urává tenné, — a Paradicsomkert szomszédságában ezt az igéretet sürgeti Ádám. Ismerni akarja annak a szellemnek az erejét, aki az egész földi mindenséget láthatatlan pókhálójával takarta le; a természet életműködését akarja megismerni és az emberi nem életének jövőjét. De már az első megismerés is jelzi, érezteti, hogy az Isten és ember között nem szakadt el minden kötelék, hogy az élet mélységeinek megismerése inkább visszavezet az Úrhoz, mint el tőle. A mindenség csodás életmiriádja a maga semmiségére ébreszti, az embert és csak keserű fohászt hozhat: «Oh, miért lökém el Magamtól azt a gondviseletet, Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült, S tudásom óhajt, oh! de hasztalan!»

A tudásnak ez az első cseppje megadja az ízt, ami az emberi sors végigtekintésén elkiséri az embert: az elkedvetlenedő hangulatét, amely az önbizalom, ön-

istenítés lassú összehullásából fakad. Lucifer tudást igért, az élet ismeretét, — de milyennek, de minek tudta maga Lucifer az életet? Az élet folyamata megszakadhatatlan: nincs mult és jövő, hanem egy örök folyamat, amely van és meg nem szűnik; nincs születés és halál, csak a forma változik, — a lényeg megmarad, ha alakot cserél is. A lényeg az ember lelkisége: «Csak azt ne hidd, hogy e sártestbe van | Szorítva az ember egyénisége. | Látád a hangját és a méherajt: | Ezer munkás jár dőrén össze-vissza, | Vakon cselekszik, téved, elbukik, | De az *egész*, mint *állandó egyén*, | Együttleges szellemben él, cselekszik, | Kitűzött tervét bizton létesíti, | Míg eljön a vég, s az egész eláll». — Az álmokban megjelenő Ádám tehát nem a paradicsomi Ádám többé, de nem is idegen tőle: az az *állandó egyén* ő, akiben az egésznek élete áramlik akiben az együttleges emberi szellem él és cselekszik, aki az emberiség egyetemének kitűzött tervén munkálkodik, — «míg eljön a vég, s az egész eláll». Ádám tehát az álomképekben az egyetemes emberiség, az emberi szellem, amely csak sárhajlékát cseréli, maga ugyanaz marad, legfeljebb tapasztalataiban gazdagabb vagy szegényebb. Mivel benne az egyetemes ember egyénné formálva él, az egyetemes ember élete egyénivé formálódik; az átöröklés benne éberebb, az előbbi életek tudata elevenebb, a sorsok közötti kapcsolat egyéniségének állandó megmaradásában határozódik. Mindvégig Ádám marad, az *ember*, aki alapjában ugyanaz a Paradicsomban és ugyanaz a jéggéfagyó Egyenlítőn; de ahogy az egyént a kor, miliő és faj determinálja, — ő is érzi e tényezők formáló hatását. Mivel azonban a költő fikciója szerint önmagát álmodja a jelenetek változatosságában, élesen kidomborodnak az alapvonások, az érintetlenül maradó ősajátságok. Ezek között a legszembetűnőbb önerejének

tudata. Nem marad ez tisztán annak az ismeretének, hogy a szellemvilágnak részese, hanem a férfiúi önérzetességnek szinte féltékeny előtérbeállításává lesz. Ádámban mindig ráismerünk a Paradicsomkert ősemberére, aki a megjelenő Lucifer kérdésére: «Ádám, te félsz?» — ezzel felel: «Tőled, hitvány alak?» Ebben a sajátos önérzetességben Ádám önkéntelenül egy speciális faji vonást vesz magára: magyar emberré specializálódik. Madách ezt az egyénítést önkéntelenül tette meg, de ezzel hősét a magyar lélek részévé tette. A költeménynek ez olyan sajátossága, ami azt speciálisan magyarrá teszi.

Ádám látni kívánja az emberiség sorsát. Mivel Lucifer szerint az ember szelleme egyetemleges valóság amely állandó életű és az egyes emberben csak köntöst és környezetet illetőleg egyénül, a tagadás szelleme bűbájt bocsát Ádámra, hogy tünékeny álom képei alatt, a jövőnek végeig ellásson. Az álmot tehát Lucifer adja: a képeket tehát úgy kell megválogatnia, hogy azokkal célját elérje: az ember véglegesen elszakítson minden szálat, amely Istenhez fűzi és kétségbeesésében teljesen Lucifer karjai közé dobja magát. Ádám helyzete tehát lényegesen különbözik Faustétól: Faust eladta magát az ördögnek; az ördög szolgálja a doktort és annak óhajtása szerint vezeti életét. Lucifer csak abban van megkötve, hogy az emberiség sorsát kell meg mutatnia: hogy mit és milyen világításban mutat, az tőle függ. A teljes kétségbeejtés, minden remény elrablása csak hosszú, ismételt csalódásnak lehet az eredménye, csalódások soráé, amelyek úgy körülövezik az embert, hogy semmi remény sem juthat hozzá. Lucifer az embert, nem az egy Ádámot akarja kétségbeejteni: le kell tehát rombolnia minden ábrándját. Az álom képeit is Lucifernek ez a törekvése kapcsolja össze: Ádámban minden csalódás után egy új reményt fakaszt az egész-

séges életösztön, — az egyes szín tragikus vagy lehangoló bukása után mindig felvillan előtte valami az épen lejátszott színnel ellentétes lehetőség, lehetősége annak, hogy érdemes, megelégedést adó életcélt találjon. A Pharao önzésének sivárságából a szabad népért küzdő szabad ember sorsát kívánja; Miltiades a nemes önfeláldozás hiábavalóságát látva, kívánkozik az eszmenélküli világba, s «éljen magának és keresse a kéjt»; Sergiolus az állati kéjtől undorodik meg és óhajt egy szent eszme, a kereszt, harcosa lenni; Tancred ez eszme rozsdáját gyűlöli meg és ezért vágyódik az egykedvű, de magábamerülő magányba; Kepler a magányos élet közönyéből óhajtja a megújulás erőteljes napjait és éli át a forradalmat; Dantont a lélek nemességének a kiveszte viszi a vérpadra és fosztja meg a szabadságért való rajongásától, hogy újra Kepler életébe ébredjen bele; Kepler sorsában a tudomány kétes értékére és hazug értékelésére ébred, indul tehát «az új világba, mely fejlődni fog, | Ha egy nagy ember eszméit megérti, | S szabad szót ád a rejlő gondolatnak, | Ledűlt romoknak átkozott porán». Így kerül el a londoni vásárba, a hiúságok vásárjába, ahol a közjólét érzetét remélte és csak civódást és nyomort talált: «a nyervágy, haszonlesés ólálkodik köztük, s önzéstelen emelkedettség nincsen már sehol». Vágya elragadja az önzéstelenség honába, a phalanster-világba, de az érzéstelenség jege, az egyetlen eszmévé felfújt megélhetés ridegsége tovaűzi. A minden szellemet megfojtó kommunizmus világa bizalmat ébreszt önszelleméhez Ádámban; megveti a föld hitvány porát és a magasba száll. A szellem, a lélek erejébe vetett hite azonban megtörik a Föld szellemének hatalmán és kijózanodva mutat a földre: «Oh, Lucifer! vezess földemre vissza!» E földön azonban csak fagyot talál: pályáján minden eszmét végigpróbált, és mivel «nincs eszme, mely éltet lehel reája», elpusztul az élet

a föld szinén: elpusztul, mert minden emberi érzés kiholt lakóiból. Ezzel eljutott Lucifer a végpontig: a bilincs teljes, nincs rés, amely lefejtést engedne. Ádám önkéntelenül engedte, hogy Lucifer minden ábrándját kitépje, — most nincs többé az életének semmi célja, semmi értelme: itt van a teljes kétségbeesés.

Lucifer álomképei igazak; hiszen ha csak a lehetősége is meglenne annak, hogy ezek a képek ferdítések, a bilincs meglazulna és Ádám kibontakozhatnék belőle. Lucifer igazat mutat, az ő bűnös machinációja csak az, hogy a sok igazságból a lesujtókat veszi elő. Volt Egyiptomban boldogság is, Athén is büszkesége volt az emberiségnek, Rómában voltak dicső korszakok, a kereszténységet nem egyoldalú beállítás adja híven vissza, stb., de Lucifer épen azért ragadja ki ezt a végletet, mert ez használható fel kijózanítónak. Hogy a kereszténységnél maradjak, vajjon célt ért volna a vértanúk önfeláldozásának, a hitvallók bátorságának, a tanítók bölcseségének, a hivők lelkinyugalmának, a szentségekből sugárzó megszentelő békének a bemutatásával? Neki tehát olyan jelenetcsomót kellett kiragadnia, amely az egyetemeset néző Ádám szemében kicsinyes problémának mutassa a dogmák igazságának a védelmét, amely a csak szivével itélő Ádám szemében kegyetlennek tüntesse fel Isaura apácai felajánlottságát. Neki hirtelen kellett Adám elé vetnie az előző szín végén megkedvelt eszme végletét, azt a végletet, melyet csak az eszme teljes megértése, teljes lélekbefogadása értet meg. Csak így, csak az igaz jelenetek ilyen ellentétes, és végletes összeállításával győzhette meg Lucifer Ádámot arról, hogy a cél dőre, hogy a harc súlyos: hogy nem érdemes azt végigküzdeni.

Mikor Lucifer az ember megrontására indul «a tudás és nagyravágyás csábos fegyverével», Ádám lelkének egyetlen menhelyétől fél, «mely lankadástól óvja

szivöket, emelve a bukót: az érzelem»-től. Ez az oka annak, hogy a színek mindegyikében ott él a szerelem ereje, ott él Ádám mellett Éva. Lucifernek ügyelnie kellett arra is, hogy az Ádámot Évához fűző érzelem erejét veszítse. Ezért előbb az eszme csillogása ragyogja túl a szerelem világosságát, azután a társadalom korlátai zavarják meg annak békéjét, majd a becsülés hűl ki lassan, hogy a végső jelenetben Ádám teljesen levessen magáról minden érzelmi bilincset és így a menhelyet teljesen ledöntse. Nem ok nélkül vette tehát utolsó helyre az eszkimó-jelenetet a költő: az űrben emelkedő Ádám lelkét Éva emléke vonja, tartóztatja, — ki kellett tehát ölni ennek az emléknek a szépségét, hogy semmi se fűzze a földhöz Ádámot, — a földön kívül pedig nincsen helye. A menhelyet lassú, következetes gonddal rombolja le, — de Éva szerelme mégis mindegyik színben Ádám menhelye. Csak abban számította el a dolgot Lucifer, hogy Éva életét az álomképekben kitöltnek gondolta; a színekben Éva nem egyetemességnek egyéni reprezentánsa, hanem újra és újra ébredő alakja Ádám álmának, — mellékes személy, aki csak kiséri Ádám sorsát. Az emberiség sorsa az utolsó színben kerül a kezébe, akkor, amikor a fölébredt Ádám az Istennel dacolva a szirtre indul, hogy végetvessen a komédiának: végetvessen az emberi nem életének. Önérzetes büszkesége még az álomképek lehangoló sorozata után sem hagyta el: úgy lép a szirtre, mint aki a jövőnek tesz egy köteles áldozatot, — azzal a büszke öntudattal, hogy az emberiség sorsa íme kisiklott az Isten és kisiklott az ördög kezéből, — egy percre az övében van, és ő e percet szörnyen kihasználja. Az emberi sors megutáltatta vele a jövőt, elvette életkedvét, kétség örvényébe dobta, de meg nem alázta. Magát a látott emberi nem fölött érzi, úrnak, intézőnek, aki egy lépéssel mindent megváltoztathat. Ennek

a balga hitnek kell megtörnie, — ezt vágja ketté Éva vallomása: «Anyának érzem, oh Ádám, magam». Ez a vallomás hozza meg a kijózanodást: végre észreveszi tehetetlenségét, leborul a hatalmas Úr előtt: «Uram, legyőztél. Ím porban vagyok, Nélküled, ellened hiába vivok: Emelj vagy sújts, kitárom keblemet».

Mi hát az út, amit Isten jelöl a hódolatra görnyedő Ádám elé? Az eszme fensége és az arasznyi lét: ez a két véglet, amelyet elébetűz; amaz a lelket a múló élvek gyönyöréből kiragadja, emez az elragadott lelket kellő időben kijózanítja. Az irányítást egy belső szózat végezi, a szív, a lelkiismeret szózata. «S ha tettdús életed Zajában elnémul ez égi szó, E gyönge nő tisztább lelkülete, Az érdekek mocskától távolabb, Meghallja azt és szíverén keresztül Költészetté fog és dallá szürődni». Lucifer álma tehát igaz volt: az eszme fensége és a földi lét megkötöttsége irányítja az álmodó Ádámot is és jól látta a tiszta szerelem szavának jelentőségét is. De Isten ellen ördögnek sincs hatalma: ármánya sérthet, bajt okozhat, bűnbe ragadhat, de egész munkája csak kovász, amely érleli az embert, — elhódítani az emberiséget az Úrtól nem lehet.

Ádámnak, az egyetemes ember megszemélyesítőjének, sorsa ebben az egyetemes sorsban az eszmék tragédiáján kívül még egy erő tragédiáját elénk állítja: az emberi társadalom formálásában, alakulásában legfontosabb erőét, a tulajdonét. Tudjuk, hogy a tulajdon elve nemesítette az embert a családi élet tisztaságáig, annak a meggondolása hozta létre az államot, a nemzeti közösségeket. Lucifer ennek a sorsát sem titkolja el; előbb csak szóban mondja: «A család s tulajdon | Lesz a világnak kettes mozgatója, | Melytől minden kéj s kín születni fog. | És e két eszme nő majd szüntelen, | Amíg belőle hon lesz és ipar, | Szülője minden nagy-

nak és nemesnek, | És felfalója önnön gyermekének». Az emberi társadalom fejlődésének mozgató erejét jelöli meg benne, — meglátja pompás kiépülését és siet rámutatni kegyetlen önzésére is. A színek között a családi érzés első áldozata Isaura, a hazáé Miltiades, a tudományé Kepler, a nagy nemzeti, emberi családiságé Danton, az iparé a londoni gyáros, — megdöbbentő vége pedig az eszkimó-jelenet. Az emberiség társadalmi fejlődésének legfőbb mozgatójáról van szó, az élet nemesbedésének egyik fő tényezőjéről, amely oda jut el a fókákért való harcba és az eszkimó asszony magafelkínálásába. Ezért olyan súlyos az utolsó álomkép, — ezért sóhajtja Ádám: «Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!»

De nemcsak az emberiség sorsával járul elénk ez a fönséges tragédia, hanem az egyes ember sorsával is: Ádám minden egyes szerepváltása egy új egyéni tragédia, amelyben egy eszme hőse kénytelen a lelkét betöltő eszméből kijózanodni. A tragédia alapgondolata tehát: hogy az Úrtól függünk, de magunknak kell a Hozzá vezető utat érdemek, az eszméért hozott áldozatok köveiből megépítenünk, — egyéni sorsok tragikus világából lép elénk: a sok küzdésből és sok bukásból, de el nem lanyhuló akarásból a parancs: «Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál!»

Az ember sorsa a küzdés; jutalma nem lehet más, mint a küzdés maga, — de a messzeségből boldogító dicsfény ragyog a küzdő felé: küzdelmével az emberiség haladását szolgálja. Az Úr tehát az embert a teremtés munkájában részesül vette maga mellé: önmaga kifejtését őreá bízta, akaratát szabaddá tette és így várja jutalomra magához. Az ember sorsát emberre bízta, ezért kellett az Isten fiának emberré lennie, hogy «eltörülje a vétket, testvériséget hozván a világra», — és a méh, amely az emberi nem fenn-

maradását megvédelmezte, hordozza az Urat, az Igét, aki az emberi nem váltságát hozza. Az *Ember tragédiája* így viszi fel lelkünket a problémák mélyéről az Ég magasáig, öleli magába az ember és emberiség sorsát, boldogulását, eszményeit. Abban a korban iródott, amikor a haza «felfalója lőn önnön gyermekének», amikor a szabadságharc küzdelmei után a teljes rabiga nehezedett a nemzetre, arra a megfogyatkozott családra, amely a csatákból és a bitó vérengzéséből még megmaradt. Ennek a kornak és ennek a nemzetnek az életfeltételét mutatja meg e költemény: ébresztvén benne az Istenbe és önmagába vetett hitet. Hatalmas munka, bölcselmi tartalmában, művészi koncepciójában, egyes jeleneteinek drámai erejében a legnagyobbaknak, Goethe *Faust*-jának, Lamartine *La chute d'un ange*-jának, Byron *Kain*-jának méltó rokona: szava az emberiség szivéig hatol és a magyar szív erejét erősíti meg.

*

7. E korszak hangulatvilága nem volt állandóan egyenlő sűrű felhő alatt. A Kazinczy-ünnepély 1859-ben, Széchenyi halála 1860-ban, az országgyűlés összehivása 1861-ben egyre enyhítik a felhő sűrűségét: néha szinte már oly hittel és bátorsággal csap fel a nemzeti jövő tudata, hogy teljes kiderülést remélt az ember. 1859-ben írja Dessewffy Emil gróf: «Magyarországon egy Kossuthok és Klapkákból álló ifjú nemzedék nő fel. Bambasággal határos önámítás lenne, ha föl akarnók tenni, hogy az ilyen hangulattal úgy lehet szembeszállni, hogy német és cseh iskolamesterek az ifjúsággal a *Gott erhalte*-t szorgalmasan énekeltetik...» Immár nemcsak a nemzet, de Ausztria is kezdi érezni a magyarság újraéledt hitének erejét. Az olasz függetlenségi harcok Garibaldi és Türr vezérségét álmodtatták az elnyomott magyarral, — a Villafrancai béke után,

1862-től kezdve, ez az álom Bismarck alakját idézte föl. Amott Kossuth szava és igérete, emitt Klapka tervei tartották a kitörni kész magyar erőt bizsergésben, — nem csoda, ha Szemere Miklós politikai verseiben mindez szóhoz is jut. A nemzet egyeteme mégis Deák cunctátori politikája mellett tartott ki: hittel és bizalommal. A hangulat korántsem volt egységes: voltak a forradalmi álomnak hívei épen úgy, mint egy konzervatív, 47-es alapon álló kiegyezésnek. A katholikus klérust püspökei ehhez az utóbbi véglethez hajtották, ami a jövő szempontjából nagy hiba volt, mert a katholicizmus újra elmaradt a vezetéstől. Annál hangosabb volt a túlsó véglet, — de épen irányzatuk kialakulatlansága folytán irodalmi téren méltó szóhoz egyik sem jutott. A politikum az irodalom csendes felszíne alatt húzódott meg, nem is lett volna ajánlatos Schmerling kormányának idején észrevehetően fölemelkednie. A viszonyok kényszere tehát az irodalmat a politikumon kívülre szorította és így a művészet céljával összetartozóbb, politikai szenvedélytől mentes, nemzeti és emberi problémák felé fordította. A dermedés így alapjában hasznára vált irodalmunk fejlődésének: helyet szerzett a tisztábban művészi erők közremunkálására. Erre mutat Jókai képzeletének birodalma, Madách bölcselmi mélysége és a drámában is, regényben is jelentkező, erőteljesebb realizmus.

V. A liberális kiépülés korszaka.

(1867—90.)

Kemény Zsigmond az ötvenes években, áttekintvén a magyar olvasóközönséget, három csoportot különböztet meg. Az első «európai értelemben mívelt», de a magyar művészet iránt bizonyos idegenkedés van benne, vagy legalább is a kellő megértés hiányzik belőle. A másik rész a politikai enthusiasmus rajongója, megszerette a szónokiasságot, a szódagályt, a sallangot, — igazi művészet élvezésére képtelen. Csak a harmadik, a leggyérebb osztály vehető igazi, megértő olvasóközönségnek. Társadalmi eloszlást tekintvén, a legértékesebb, a középbirtokú nemesség, erejét és pozicióját veszti, az események egyszerre kisodorták kezéből művelődésének régi eszközeit; vele szemben a nagypolgárság vagyonban is, műveltségben is emelkedik; «vagyonával, melyet nem a helyi, apró körülmények és apró akadályok közt szerez meg, hanem a kereskedelmi és iparérdekeknek általános versenyében — ezen, sok számításba kerülő vagyonával együtt fog járni egy csoport eszme, egy csoport finom élvezeti vágy, s egy csoport erély: mélyebben tekinteni azon nemzetközi és állami viszonyokba, melyekkel gazdagodásának vagy bukásának mozzanatai kapcsolatosak.» Míg ezek belekapcsolódnak a világ fejlődő civilizációjába, amazok «bizonyos fásult és henye modorban ignorálják a világot».

A kiegyezés után ez a kép még határozottabban kialakul. A kereskedelem, gyáripar és pénzüzlet «új

emberek», a zsidóság kezére kerül, amely nem is asszimilálódhatik a magyar fajisághoz, olyan hamar kerül bevándorló koldusságból pénzével irányító szerepet biztosító pozicióba. A dzsentri és főúri világ megmarad parlagi vagy idegen kulturájú érdeklődésénél: az irodalom erre a közönségre nem építhet. A középosztály, benne a középbirtokosság is, anyagi terhek alatt nyög; nem tud annyit áldozni a magyar művészetnek, hogy irányítását magának biztosíthatná. A polgári osztály egy része a dzsentri úri tempóinak majmolásában éli ki erejét, más része a maga foglalkozásának szűk köréből nem akarja szemét magasabbra emelni; a zsidóság pedig a nemzetközi zsidó szellem kisugárzását tudja csak az irodalomban is megbecsülni és így igazi magyar faji kultura megértéséhez és pártolásához fölemelkedni nem tud. Az osztályok éles kasztelkülönülése továbbra is megmarad; a nivellálódást csupán az utánzó feltörekvés és a lezüllő értékpusztulás képviseli. Maga a faj is egyre veszti érdeklődését önmagának értékei iránt. A kritikának hangos szóval kell küzdenie a nagy magyar szellemi értékek elismertetése szolgálatában, és a viszonyok oda fejlődnek, hogy az ifjú irodalom közlönye így írhat Aranyról: «Arany János egy kiválóan jeles magyar költő, de a lángésznek valamint hideg, érzéketlen lírájában, úgy epikai költészetében is minden karakterisztikuma nélkül». Az irodalomban a nemzeti probléma egyre jobban közjogi problémává fajul el: a kiegyezést dicsőítők és a kiegyezést elitélők harcává. Az irodalomban is felüti fejét Kossuth és Deák álláspontjának harca, és a nemzeti érzés szónokias áradozást vagy személyt becsmérlő gúnyt tud csak költészetünkből kiváltani.

A közjogi vita mindent elnyelő óriássá nő, — alig is enged a közéletben mást szóhoz, mint az Ausztriával való viszony vitatását és a liberalizmus eszméit. Ez a

liberalizmus azonban elveszti azt a fenköltséget, ami Eötvös pályáját jellemezte, a felfogásoknak Heinei racionalizmus és cinizmus kovászával megkelt habarcsát tálalta a magyar közönség elé. Mellette — nem is vele szemben — a katholicizmus egyre veszti erejét. Az emigráció emberei Itáliából pápaellenes hangulatot hoznak magukkal, a magyar hőssé idealizált Garibaldi hangulatát; a katholicizmus vezető köreinek a kiegyezést előkészítő konzervatizmusa a hangossá váló függetlenségi politikában árnyat vetett az egész magyar katholikusságra, amely most abba a kényszerhelyzetbe került, hogy konzervatizmusát kormánypártolásra váltsa át. A katholikus köztudat nem mer életrekapni: fél a liberális gúnytól és megbélyegzéstől. A hang ereje a liberális részen van, és ott van a pénz és a hatalom is. Maga a katholikus főpapság is szereti a «liberális» jelző elismerését és nem mer az igaz katholicizmus mellett semmit sem tenni, mert fél attól, hogy e jelzőtől megfosztják. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint a pápai infallibilitás dogmájának kimondásánál vállalt szerepe. A zsinat biborosai elhagyják a gyűlést, hogy a dogma elfogadásában ne legyen részük; a dogma kihirdetésére a magyar püspöki kar nem akar vállalkozni, hanem egyik öreg tagját bízza meg a liberális reakció kipróbálásával. Természetes, hogy a világiak között sem lehet igazi katholikus hitélet: lám Horváth Boldizsár a független nemzeti egyház kiválását reméli a pápai dogma kihirdetésétől. A hiba megvolt mind a két részen: a katholikus autonómia mozgalmai eléggé bizonyították ezt. A papság nem látta be a világiak munkábavonásának nagy hitéleti jelentőségét, a világiak pedig nem tudták megérteni a hieratikus egyház féltékeny gondját, amellyel a «közönséges anyaszentegyház» ősi épületének kincseire ügyelt.

*

1. Mindez az irodalomban erősen éreztette hatását. Első jele az a drámai megújulás volt, amely Rákosi Jenő *Aesopus*-ának (1866) első előadásával jelentkezett. Az élettől teljesen elszakadó romanticizmus hajtása volt ez. Mese volt a világa, meséből valók az alakjai és mesés az egész szövevénye. Ihletője a shakespearei regényes szinmű volt: csodás környezetével, fantasztikus meséjével és megfinomított nyelvével. Motivumai is Shakespeare motivumaira emlékeztettek, de Shakespearere vallott elsősorban az a költői levegő, amely a darabon végigárad. Az ideálok világába csöppenünk, ahol a földi realitás a messzeségbe vész, ahol mások az emberek, mások a viszonyok, és mindenekfölött más a Sors kegye, mint itt a földi hétköznapiságban. A *Vihar* és *Téli rege* világa ez, a mese szitakötője röpköd a szemünk előtt. Benne a költészet mindent letipor, szerelmet szerez hősének, a mesekirály Aesopusnak is, és így tanulságában is azt hirdeti, hogy a világ legnagyobb kincse a költészet. A tanulságot fogadta meg Dóczi Lajos, Csiky Gergely, Bartók Lajos, amikor ilyen mesejátékkal a szinre léptek, de ők már a költészet játékos uralmát csak a maguk képzeletén engedték szabadjára, darabjuk cselekvényébe a szerelem bűbájos játékát foglalták. A szinhely csak névben különbözik, alapjában mindjükben egy: Nagymeseország. Az ország élete is mese: Navarra királya megtiltja a csókot és végigél egy csókháborút, melyben mulatságos összetévesztések során kell megismernie magának is a csók csábító erejének a hatalmát *(Csók)*; Lesbos ura az ősi szépségversenyt eleveníti fel, hogy fiát egy asszonyhoz kösse, és ezzel a hiúság és féltés kalandos félreértéseit idézi magára (Bartók: *A legszebb)*; Olympia a papnői hivatás bilincsei ellen harcol a szerelem boldogságától csalogattatva (Csiky: *Jóslat)*. Mindenütt a szépség és szerelem magasztalása árad; a nyelv lírai

pompában hozza hódolatát a szerelem oltára elé. A közönség kiszakad a mindennapi életből: bűbájos líra zenéje ejti ábrándba szívét: önkéntelenül engedi át magát a képzelet susogó szellőjének, amely könnyedén viszi a lelkét a magasba, mint Prudhomme képén Zephyrus viszi Psychét. Nincs itt valószínüségről, nincs itt életről szó, csak finom, könnyű szárnyalású költészetről. A munkás élettel annyi kapcsolata sincs, mint a dalos pacsirtának a szántóvető ember munkájával.

Az új orientációt a viszonyok szülték. A mesés romanticizmushoz azok vitték az elfeledett nevű Éjszaky Károlyt (*Cydoni alma*, 1855) és azok újíttatták meg a Kisfaludy-Társasággal a teljes magyar Shakespeare tervét. A tomboló szinpadi hatással, az ideget kínzó borzalmakkal és a halvány történeti képekkel a közönség teljesen betelt; a francia életből másolt társadalmi dráma hidegen hagyta, a vígjátékok ismétlődő helyzetbonyodalmát megúnta, a Vahot Imre népszinműveinek a genreét még mulattató vasárnapi darabnak sem volt hajlandó elfogadni: az izgalmas és unalmas után a szépet sóvárogta a nézőközönség, a szépet, amely nyelvével, stílusával és meséjével egyaránt gyönyörködtessen. Ezért kellett az *Aesopus*-nak sikert aratnia, ezért teremthetett e darabjával Rákosi Jenő iskolát. Volt azonban még egy oka e nagy hatásnak: a hatvanas évek magyarján erős fásultságot lehet megállapítanunk: a nemzet sorsához fűződő remény és csalódás váltakozása kifárasztotta; a középnemes-osztály, amely Deák visszavonuló politikáját követte, hivatalokban részt nem kért, nem vállalt — és így elszegényedett: a magyar élet terhét kezdte érezni. Ezeket a megszokott mindennapi képzetkörből emelte ki a mesejáték, amikor elvezette őket Aegeus fejedelem samosi udvarába és elébe tárta azt a mulatságos bonyodalomsorozatot, melyeket a fejedelem házasságot követelő

parancsa kelt, illetve e parancs nyomán a Xantus leányának, Erotának, kezére pályázó Aesopus idéz fel, hogy a jóslat beteljék: Erota rabszolgának, de egyszersmind királynak legyen a felesége. Ezek szivesen időztek el a mesevilágban, ahol a szívtelen Stella játszik kérőivel, szivesen kisérték el Stellát az álom országába is, ahonnan visszatérve, az végre férjül választja féltett kedvencünket, Kordiált *(A szerelem iskolája)*. Hiszen ez a mesekedvelés oly erős, hogy még a jelen élet bemutatásának mesés szinekkel való meghamisítását is szívesen vette, és van író, aki siet «a magyar szellemből kívánt modern világot nívni elő s a költészet eszményiségével vonni be a köznapi élet realizmusát» (Bartók).

*

2. A mesejáték azonban állandó uralomra nem tehetett szert a szinpadon, a magyar szellemből modern világot tehát költői idealizmussal sokkalta eredményesebben hozhatott elő az a divat, amely egyrészt Byronnak, másrészt Puskinnak és Lermontoffnak hatása alatt a hetvenes években honosodott meg nálunk: a verses regény. Nemcsak a könnyed versforma divatját hozta, nemcsak a romantikus életirások divatját, hanem egy hangulat uralmát is, azét, amelyet egy sajátos meggondolás kelt: «Mert szenvedély mindenfelé dúl, | S nincs hatalom a sors felett». (Puskin.) Ebből a hagulatból valami könnyed melancholia fejlődik ki, az *Anyegin Eugen* utolsó akkordjaié: «Boldog, ki jókor lemaradt a | Szinpadról, habzó poharát | Ki nem üríté és saját | Regényét végig nem forgatta...» Puskin életirásában olvassuk, hogy 1836-ban volt iskolatársainak ünnepén könnyek fojtották el szavát, amikor ifjúságára, tündöklő ünnepeire, gondtalan vigadozásaira és az első szerelmi lángra emlékezett: ezekben a ver-

ses regényekben is ennek a lelkes, eszméket kergető ifjúkornak a szerelmes emléke olvad össze a kijózanodás szomorú lemondásával. Ide, a lemondáshoz jut el *Alpári* Béla (1871), Balogh Zoltán regényének hőse, amikor kiélvezte a szerelmet, kiélvezte Európa gyönyörét; a képzelet mindent túloz, Halász Berta is ezért veszi elhidegülésnek az elkedvetlenedést, és kész a válás és jő a halál. Hűbele Balázsnak, a *Délibábok hősé*-nek is ez a végső állomása: a költészet, színészet, szabadság mámora ragadja magával, telve van vak idealizmussal és igazi magyar szalmalánggal; mindent egyszerre és mindent teljesen bírni óhajt, de egyre a valóság göröngyébe botlik, amelyet a világ és önmagának gyarló természete vet elébe; megundorodik a világtól és önmagától: fásult lethargiába sülyed. Mennyire igazán magyar ez a Hűbele Balázs: természetében és természete kialakulásában, — és milyen szomorú reménytelenség formáltathatta meg ezt Arany Lászlóval. A magyarság természetéből folyó reménytelenségnek ugyanaz a sötét világa az, mint amilyen Arany János Nagyidáján uralkodott; az apa és fia egy hangulatot szólaltat meg: amaz közvetlenül az összeomlás után a seb megvonagló fájdalmával, emez húsz évvel reá a keserű kiábrándulás józanságával. A képzelet ragyogásától elvakított remény, a medrén túlcsapó lelkesedés, a mohó nekikezdés és hirtelen teljes kétségbeesés tragédiáját hozza elénk mind a kettő, — amaz a népköltő modorában, emez a Lermontoffnál megszokott regényes cselekvés keretében. Mennyi reménnyel, őserővel indul az útnak Hűbele Balázs! «Ám véges minden a világon, az ábránd is mind ellohad.» Hitt egy eszményi szabadság eljövetelében, örökösnek remélte az eszme uralmát, csak egy rázkódást remélt, és biztosra vette, hogy annak nyomán «testvériség, jog lesz a népek elve», — azaz hitte és remélte ezt az ötvenes és hatvanas évek

ifjúsága, amely ott harcolt Garibaldi és Klapka alatt, kisérte Kossuthot Angliába és Amerikába — s bele kellett törődnie a lusta semmittevésbe. A *Délibábok hőse* (1873) regényes meséjével a magyar ifjúság sorsát példázza, — hőse egész természetével a magyar fajt reprezentálja: ez jelentőségének az egyik oldala; másrészt érdekes, megkapó elbeszélése egy rokonszenves embersorsnak, gondos lelki rajzzal, ügyesen megelevenített típusos alakokkal, könnyed meseszövéssel.

A forradalmi magyar léleknek rajzát Gyulai Pál is verses regénybe akarta foglalni, de terve töredék maradt: a *Romhányi*. Gyulai nem a mese csillogásával akart hatni: «Ha nagy, csodás és szörnyű szép kell, | A Jókai regényét nyisd fel; | Én ezt meg nem tanulhatám, | Nincs hozzá sok fantáziám». Nem is a regény meséje benne a fontos, hanem a szatirának és fájdalmas keserűségnek előtörő panasza, amikor a hiúság, könnyelműség, nagyhangúság és józanság-hiány példáit mutatja be; ezek közé kerül Görgey alakja is, akit nem árulónak, hanem áldozatnak vall. Ostorozza az esztelen pártoskodást, az elaljasodott politikai életet, közben pedig csokrot fűz a szeretet, tisztaság oltárára. Ugyanannak az ábrándokba fúló vakságnak a gyógyítása, amelyekre Arany László mutatott reá, ugyanúgy telve lírai reflexióval, mint a *Délibábok hőse*.

A nemzeti mellett az egyéni élet tragédiái is ilyetén köntöst kaptak. Vajda János, Zilahy Imre, Bulla Károly, Fejes István a szerelmet állítják középpontba, a modern ember szerelmét, — magát a modern embert teljesen Puskin mintájára fogván fel: «Közönyös ma, féltékeny másnap, | Epedő, vidám, bús, sóvár, | Sötét, érzékeny, hideg, édes, | Kevély, gagyogó és negédes...» Ilyen ingadozó jellem, sajátos összetételű lélek a hősük, mint teszem Vajda János *Alfréd*-je (1876), az eszményiség és érzékiségnek ez a keveréke; a mese is ilyen

egyenetlen: valóságból álomba, álomból újra valóságba csöppen, Tündérországból a földre lép át. A kalandos mesék színes, de mesterkélt szőnyege terül elénk; messziről pompázó, — de közelről a lélektani valószínűség hiánya bánt. Érzik rajtuk, hogy a mese kedvéért születtek. Hamarosan három csoportra különül a termés: az egyik a tündérmese regénybe-borulása, melynek egyik legszebb példája Harsányi Kálmán *Tölgylevele* lesz (1902), — a másik a történeti tárgyú verses regény, így Ábrányi Kornél *Iván*-ja (1905) és végül a társadalmunk jelenéből merítő, mint Erdélyi Zoltán munkái. Mindezekben a romantikus képzelet könnyed csapongása lep meg, a drámai mesejáték legfőbb eleme.

*

3. A regény prózai termésében a romantikus képzelet munkája ezzel szemben erősen háttérbe szorul. A verses regények világával a legszorosabb kapcsolatot talán Toldy István *Anatole*-ja (1872) mutatja, ez a szerencsétlen sorsú lélek, akit a szerző a társadalom áldozataként igyekszik bemutatni. Van benne sok a Puskin megállapította modern lélekből, különösen érzelmességéből és azzal békésen megférő érzékiségéből. De története inkább a francia realista regényre emlékeztet: onnan való az anya, aki leányát egy gazdag bankárnak szerzi meg, hogy így családját a nyomortól megmentse; a testvéri viszony, amely egy este érzéki tombolásban realizálódik; a bosszúból vállalt nőcsábítás, amely végre ismét meghozza az asszonyi tisztaság hitét; onnan ismeretes a politikai törekvésnek és a szerelmi vágyódásnak az összeütközése és onnan a vég, az öngyilkosság. Toldy István nem másolta, nem utánozta francia mintáit: csak az életet tanulta onnan és minden figyelmét arra fordítja, hogy hősének lelkiállapotába minden nagy pillanatban belevilágítson. Ez

az élet nem magyar élet, — a francia föld itt nem névcsere. Toldy István nem is a magyar embert akarja festeni, hanem a modern lelket és ha valami irányban befolyásolni akarja az olvasót, az a materializmus világnézete lehet csupán. Anatole kalandos sorsa, ábrándjainak és kiábrándulásainak egymást váltó epizódjai a verses regények kompozíciójára emlékeztetnek, míg a lelket furdaló problémák a francia regények rokonává teszi.

Francia regényproblémával lép fel Gozsdu Elek is (1849—920). *Az aranyhajú asszony* Pascal szavával hirdeti, hogy az «ember nem angyal és nem is ördög, — a véletlen baj okozza, hogy ami angyallá tehetné, ördöggé teszi». Az asszonyi lélek a thémája, megjelenítve két asszonyi lélekben. Mind a kettőt elfojtott leányságból ragadja ki a házasság, amely lelkükre bilincsként rakódik, lerázandó bilincsként. A regényben voltaképen csak ez a két lélek az érdekes, az új regényhősnő két típusa. Az egyik becézgető férjéről így ír: «Jánost sohasem szerettem. Tizennyolc éves koromban hozzáadtak. Épúgy máshoz is elmentem volna. Örültem, hogy fiatalon asszony lehetek. Gondolkodni nem tanítottak. Anyám gondolkodott helyettem. Öt év mulva én is gondolkodni kezdtem. Már késő volt...» A másik ilyen vallomást tesz: «Azon nők közé tartozom, akik szerelem nélkül nem élhetnek. Imre (— ez a férje —) sohasem szeretett... Nekem sohasem volt akaratom. Atyám szigorú, hideg ember. Mostohaanyám nem szeretett. Akaraterőmet gyermekkoromban elfojtották. Mostohaanyám rabszolgaságából férjem szolgaságába kerültem...» stb. Mintha a *L'ami des femmes* hősnőjének tanítását hallanók a helytelen leánynevelésről, a váratlan, lenyügöző házasságról! Az író a sok reflexió között azt is felveti, hogy «a legegyszerűbb falusi nő époly érdekes tanulmány, mint a legrutinirozottabb nagyvilági hölgy», — de még nem jutott

oda, hogy maga is megfigyeljen. Második regényén már az orosz regényírók hatása látszik: de ezek sem megfigyelésre tanították meg, hanem csak mintát adtak egyes alakjainak, így elsősorban Ivánnak. Ez a sajátos parlagi ember — ahogy maga a szerző is utal reá — a magyar dzsentri típusa, — és mégis az Oblomov rokona, talán nem is más, mint az az Iván, akit Turgényev *Helén*-jéből ismerünk. Gozsdu abból indult ki, hogy a magányos élet, a műveltségtől való elvonulás, az egyszerű jobbágynép között való élet, azután meg a magyar léleknek az orosszal rokon fatalizmusa az orosz regényhősök rokonává kellett, hogy formálja a a magyar dzsentrit is, aki az ország területén túl nem lépett, idegen nyelvet nem tud, minden szórakozása: lovagolni, hajtani, lőni, mulatni. A tényezők, a formáló motivumok szembetünően magyarok, de Gozsdu a rokonságot túlságosan szorosnak vette: magyar dzsentriből ilyen «ostoba lepe», ilyen tehetetlen, pityergésre is hajló, gerinctelen ember nem formálódhatik. Gozsdunak nyilván Turgenyev volt a mintája, de se a lelki rajzban, se a kompozicióban nem volt elég ügyessége, nem volt elég emberismerete, és így nem lehetett elegendő önállósága. A magyar élet reális bemutatása nem sikerülhetett neki.

Annál inkább a magyar életből másolja alakjait Tolnai Lajos (1837—1902). 1872-ben *Az urak* című regényével lép fel, és regényírói képe később sem változott. A levegő már ebben az első regényében is teljesen magyar: a Bach-korszakban vagyunk, amikor idegen tisztviselők árasztották el az országot. Mező-Mihályfalva épen most kap egy csomót és a község nagyratörő családjai rögtön kivetik hálójukat az új tisztviselőkre. A háttérből azonban egy derék, talpigférfi gazdaember emelkedik ki, Bokros András, a községnek egyetlen romlatlan magyarja, aki józan mun-

kával építgeti föl életét. A miliő tehát magyar, az alakok közt is van egy pompásan megmintázott, — de az esemény mégis elképzelhetetlen az ötvenes évek Magyarországán. Széchenyi István sok keserűen humoros dolgot mond el újabban előkerült szatirájának lapjain e korszak magyarságáról, de a rangkórságnak olyatén elvakultságát, hogy az még a cseh hivatalnokot is kívánatos nyereségnek tartsa, el nem lehet képzelni. Gyulai Pál is megállapítja, hogy «városokban, kivált némely németes városban, mesteremberek vagy más középosztálybeliek összeelegyedtek velök, bár ez sem volt gyakori eset, de a magyar nép gyűlölte őket s némi arisztokráciai gőggel tekintett reájok». Tolnai tehát a való életet festő ecsetjét már itt is olyan sötét színbe mártotta, hogy az igazságot vissza nem adhatta. Regényíró-pályáján ettől a sötét, meghamisító színezéstől nem is pártolt el, mindössze abban maradt igazabb, hogy a típikussá jelentőségesített esetet a való élet egyes példájából formálta. A baj csak az volt, hogy ez az egyes való eset is túlságosan temperamentumos szem lencséjén tört meg — így aztán bármennyire igyekezett volna az igazságra, már eleve megdöntötte annak a lehetőségét. Azt sohasem szabad felednünk, hogy Tolnai nem szándékosan ferdít: de a szemén valami sajátságos, sötét szemüveg van, és azon át a derült eget, a tiszta igazságot is lesujtónak és kétségbeejtőnek látja az ember.

Ennek a sajátos látásnak a genezisét is elénkrajzolja Tolnai. Van egy regénye: a *Polgármester úr*, amelynek hőse, Tarczali Tamás, sorsában és lelkületében magának a költőnek az ikertestvére. A kisvárosi környezet malomköve őrli a lelkét, a fővárosi irodalmi élet klikkrendszere fojtja meg ambicióját, a választóközönség vaksága töri le reformkedvét: lelkének egyensúlya földűl, hősünk a kétségbeesésbe hull. Tolnai az embe-

rekben szeretetet, önzetlenséget hiába keres: hiúság, önzés, szívtelenség, becstelenség mered elébe. Ahová nagy reménnyel indul, ott mindig várja valami kijózanító keserű csalódás. Tanár volt, és pedig nagy kedvvel lépett a pályára: és nincs könyv, amely oly kegyetlen gúnnyal és oly megdöbbentő igazságtalansággal ostorozza a magyar tanárságot, mint Tolnai egyik regényében a «Dencz és Éhes egyesült táp- és tanitézete». Pap lett, a nyugodt, gondtalan élet reménye, nemes lelkeket nevelő ambició viszi Marosvásárhelyre és olyan rideg, számító, papját-zsaroló, lelketlen eklézsiára akadt, amilyent Móricz Zsigmond festett meg a *Fáklya* történetében. Író volt, telve nemes írói törekvéssel, könnyen forgó tollal, éles szemmel, és egymásután veszti barátjait, egyre jobban kiszorul minden író-társaságból, egyre jobban az irodalom kivetettjének érzi magát. Az élet tanította meg keserűségre, de az élettel való megnembékélést már a szülői házból hozta magával. Az élet őt, ő meg az életét formálta: az élet eredménye egy keserű gyűlölettel megírt irodalmi termés. «Mióta az emberek azt hiszik, hogy nincsen Isten, hogy e világon csak a gazok uralkodnak, övék a becsület, a tisztesség, hatalom — a becsületesé a szégyen, a nyomorúság.» Ez a meggyőződés keseríti meg életét, teszi keserűvé irásait is. Nincs is e korszaknak erkölcsi fogyatkozása, amelyet Tolnai elénk ne tárna. Látjuk Schwindlert, ezt a beszédes nevű doktort, aki meggyőződését cserélgetve és vakmerő bűneit halmozva, báróvá emelkedik; látjuk a fölfelé-kapaszkodás undok történetését, amint leányszív boldogsága, férfiszív munkakedve hull az örvényébe; tanúi vagyunk a tönkrement arisztokrácia fuldoklásának, és felszines erkölcsisége leálcázásának; megismerjük a kisváros életének visszataszító kórságait, vezető embereinek romlott lelkületét; találkozunk úri paraszttal, aki elvetemültségét a pénze-

adta hatalommal fedezi és egy derék papot halálba kerget; elénkkerül pap, aki küzd a romlottság ellen és pörbeszáll a bűnnel, de olyan is, aki alázatos főhajtással teszi el, amit bűnös és ártatlan tizedként megfizet; látunk anyát, aki eladja gyermekét, asszonyt, aki ambició bolondjává teszi urát, — és az élet egyre sötétebb, és a lelketlenségnek egyre több az áldozata. A kép elsötétedése annak a gyűlöletnek a növekedésével jár együtt, amelyet az élet csapásai gyarapítanak Tolnai szivében. Az igazság mérlege elveszti érzékenységét a kezében; vak gyűlölettel dobálja az adatokat a bűnnek serpenyőjébe, — az erényébe alig valami jut. A világ egyensúlya felbillent, — és vele a költő lelkéé is. Ilyen lelkiállapotban lehetetlen regénymesét költeni: hiszen alakok égnek a költő lelkében, azokat kell megkorbácsolnia. A mese tehát sokszor erőszakolt, kompozíciója mindig megtörik, a jellemek genezise is elhomályosul. «Én nem regényt írok — írja egy helyen —, csak néhány szívnek vizsgálom érzését és cselekedeteit.» Ez az önjellemzés ráillik minden regényére, de megmagyarázza azt is, miért nem lehet Tolnait akár az angol, akár az orosz realizmus követőjének mondani. Tolnainál a realizmus nem stílus, nála ez a haragos világkorbácsolás természeti vonás, független minden tanulmánytól és példától. Thakeray honnan vett volna annyi gyűlöletet, — az oroszokban honnan lett volna annyi egoizmus; mert Dosztojevszky, Gogol nem kevésbbé szomorú képet tárnak fel: de a lelkük is szomorú a feltárt kép láttára. Tolnai nem szomorú: benne a gyűlölet fojt el minden szánalmat és részvétet. A magyar irodalomban Vajda János látszik némileg hozzá hasonlónak, különösen egyéni sorsának a kesergésében. De Vajda, az író, fölébe tud ennek az egyéni sorscsapásnak emelkedni, — Tolnai pedig azt emeli maga fölé. Ezért olyan egyedülálló és ezért feledték el olyan hamar.

Sok a setétség Vértesy Arnold (1836—1911) műveiben is, de a felhők mögül néha elővillan, máskor csak melegét küldi a nemes, emberszerető szív. Írói módját is ez különbözteti meg Tolnaiétól; Tolnai egy-egy élő alak vagy valóságban megtörtént eset ihletén indul, a fölötti haragját akarja regényköntösbe öltöztetni, Vértesy valami általános problémát vesz fel és annak illusztrálásául írja meg elbeszélését. Problémái nem személyiek, Tolnainál a szerelmi történet sohasem tud igazán uralkodó pozicióba vergődni, Vértesy túlnyomórészt a szerelem és házasság társadalmi bonyodalmait rajzolja. Tolnai még ott is, ahol a szerelmi történet mozgat mindent, a *Jégkisasszony*-ban, a pesti társadalom ostorozását tartja legfontosabbnak: Vértesynél a regényes mese emelkedik ki a valónak festett miliőből. A társadalom romlottságát ezek a mesék szemléltetik; rendesen a pénz forgat fel mindent, tesz boldogtalanná olyanokat, akiknek a Sors tálcán hozta a boldogságot. Nem is az egyes ember romlottsága bánt tehát, inkább a társadalomnak boldogságot fojtó önzése. Ez a felfogás felmenti attól, hogy a lelkeket mélyebben elemezze: a lélekrajzra csak annyiban van szüksége, amennyiben az a mese valószínűségét támogatja. Meséjét azonban gondosan beleágyazza a magyar környezetbe, a fővárosi és — még ügyesebben — a kisvárosi életbe. Innen vesz egy-egy fordulatot meséje bonyolításában, egy-egy jól ismert alak-típust és a kort, amely a dzsentri fölött kongatja a lélekharangot.

Gondosabban ügyel a lélekrajzra Beöthy Zsolt (1848—1922). Mindkét regényében az elhagyott szerelmes sorsával a szakítást kezdeményező férfi élete van szembeállítva, — a *Kálózdy Béla*-ban szorosabban irodalmi mintái szerint, a *Biró Márton*-ban egy sajátságos lelki-típusú magyar nemes önálló elképzelésében. De a nagyobb kompozició eseményfejlesztésének zökkenői

arra mutatnak, hogy igazi meseformáló képzelete nincsen: verses elbeszélése, a *Ráskai Lea*, is azért sülyed minden nyelvi finomsága ellenére mesterkélt és fiktívnek érzett apáca-történetté. Beöthy ereje az apró rajzokban érezhető: ahol csak egy-két vonással kell egy-egy alakját a mult vagy jelen típusából kiemelnie. Itt történelmi tudása, gazdag életismerete könnyen adja azt a színt elébe, amellyel alakja egyszerre megelevenedik előttünk. Ezeket a rövid, egy-egy lelki válság vagy lelkiállapot megérzékítésére törekvő, elemző elbeszéléseket az angol szépirodalom tanulmánya alapján épen Beöthy honosította meg nálunk, és ez pályájának regényeinél maradandóbb érdeme. Amott sohasem szakadt el teljesen Jókai romantikus stílusától, itt a maga korának néhány mesteri portréját alkotta meg.

Az egyre gyarapodó regénytermésből felötlő Rákosi Jenő (sz. 1860). műve, *A legnagyobb bolond*, amely nagyon magán viseli ujságregény jellegét; ez magyarázza romantikus meséjének érdekfeszítő hihetetlenségeit, ez szorította annyira háttérbe a bevallott célt, «hogy nehányunk fiatalkori ábrándját egy regény keretébe foglalva, átadjam az utánunk jövő fiatalságnak». Olvasott volt Kazár Emilnek (sz. 1843.) lágy pesszimizmussal rajzolt regényköltészete, a nyomor szomorú áldozatainak rokonszenves bemutatása; Csiky Gergelyt meseszövő, cselekvényalkotó képessége és drámán gyakorlott eleven előadása kedveltette meg, míg Iványi Ödön (1853—1892) a sablonosan romantikus mese köré rajzolt magyar társadalom képével gyönyörködtetett. Határozottabb irodalmi érték Petelei István (1852—1910) munkássága. Tehetsége a rajz terére utalta és itt gondos lélekelemzésnek és meleg szívnek maradandó becsű alkotásait adta. Nem a hangos, viharos cselekvények embere, hanem a belsőnek, a sokáig fojtott, azután pusztító erővel gátattépő lelkiségnek a

vizsgálója, a kisváros és falu emberének rajzolója, de nem társadalmi életükben, inkább egyéni, lelki tragédiájukban. Turgenyev volt a mestere: innen a lágy, szentimentális alaphangulat és a ködös világ elbeszéléseiben. Ez magyarázza meg népi elbeszéléseinek emberivé mélyülő konfliktusait. Az orosz realizmusnak Petelei a legtehetségesebb hajtása nálunk.

Nagyobbszabású tervek, a magyarság életébe határozottabban belenyúló gesztus jellemzi Justh Zsigmondot (1863—1894). Harmincegy éves korában halt meg és írói hagyatéka mégis a legértékesebb kincse a magyar realizmusnak. Igazi európai műveltségű ember volt, de szívét csak két fókusz melegítette: Páris és Magyarország. Amott a művészet és modern tudomány fejlett értékei, emitt a nemzet sorsán aggódó szív köti le. A franciák tanítványa, — már nem is a realistáké, hanem a vele egykorú francia naturalizmusé. Azoktól tanulja lélekelemző módszerét, azok lelkesítik fel egy hatalmas koncepciójú regényciklus irására, a *Kiválás genezisé*-nek tervére, amelyből azonban csak három kötetet készíthetett el: a *Pénz legendájá*-t, *Gányó Julcsá*-t és a *Fuimus*-t. Terve olyanféle, mint volt Balzacé, a *Comedie humaine*, Zoláé, a *Rougon-Macquart*-ciklus; de nem az emberiség, hanem a magyarság lelki válsága érdekli. «Mi — írja a magányában filozofáló Czobel Istvánnak —, mindketten a jövő Magyarországnak az anyaföldben gyökerező filozófiai világnézetét, szellemét keressük.» Mindketten «józansággal párosult idealizmusában, rendíthetetlen szellemi egyensúlyában és erejében» találják azt. Regényeivel e filozófiai habitus erejére, szilárdságára akar rámutatni, ebben a habitusban az újjáformálás alapjára figyelmeztetni. A jövő Magyarország talaja a magyar néplélek, ehhez méri tehát a modern lelket, amint ez az arisztokrata világban tükröződik. A modern lélekben a veszedelmes kórra mutat

reá, arra az akaratgyengeségre, amely a «túldifferencirozott agyműködés» eredménye, amely az embert visszatartja attól az egyetlen, önként kínálkozó, természetes lépéstől, mellyel minden lelki bonyodalom, minden fölmeredő szakadék elkerülhető. Nem nagy lépésről van itt szó: ha Belényesy Mimi grófnőben, a *Pénz legendájá*-nak naplóíró hősnőjében, meglenne az erő az első őszinte szóra, ha férje, Bálványosy Sándor, nem önemésztő félrevonulással, hanem határozott kézzel intézi kettejük életét, egy nemes, hasznos, értékes élet marad meg. Hiányzik az erő, a határozottság Márfay Gáborban is, a *Fuimus* hősében: hiányzik akkor, amikor szükségét érzi a Lolly comtesse-szel való szakításnak, amikor meg kellene mentenie öccsét, Lőrincet, a comtesse hálójától, — nincs bátorsága kimondani azt, amit gondol, amit kimondandónak tud. A *Fuimus* már rámutat a lelki betegség orvosságára is: Gábor akkor talál helyes életútjára, amikor megszereti Czobor Erzsébetet, ezt a falusi leányt, akiben paraszti anyjának életkedve és egészsége üde regeneráló erővel árad. *Gányó Julcsát* — így tervezte az író — «egészséges szenvedélye, ősereje keresztül kergeti jón, rosszon, majd kiválasztja lelkének jobb anyagát s egy új vallás karjaiba hajtja». Ez az új vallás a nazarénusok hitvallása. Justh — mint később Szemere György — e vallásban véli feltalálhatónak a magyarság lelki típusának legmegfelelőbb világnézetet. Két vonás viszi e meggyőződésbe: az a nyugodt fatalizmus, amely belőle kisugárzik — «Valahogy csak lesz, sehogy még nem volt» —, másrészt az a szigorúság, amellyel a becsület útjára kényszeríti követőit. Ez a kor szeret játszani a fatalizmus fogalmával, szereti magyar őserőnek tüntetni fel, nem véve észre, hogy ebből a teljes közömbösség, teljes önelhagyás fakad, ezzel minden energia meghal. Az a kis közösség, amelybe a nazarénusok ma

és ez időben tömörültek, sokkal elszigeteltebb, mint hogy az elvek általánossáválására következtetni lehetne. A maga zártságában ez a kis egyház híveinek erkölcsiségét is szigorúbban veheti, mert nincs kitéve a nagy egyházak vezetésébe természetszerűen beszűrődő vétkeseknek, lelkiismeretleneknek. Az új vallás csak azt jelzi, hogy e népnek lelkében meg kell újulnia; a megújulásnak pedig egy az útja: a vallásos élet. Sajnos, a 80-as és 90-es évek liberalizmusa, de egyes egyházi emberek vétkes nemtörődömsége is, a magyar nép katholicizmusát el nem mélyítette, hanem csak felszínesebbé, közömbösebbé tette. Justh Zsigmond programmjából erre kell figyelni, ezt kell tanulságul vonni. A nazarénus egyház azért olyan erkölcsi erő e nép között, mert minden híve apostoli kötelességet érez magában, és a nép között, azzal teljes közösségben élvén, a nép lelkének megmentésére, formálására mindig megértő és szerető kezével állandóan résen áll. Gányó Julcsa, a gányó Manga András leánya, nem lehet a gőgös Csepcsányi-familia egyetlen fisarjának a felesége, hiába a szerelem. Azután meg a szerelemmel néha meg is viaskodhat a hiúság, az önérzet, ha túlságos megaláztatással találja magát szembe. Így mondja ki Julcsa, hogy a gazda fiához csak úgy megy, ha otthagyja érte mindenét, pénzét, tanyáját, családját, ha koldus lesz. De a legény sem tud szakítani a családjával: az apja öreg, gyönge, nem hagyhatja magára. A leány erre odaadja magát a csendőrnek, aki kerülgette. De a fertőben nem merül el: a sors összehozta Horváth Jánossal, a nazarénussal. A szive még tele van azzal a rettenetes szenvedéllyel, amely előző éjjel a csendőr karjába hajtotta, de ez az egyszerű ember rettentően komoly és egyszerű szavával egyszerre kijózanítja: «A szerelem határa az emberöltőig se tart, csak az az érzés ér valamit, ami Istenhez emel...» Ez a fel-

séges nyugalom lehűt minden szenvedélyt, lehűti még az egyszer elnyert gyönyörért újra kopogtató csendőrét is. Julcsa nazarénussá lesz, most már nem kell neki a gazda visszatérő fia sem, sőt vállalja a próbát, amelyet egyháza szab reá. A megalázkodás útja ez, de békéhez, nyugalomhoz, boldogsághoz vezet.

Justh Zsigmond irásainak két nagy előnyük van: meséjök érdekes és lelki rajzuk mély. Nemcsak a kórt látja, amelyből nemzetét ki kell gyógyítania, nemcsak az eszmény áll előtte, amelyhez a magyarságot elsegíteni óhajtja, hanem az embert is jól ismeri. A falu népe között él, olyan közösségben, amilyenben gazda sohasem élt parasztjaival. Eljár a hajlékukba; azok ügyes-bajos dolgukkal őt keresik fel, örömükből és bánatukból részt adnak neki is. És ezzel utat nyitott magának az egyszerű ember szívéhez. Parasztja épen azért élesen különbözik a korszak paraszt-ábrázolásaitól: már maga a nazarénus típus is új volt irásaiban, de új a gányók kaszttá különülő csoportjának rajza, a gazdanép között való elhelyezkedése. Lelkének melancholiája rokon Petelei hangulatával, de azért alakjaik közt nincs egyezés. Justh rajzát mindig nemes tendencia is vezette. Egyik regényhősét így jellemzi: «Törekvése az emberi motorok megismerésére, meg a tapasztalata s idealizmusa közötti harc tette íróvá... Művészete kifejezte korát: a megismerésre törekvő s az idealizmussal minduntalan összeütköző szkeptikus, nyugtalan, lázas XIX. század utolsó éveit». Ráillik ez bizonyos mértékben Justhra magára is: de szerencse, hogy nála az idealizmus maradt a győzedelmes.

*

4. Élénk részt vett e korszak társadalmi harcaiban e korszak drámairodalma is. Hiszen a dráma az a műfaj, amelyben a költő a legnagyobb hatással, a leg-

nagyobb szuggesztióval közölheti a közönséggel a maga politikai és társadalmi meggyőződését. És a hosszú elnyomatás, a szigorú cenzúra után, amely épen a drámát kísérte a legnagyobb figyelemmel, természetes is volt, hogy drámaíróink annál nagyobb hévvel veszik föl a szerepet, amelytől az elnyomó hatalom elriasztotta őket. A korszak gyarapodott is új problémákkal. Már 1867-ben felveti a Nemzeti Színház deszkáin Rákosi Jenő a zsidó-kérdést *Shylok ma* című szinművével, amely később *Régi dal régi dicsőségről* címen szerepelt a színen. Az új Shylok azonban nem olyan erős gyűlöletből van formálva, mint volt a *Velencei kalmár*: nincs is kudarca, a közönség rokonérzését sem veszti el, mert a költő afféle liberális szemüvegen át nézett modern zsidónak rajzolja, aki a nemes bosszúval is megelégszik. A gúny itt inkább az elszegényedett, de származására büszke Tardyt éri, aki képviselő szeretne lenni, de nincs hozzá pénze. Rákosi azonban nemcsak a zsidót idealizálja, hanem a liberális magyar embert is, aki a megvetett és elégtételadásra sem méltatott zsidó helyett megvív a zsidót megsértő Tholdalakkal. Így a gyűlölség is szétfoszlik a zsidó szivében és létrejöhet a liberális béke. Még határozottabban a zsidóság mellett fog pártot Toldy István (1844—79) az *Új emberek* című vígjátékban. Felfogása Tolnaiéval egyezik: mind a ketten a zsidó rovására a dzsentrit itélik el, az lévén a hitük, hogy ez sokkalta méltóbb az előkelő társadalmi szerepre, mint a megromlott birtokos középosztály. E kornak a leghevesebb liberális harcosa Toldy István volt, nem közönséges tehetséggel, de fékevesztett gyűlölettel. A francia realista szinmű motivumai, Augier, Dumas fils és Sardou thémái, az ő közvetítésével jutnak először a magyar színre. Nem sokat törődik azzal, hogy a dráma cselekvénye elképzelhető-e Magyarországon, csak arra ügyel,

hogy tendenciájával e kor liberális küzdelmébe beleilleszkedjék. Van teszem egy darabja *(Livia)*, amely a jezsuita-rendnek a hivő lelkekre gyakorolt hatalmát akarja pellengérre állítani. A jezsuita-páter rendjének visszatelepítéséért küzd: természetes, hogy Toldy István semmit sem tart eléggé elvetemültnek, hogy e jezsuita nyakába ne akasztaná. Hajlandó a házasság megsemmisítését kieszközölni egy grófi házban, hajlandó az ártatlan grófnét egy könnyelmű szerelmi kalandba kergetni, hogy a grófot rendje iránt jóindulatra hangolja. Hogy azután a mesteri dialektikájúnak festett páter mégis elveszthesse a játszmát, a szerző képes a legügyetlenebb módon segíteni a bonyodalmon: a grófnő anyának érzi magát, férjéhez való hűsége tehát kétségbevonhatatlan, — és így a páter aknamunkájáról lehull a lepel. A liberális egyházgyűlölet dühös írása ez, épen szenvedélyessége miatt művészeti szempontból is értéktelen. Darabjai még a liberális közönséget is inkább rétori nekilendülésükkel, mint drámai értékükkel hódították meg. A kor hangulata ezekben a hymnikus vagy pamfletszerű nekilendülésekben van, bár a cselekvény bonyodalmát is igyekezett összhangba hozni valami aktuális politikai kérdéssel. De Toldy nemcsak ebben volt realista, hanem az érzékinek a megjelenítésében is. Dumas írja egy előszavában: «Én nem vagyok se Isten, se apostol, se filozófus, se harcos; egyszerű ember vagyok, aki jár, néz, lát, érez, elmélkedik, — aki elmondja vagy megírja azt, ami megragadta, a lehető legvilágosabb, legközvetlenebb, a mondandójához legjobban illő formában... Így tehát gyakran megsértem az örökölt eszméket, bevett konvenciókat, előítéleteket»... A realista dráma nálunk is a társadalom bírálójává lett, minden tekintetet félrevető bírálóvá. Célját azonban csak akkor nem tévesztette, ha magyar viszonyokat hozott elő. A *Kornélia* azonban

bárhol, sőt bárhol is jobban, lejátszódhatott volna, mint nálunk. Egy beteges érzékiségű, állatias férfi és egy finomabb lelkű asszony szerelme és elszakadása ez; a bemutatásával Toldy nem akar pártot fogni, hanem izgalmas jeleneteivel az érdeklődésünket lenyügözni. A férfi mulatozása, melyet Kornélia álarc mögött végignéz, a végső kibonyolódás, amelyben Kornélia az őt üldöző, őt most boldog szerelméből a maga számára visszaragadni igyekvő férfit lelövi és utána magát is a tengerbe veti, a magyar realista dráma legidegizgatóbb jelenetei. Toldy nem törődik nézőközönségének sem erkölcsi érzékével, sem azzal a művészi törvénnyel, amely a drámától valamelyes formában megnyugtatást, költői igazságszolgáltatást követel: drámái ezért tűntek el még a liberális éra alatt a színről.

A politikai tendenciájú szindarabokkal nem volt sikere a magyar szinpadnak. Berczik Árpád (1842—919) bármennyire versenytársa volt is Kákay Aranyosnak (Kecskeméty Aurél) és Porzónak (Ágai Adolfnak) a politikai karcolatokban, a szinpadra vitt politikai tréfái nagyon hamar letűntek: minden értékük aktualitásuk volt. A legügyesebben talán Tóth Kálmán fogta meg a kérdést *Nők az alkotmányban* című vígjátékában. A férjéből mindenáron képviselőt faragó asszony már magában is komikus alak, de Tóth Kálmán a tréfás helyzetek és mulatságos karrikaturák egész seregét telepíti köréje, sőt még aktuális nézetek hangzatos frázisával is növelni igyekezik a hatást. De a témát így társadalmi térre játszotta át.

A társadalmi dráma terén a legkimagaslóbb Csiky Gergely (1842—891). Szinműírói elvét egy értekezésének ez a mondata szövegezi meg: «A legnagyobb morális tanulságot az igazság adja, és sokkal erkölcsösebb és őszintébb eljárás, az emberiséget nyomorának és gyarlóságának igaz képe által szakadatlanul ébren-

tartani, mint szép festett képekkel ámítani s a lehetetlenség valószinűvé tétele által megcsalni». Azon volt tehát, hogy közönségét felvilágosítsa és irányítsa. Szigorú erkölcsi érzéke, amelyet pap korából hozott magával, a házasság kötelékének komoly felfogása a maga korának egész sereg társadalmi betegségére hívta fel a figyelmét. Küzd tehát az érdekházasság ellen, amely boldogságot és békét nem hozhat, mert összeütközések csíráját rejti magában; a családi életben a megértést, de egyszersmind a férfi józan vezető kormányát követeli; elitéli a házasságon kívüli szerelmi életet a férj és asszony részén egyaránt; megbélyegzi a gyermekükkel nem törődő szülőket, kik «megérdemelnék, hogy pénzért mutogassák őket, mint elrettentő példáit a szülői könnyelműségnek»; lelkesen ünnepli a családi érzést és védi annak társadalomtartó törvényeit; ellensége a válásnak, mivel abban csak új bonyodalmak előkészítőjét látja. Közben kitér az örök betegségekre: a pénz- és rangkórságra, a protekció-rendszerre, az örökös pereskedésre, a tisztviselők megfertőződésére. Mindezt javító célzattal teszi: hiszen «a szinpadnak — írja — nem az a feladata, hogy elkeseritsen és felháborítson, hanem, hogy fölemeljen és megnemesítsen s ezt csak az eszményi szép feltüntetése által éri el, nem pedig ha az erkölcsi és anyagi rútat a maga meztelenségében mutatja be, kibékítés, jóvátétel és megnyugtatás nélkül». Ügyel tehát a drámák megnyugtató megoldására; ezért oly kevés a tragédiája. Problémáját és alakjait a magyar életből veszi és magyar miliőben mutatja be. Már első sikere, a *Proletárok* is, e kornak magyar kreatúráit mutatja be. Kamilla, a kegyadományokból élő özvegy, aki minden évben más özvegynek adja ki magát és így csapolja meg a könnyenhivő, jószívű magyarságot, a forradalom utáni félszázadnak tipikus alakja volt, — nemcsak

női, de férfi megjelenítésben is; magyar viszonyok szülték a segédet, Mosolygót is, aki az úrnő helyett a levelezést intézi. De a mese maga nem magyar földről való. Más társadalmi osztály lép a *Cifra nyomorúság*-ban elénk: a szerencsétlen páriává aljasított tisztviselő-csoport; de maga a drámai bonyodalom itt sincs szerves kapcsolatban a miliővel. A közélet romlottságába világít a *Buborékok* 3 felvonása: a középpontjában egy hiú, rangra és módjára gőgösen büszke asszony áll, de a bonyodalom egy panamavád, amely egy derék hivatalnok munkakedvét töri le. Másutt a szerelem kényszerít ki egy katonatisztből katonai titkokat *(A sötét pont)*. Néhol a társadalmi probléma csak alkalom Csikynek arra, hogy a komikus helyzetek tarka sorát vigye a színre: így a *Mukányi*-ban, melynek hőse mindenáron városi tanácsos akar lenni; erre való nagy igyekezete megzavarja két leánynak szerelmét, de a régi udvarlónak leánykérőként való fellépése és a nyelvész tanár purizmusa kitünő mulattató eszköz.

Legmélyebbre a *Vasember* hatolt. A kibonyolításban itt is sok a valószerűtlenség, kissé sok a halál, de a probléma tipikusan e koré, teljesen aktuális volt. Az elszegényedett arisztokrácia és a gazdag iparbáró áll egymással szemben. Amazt a régi dicsőség még most is osztálygőgben tartja, de még erősebb a gőgje Bárdi Gábornak, a gyárosnak. Ez megveszi ugyan Szentgáli báró ősi nevét az üzletéhez, de semennyiért sem akarja megengedni, hogy fia az elszegényedett bárólányt vegye el. Egész életét a vagyonszerzésre szánta, azért élt, hogy fia gazdag legyen, — megdöbbenve látja fiának szerelmét. Azt hiszi, hogy a szerelmet is le lehet csillapítani paranccsal, erős kézzel, amilyennel a nagy vagyont szerezte. Az eszközöket sem válogatja: a bárólányt egy számára kiszemelt férjhez akarja kényszeríteni és így félretólni; hajlandó ezért az öreg Szentgálit

ügynök által egy váltóhamisításba kényszeríteni. A fiú azonban megtud mindent: Szentgálinak szemére veti bűnös életét és ezzel a lelkiismeretfurdalást úgy reászabadítja, hogy az öngyilkos lesz; akaratán kívül ezzel a bárókisasszonynak is gyilkosa lesz, és a vasembernek ott kell látnia szívtelenségének áldozatai közt az Editet követő fiút, Bárdi Andort. A megrendítő tragédia a két kaszt hatalmi küzdelmének a megdöbbentő eredményére mutat, de jelzi egyszersmind a megoldás módját is. Lehet, hogy Bárdi kiüt az akkori társadalomból, de a probléma megvolt és Csiky keze erőteljesen ragadta meg.

Csiky darabjai között ismételve elénk kerül a női élet bűnfoltjának későbbi következménye. Már a *Proletárok* Kamilláját is ezzel tartja hatalmában Zátonyi Bence, viszont Bence sorsát is multja pecsételi meg; a *Cifra nyomorúság*-ban is egy ifjúkori szerelmes, Tarcali, keveri fel a helyzetet, udvarolván az időközben asszonnyá lett Eszternek; *Bozóti Mártát* a mult piszkos keresetforrásba kényszeríti: eladja nevét régi udvarlójának, hogy az így uzsoráskodhassék. A pénzt jóra fordítja, árva fiának nevelésére, — de a nemezis utóléri, a Márta nevével adott uzsora arra kellene az egykori udvarlónak, hogy megszerezze neki egy leány kezét, Dávidházy Vilmáét, akit Bozóti Márta fia szeret. A *Stomfai-család* bonyodalma is ilyen mult: Stomfai Ákos a halálos ágyán feleségül veszi Ágnest, az erdész leányát, akit szeretett, azután pedig gyermekével együtt elhagyott. A leány megnő és Stomfai Klára fia, Vilmos, kéri a kezét. Az ifjúnak anyja azonban csak úgy egyezik a házasságba, ha Agnes visszavonul, elválik férjétől. Az anya megteszi az áldozatot, de a leány szerencsére még kellő időben megtudja és az eljegyzésről ily feltétellel hallani sem akar. Szerencse, hogy méltóbb ifjú is van kéznél, és így a két önfeláldozás békét és boldogságot terem.

Csiky mesebonyodalmai nem egyszer francia mintáira emlékeztetnek — így a *Stomfai család*-ot már a kortársak is Sardou *Odette*-jével kapcsolták össze —, de a magyar dráma fejlődésében mégis nagy a jelentősége: a dráma thémakörét szaporította, a társadalmi problémákat magyar talajba ültette és a jellemzésben realisztikus motivációra törekedett. A szinpad egész sereg új alakkal népesült be, a dráma technikája érdekkeltőbbé fejlődött. A valószerűséget nem tudja mindig biztosítani, alakjainak igazságáról sem győz meg mindig, de viszont sok a mesteri erővel megelevenített alak, sok az igaznak érzett motiváció darabjaiban.

Csiky darabjai csaknem mind a középosztály és a dszentri köréből veszik tárgyukat, — a népszinműnek a realizmus művészetével nem sok a közössége. Érdekes, hogy ez a kor a népi thémát csak vígjátéki alkalmazásban vélte színre alkalmazhatónak. «A népélet s még az alsóbbrendű polgári élet is — olvassuk egy birálatban — sokkal inkább tipikus, mintsem hogy abban az általános individuális küzdelem és világnézet kifejlődhetnék, ami nélkül tragédia nem képzelhető, mert tragédia nem lehet tragikum nélkül, tragikum pedig nem lehet az általános emberi nélkül». Ma már tudjuk, hogy a népszinmű fennmaradásának a tragikai terület az egyetlen életfeltétel, az operett és bohózat pusztításával szemben az egyetlen menekülés. Valamelyes komolyodást azonban már ebben a korszakban is tapasztalunk. Tóth Ede (1844—76) munkálkodása is ezért jelentős. Három nagysikerű népszinműve van: *Falu rossza*, a *Kintornás család* és a *Tolonc*. A falusi gazdanép csak az elsőhöz szolgáltat szereplőket, a *Kintornás család*-ban két molnár-familiából telik a szereplő, a *Tolonc* pedig már teljesen kispolgári miliőbe kerül át: kisvárosi zsidó leányok és zsidó legények helyettesítik a népszinműben szokásos népi felvonulásokat és

cicázásokat. Tóth Ede darabjainak más hibája is van: nem tud drámai mesét teremteni. A *Falu rosszá*-ban sem Feledi Boris és Göndör Sándor szerelme ragadta meg a közönséget, — hiszen Göndör vagy szereti még a börtönesztendő után is Tercsit és akkor nem venné el annak sógornőjét, vagy nem szereti, akkor meg erre a falubéli második megjelenésre nem volt szükség, — nem a cselekvény hatott igaznak, hanem néhány mesteri karrikatura: így elsősorban a bakteré, Gonoszé; azután meg azok a kedves durcáskodások, amik oly hamaros békülésre vezetnek, és a szentimentálisan forró levegő, amely a darabon elnehezedik, a pompás dalok és a lakodalmi nép tarka ruhái tetszettek a városi közönségnek. Az mindenesetre érdeme, hogy a fiktív szerelmi bonyodalmat teljesen a nép között játszatta le, de ennek a népnek a valódi, igaz képét bemutatni nem tudta. Többi darabjában sem az alakok bemutatása vall arra, hogy Tóth Edét is megérintette az Európa-szerte divatozó realizmus, hanem a népszínművei mögé elhelyezett családi dráma: a *Tolonc* Angyal Liszkája egy férjgyilkos anyának a gyermeke, a *Kintornás család* Marija pedig elcsábított leány, aki gyermekével épen csábítójának új lakodalmára érkezik. Ezeket a realista drámákból jól ismert motivumokat azonban erőteljesen felhasználni nem meri, mind a kettőnek tragikus magvát elejti és látványos drámává laposítja. Az epizódalakokban azonban pompás komikus figurákat alkot, egy-egy társadalmi osztály vagy foglalkozás egy-két tipikus vonásával ügyesen eleveníti meg szereplőit és így a csak népdali és népies táncok kedvéért színre vitt népszínművek között tehát újnak és igaznak hatottak darabjai. Mellette két írónak voltak e korszakban sikerei: Csepreghy Ferencnek (1842—80), aki Tóth Ede nyomán indulva, a népéletből fejlesztett bonyodalommal igyekezett hívebb népi darabo-

kat alkotni és e bonyodalmak között a parasztgazda gőgjét és a régi szerelem kísértő erejét ügyes kézzel használta drámai magnak, és Almási Tihamér (1838—907), aki a nép életére vont gyengéd szentimentalizmussal próbálta a népélet drámai bonyodalmait a városi közönséghez közelebb hozni. E kor népszínművének az volt a tévedése, hogy nem bízott a népélet sajátos, egyéni drámájának általános emberi értékében; hogy nem mert leszállani a nép lelkének mélyére, nem merte annak tragédiáit önálló hatású drámameseként felhasználni. Az első lépést erre Rákosi Jenő tette a *Magdolná*-ban (1884). Igaz, hogy a mese inkább regénytéma lehetne, igaz, hogy az író túlságosan nagy eseménysort ölelt föl, igaz, hogy a bonyodalom (az elbukott leány a saját gyermekét adja el) romantikusan túlzott realista sablon, de a darabból hatalmas végzettragédia komor köde csapja meg a nézőt. A megindulás népszínműveink ismert bosszúmotivuma, de már ez is egyéni színű: az öreg Gyömbér tönkretesz egy családot, amelynek asszonya egykor az ő kezét visszautasította. A bosszú azonban azt a családot sújtja, amelynek leányát, Magdát, épen Gyömbér fia, Laci, szereti. Rákosi ezt a szerelmet nem idealizálja, hanem lángoló szenvedély pusztító viharának festi: a fiú nem akar belépni apja házába, míg az Magdáéknak vissza nem adja vagyonukat, amikor pedig az apa doronggal támad ellenkező fiára, az gyilkosa lesz apjának. Ebből a bűnből fejlődik a darab következő négy felvonásának pusztító vihara. Magda cseléd a pesti törvényszéki elnök házában, és a ház úrfija megkívánja. A leány ellenáll, de amikor a hozzá fellátogató Gyömbér Lacit elfogják és apagyilkosság miatt törvény elé állítják, Magda — mint a népballadában Fehér Anna — odaigéri magát az úrfinak Laci életéért. A kegyelem — hosszú börtönbüntetés a halálos ítélet helyett — meg-

jön, de Magda a lejtőn megállani nem tud, egyre lejebb sülyed. A lelke mélyén van ugyan némi nemes indulat, de az élet piszka egyre fojtóbban takarja azt. Mulatóhellyé züllött házában egy kis leány tűnik föl az elnök fiának és megkívánja. Magda viszi hozzá az áldozatot, de az utolsó percben ráismer abban a saját leányára. A tragikus bonyodalom elérte tetőpontját, hiszen ott áll Laci is, akinek heves szenvedélye idézte föl az egész vihart. A költő azonban itt hamar véget vet mindennek: Laci a csábító úrfit megfojtja, Magda meghal, — a darabnak vége. Nyilvánvaló, hogy a szenvedélynek ez a tragédiája paraszti életből sarjad és indítékában, a fékezetlen szenvedély bűnében, népi marad; megőrzi népi jellegét a balladából ismert önfeláldozó motivum is, — bár a realista dráma sablonja, nem pedig a való élet ismerete vetette fel mind a kettőt. Rákosi népdrámájának tehát újító jelentősége van: megjelölte az utat, amelyen a népet ismerő, a néppel lelki közösségben élő író az igazi népi tragédiát megtalálhatja. Nála — és e kor népszinműjénél általában — épen ezt a néppel való teljes közösséget nem látjuk: ezért nem tudtak Tóth Edéék a nép lelkébe belelátni és adtak felszínesen népi szinműveket, — ezért érzik Rákosi darabján, hogy fiktív realista tragédiát próbál az életbe átültetni. A nép élete náluk csak külsőségeiben és különösen komikus mellékalakjaiban különbözik a polgári rend életétől: a más világban, a természettel szorosabb közösségben, élő gazdaember szenvedélyének és megindultságának sajátos életét meg sem látták. A népi élet problémái náluk a polgári környezetből merítő francia realizmus bonyodalmai.

*

5. Az a hol szeliden, hol hangosan feltörő kritika, melyet a regény- és drámatermésen végigkisértünk,

azt mutatja, hogy a kor elégedetlen önmagával, hogy telve van a saját hibáinak gyűlöletével és ezeknek a hibáknak orvoslását sóvárogja. Az elégedetlenség társadalmi életünknek egész szervezetét kikezdi, állami berendezésünket épúgy, mint a különböző osztályok életét. 1867 a magyar politikában csak külső békét teremtett. A kedélyek nagy része nem tudott oly hamar lecsillapodni. Ausztria megaláztatása az olasz és porosz harctereken, a császári hatalmi politikának összeomlása, az a vereség, amely a német törekvések részéről érte — mindez felfokozta a reményt, hogy elérkezett a magyar függetlenség kivívásának időpontja is. A császári trónnak ki kellett józanodnia minden olyan álomból, amely a monarchia határain túl keresi a hatalmi pozíciót, meg kellett látnia a bajokat, amelyek idebenn létét fenyegetik és így meg kellett szemének nyílnia a koronája alatt egyesült országok anyagi és lelki vágyai előtt is. Nyilvánvaló, hogy a kiegyezést nem Deák és Andrássy okos szava, hanem az idők keserű figyelmeztetése sürgette ki. De amint az uralkodó környezetében voltak és maradtak rövidlátó tanácsadók, akiknek szeme továbbra is hályog alatt maradt, voltak és pedig sokan voltak a magyarságban is, akik az 1849 álmát vetették fel újra. Azok a tüntetések, amelyekről Kecskeméty Aurél emlékezései szólanak, az az ellenzéki óvás, amellyel Tisza Kálmán hívei Deák kiegyezési javaslatát fogadták, csalhatatlan jelei annak, hogy 1867 a nemzet politikai törekvéseiben nyugalmat nem teremtett. Úgy látszik, maga Deák sem gondolt arra, hogy nyugalmat teremthet: ezért hagyott nyitva egyes kérdéseket a későbbi fejlődés számára. Tudjuk, hogy a kiegyezés a két ország életét oly erősen összekovácsolta, hogy az elválás mindkét oldalon halált jelentene, — de a szívével, elkeseredésével gondolkodó tömeg ezt nem látta és a hosszas,

kénytelen némaság után a közjogi harc fékezhetetlen lánggal csapott föl. A kiegyezéssel való elégedetlenséget egyre szította, a kedélyek megnyugvását egyre felkavarta a turini vezér, aki egyszerre talaját vesztette az új orientációban. Levelein «láng gyúlt a lángról», — nem volt szív, amelyet föl nem kavart volna. Hiába felelt meg reájok maga Deák és hiába mondták el józan itéletüket a kormány emberei, Kossuth szavának nem tudták erejét venni. Amellett az egyre távolodó 1848 varázsos glóriát szerzett magának; nemcsak a nemzeti függetlenség csillaga ragyogott fölötte, hanem a szabadságnak (tisztán akkor se, most még kevésbbé látott) üstököse is, és az elégedetlenség — akár a nemzet függetlenségi álmaiból szakadt, akár a társadalom rossz intézményei fakasztották — vissza-visszatért ehhez a dátumhoz és minden bajjal szemben ezt az elérhetetlen álmot emlegette.

De nagy forrongás volt magán a társadalmon belül is: a hirtelen megváltozott viszonyok, a hosszú pangás után nekiindult gépezet zakatolása új erőket és új elhelyezkedést teremtett. A dzsentri egyre veszti a talajt és vele szemben a rendesen zsidó fajból rekrutálódó nagyiparos és nagykereskedő jut súlyhoz. A bevándorlás szabályozásának elhanyagolása, az esztelenül humánus liberalizmus egyenesen hóna alá nyúlt a zsidóságnak, és a vezető osztálynak ez a keveredése egy új liberális közvéleményt teremtett, amely az újítás, a tekintélyfélrevetés forradalmi hangját veti a közönség közé. Az elégületlenséget a társadalmi berendezkedésben is szítják, és a gyors kapaszkodás, szertelen tülekedés amúgy is megrontván a nemzet erkölcsét, egy új, bár nem meghatározott, nem körvonalazott rend behozatalának óhajtását terjesztik. Az erkölcsi fertő egyre nő, a lelkek elvesztik egyensúlyukat, — az egész társadalom egy újonnan kifoldozott csónakhoz

hasonlít, melyet a tavon valami belső süstörgés, belső viharzás háborogtat. Kevesen voltak, akik a béke partját szemükkel elérhették.

Ennek a forrongásnak a tükre e kor lírája. Három poétát ragadok ki ennek bizonyságául, hármat, akik az átlagból lírai egyéniségük erejével kiemelkedtek. Dalmady Győző (1836—916) a legegyszerűbb genre közöttük, aki mindent érzelme alapján ítél, akinek egyszerű lelke a mélységekbe leszállani nem mert, nem is tudott. Fellépése még az előző korszakra esik, de egyénisége 67 után fejlik ki. Hazaszeretete és annak megszólalása Garay Jánost juttatja az olvasó eszébe — és ez keményen lefokozó értékelés —, de derék, önzetlen, lelkes magyar ember. Az a kor, amely eszményül lebeg előtte, Mátyás kora, természetes tehát, hogy jelenével nincs megelégedve. A nemzeti királyságról álmodik, az idegen uralkodócsaládal nem tud megbékélni. De a bajt nemcsak ebben az uralkodóban látja, hanem nemzetének egyre lanyhuló honszeretetében is. Lantjával ezt az érzelmet szeretné megerősíteni, ennek a szolgálatába hívja a magyar költőket. A magyarság lelkiállapota a fásultságba megy át; Dalmady ezt a kórt az elanyagiasodásnak tulajdonítja; szeretné, ha az ész és munka kultusza kélne életre. Sürgeti a nemzetnevelés munkájának felfrissülését és erős hangon követeli a munkának a megbecsülését. Az önzés emészti az erkölcsöt, távolít el az Istentől. «Mint egykor — írja —, az ég többé nincs közel.» Pedig Krisztus képe minden embernek intő vagy vigasztaló szó, amely a bűntől óv és az erény útján megőriz. Csakhogy ez az Isten nála a szeretet felhőbe vesző allegóriája. A hitből neki elég az Isten előtt való hódolat: vallásos érzésből többet nem óhajt. «A szeretet vallását követem — olvassuk egy nyilatkozatában —, mely nem nézi a hitfelekezeti állást,

hanem a szivet és érzelmeit.» Dalmady vallásossága ez a meg nem kötött emberszeretet; nem bölcselmi meggondolásból ered ez — arra semmi jel sem mutat —, hanem a mélyre és túlságos magasra sohasem tekintő, csendes békében megnyugvó ember lelki szükségéből. Dalmadynak a szeretet a napja, elsősorban a családi szeretet: ami szép verse van, az mind ennek ad hangot. Nem is tud nemzetének igazi utat mutatni: maga is az élet elégedetlenségeiből családja körébe vagy a természet megértő rokonszenvének ölére menekül.

Bartók Lajos (1851—902) békételenebb lélek. Van benne valami Petőfi forradalmi lelkületéből, csakhogy Kossuth-kultusszal árnyalva. Kossuth az ő apostola. «Caesar bitóján függ a szent Ige. | Négy gúnybetűt szegeztek fölibe. | Megölték már a tanítványokat. | Ah! köztük is még áruló akadt. | Sötét van a világon. A hit eltűnt. | A hívek föld alatt, mint sírjaikban. | Csak egy apostol bátorítja lelkünk: | «Örvendjetek! az Úr lelke velünk van!» Ime, az ábrándos szem már egynek látja Batthyányt és Kossuthot, és az egészet diadalmámornak. Bartók a nemzeti politika bázisát Kossuth programmjában látja, illetve 1848-ban, amelyet azzal azonosít. Poézise keserű ellenzéki poézis, amely mindenért 1867-et teszi felelőssé. A viszonyok megváltozását a nép öntudatraébredésétől várja: akkor támad föl az eszme és éget ki minden fekélyt. A szenvedély poétájának mutatkozik, de csak pártpolitikai szenvedélyéről győz meg. Igazi poézise nem is ebből a thémakörből fakadt, hanem a Kárpátok szépség-emlékeiből. Istent is itt, a természet ölén találja meg, — de az ő Istene csak egy eszmét, a szabadságot hirdeti, a szolgaösztönt a legnagyobb bűnként üldözi. Egész világfelfogásában ez a szabadsággondolat az uralkodó. Azért szereti úgy az ifjúkort, amikor még a lélek szabadabb, azért menekül a lét kérdései

elől az élvezet mámorába. Szerelmének valamelyes érzéki jellege van: mohó vágy hajtja az élvezet után, és e vágy minden más eszmét feledtet vele. «Egy éjért, mit átvirrasztok karodban, minden napom a sírnak adom én.» Poézisével nem is tud magasra emelni, az idealizmushoz, melyet élete végén sóvárgott, elsegíteni.

Közelebb jut a békés parthoz Endrődi Sándor (1850—920). Egyik költeményében szóba foglalja egész hitvallását: érzi, hogy a tudás nem törhet föl minden titkot, hogy a folytonos kutatás meghasonlásba, de nem megelégedésbe vezet. Vakság van a szemén, de tudja ezt a fogyatkozását, és ép azért csodálkozik azon a lelketlenségen, amivel ember embertársán tipor keresztül. «Kik Istent hordozzuk szivünkben, egymást | Mért nem nézzük testvérekül?» Ez a meggondolás megnyugvó hódolatra készti Isten előtt, — de nem mindig. Mert magával az Istennel sincs tisztában. Az emberi értelem dicsekvése megdöbbenti és azt hiszi, hogy az Isten-fogalom elavult, ebben a formában fönn nem tartható. Ha az új, sóvárgott kor elérkezik: «Nem Isten lész, kit ember megcsúfolhat, | Igazság lész, vagy tiszta szeretet». A kor lelke sóvárogja az Istent, de «mindent befog a terjengő homály; s a büszke szellem addig keresgél, míg roncsolt hitének bábokat talál». Az ő Istene is ilyen ködös óriás, akinek csak egy tényked ését látja: sejtelmes, titokzatos hatalmát. «Egyedül Isten az, ki előtt nincs rejtve a világok titka s az idők rejtelme». Amivel sóvárgása ruházza fel: az az igazság és jóság. Mert Endrődy életfelfogásán is az igazság szeretete és a részvétteljes jóság uralkodik. A lelke tele van sajnálattal a nyomor, a szenvedés iránt. Szánalma még a tolvaj fölött is könnyezni tud, aki az éhség jogán lopott és börtönbe kerül. A földi életviszonyok egyenetlensége a túlvilág igazságosztását sóvárogtatja, de nincs hite, hogy megnyugodhassék

benne. A halál tehát csak nagy pihenés, semmi más. A földi igazságtalanságon tehát itt a földön kell javítani, annál is inkább, mert ami rossz van, azt az ember maga formálta rosszá. El kell tehát jönnie a boldogabb, igazságosabb idők hajnalának. Meg kell ennek jönnie az emberiségre, meg a magyar nemzetre is. Az utat a nemzeti függetlenség zászlójának irányában keresi, ezért költi újra a kurucdalok szellemében a maga korának függetlenségi álmait. Költeményei között a legnagyobb sikert ezek a kurucdalai aratták, szóval politikai versei, amelyekben a régies dalok hangja érzett újnak, eredetinek. Egyébként Hugó Viktor tanítványa pathetikus verseiben, Heineé szerelmi poézisében, míg objektív lírája Coppée költészetére emlékeztet. Hosszú pályáján sok stílust és sok lelkiállapotot dalolt meg, hangja, stílje változott, de világnézete a részvét alapját sohasem hagyta el.

A részvét szava segíti gyógyuláshoz Reviczky líráját is. Reviczky Gyula (1855—89) is látja a földi igazság tévedéseit, látja az ember romlottságát, annál inkább látja, mert önmagán kell tapasztalnia. Költői erejének tudatában lépett fel: «Szeretném — írja — nevemet a csillagokba tűzni, és ha tudnám, hogy csak olyan költő lehetek, mint Szász Károly, Geibel, vagy akármelyik ebből a fajtából, letenném tollamat és betűt sem írnék többet». Az élettel való küzködés annál rosszabbul esett neki. Már családi körülményei is olyan szerencsétlenek voltak, hogy csak keserűséggel gondolhatott vissza születésére, ifjúságára. A szive érzékeny szív volt, könnyen gyulladt szivós szerelemre, de boldog viszonzásra nem talált. Érvényesülése írótársainak lelketlenségén vallott kudarcot: nem igen kell bölcselmi meggyőződést keresni, ha ilyen emberben keserűséget találunk. Annál nagyobb lelki értékre vall az, hogy nem állt azok közé, akik «gyanakszanak, köpködnek a

világra, mert lelkük tükre torzképet mutat». Volt perce, mikor «Köröttem, mint a sárbogár ganajba', | Csak nyüzsgött a tisztátalan tömeg. | Istent tagadtam, kétkedém magamba', | Megátkozván világrajöttömet». De nem ez az uralkodó hangulata. Rájön arra, hogy az üdvöt csak a fájdalom közt lehet megtalálni; szeme megnyilt a mások szenvedésének meglátására, türelem és szánalom ébredt benne, és önmagát megnőni látta, amikor a saját búbánatába beleolvasztotta a világ bánatát. Poétai hivatása ekkor formálódik ki: «Megszáll a vágy, hogy letöröljem | Könnyeit a szenvedőknek, | S a béke útját megjelöljem | Azoknak én, akik csalódtak». Nem kétségbeejteni, hanem fölemelni akar; maga sem merül el a teljes kétségbeesésben, mert egyre az életet, a boldogságot akarja, — ezt az akaratot föl nem adja. Utálja a kufár világot, de nem szűnik meg hinni egy jobb korban, a boldogság lehetőségében. Ez a békés hit azonban nehéz harcokból maradt meg: az élet akarása nem egyszer küzdött a nirvána, a teljes, tudattalan megsemmisülés kívánásával, a természet ölébe való visszakívánkozással. Költeményeiben ez a két hangulat váltakozik: a megsemmisülés óhajáé és az Istenben való megnyugvásé. Mert a temetőnek álmot és emléket elölő pora, a síri ágy is elpihentet, — de csak a teljesen reménytelent, ha «Aki még megválthatná a világot, | Kinél az isteneszme megfogamzott: | Erőtlen, ördögökkel vívni harcot! | Magát emészti, míg nem hallja ezt: | Mehetsz pihenni, Ite missa est». Reviczky azonban ezt a harcot nem tartja mindig hiábavalónak. Van egy vezére, akinek táborában győzelem reménye tölti el szivét: Krisztus táborában. Jézus a szenvedés és szeretet Istene: szenvedni tanít és sebeket gyógyít; a saját sebeit tárja elénk, hogy megszégyenítse jajongásainkat, a saját türelmére mutat reá, hogy megtanítson szen-

vedésünk elviselésére. Az ő oltáránál megpihenhet, megnyugodhat minden szenvedő. Nála tárt karokra lel a gyönge és elnyomott. Nem veszi le a szenvedést mirólunk, csak könnyít a terhünkön azzal a tudattal, hogy ő már előre magára vette a mi szenvedésünknek jó részét. A szenvedés vallását hirdeti: «Pán és családja meghalt. Él az Isten: | Nem fűben, fában, kőben, de a szívben. | A kicsapongó istenek halottak, | Kora lejárt a dölyfös boldogoknak, | A szenvedők birják eztán a földet. | Édes gyönyör legyen hullatni könnyet. | Az erdő hallgatag, szelid magánya | A búsulóknak lesz vigasztalása. | Ki szomorú nem volt, az mind pogány. | Ő rendelé ezt így a Golgothán. | Ő, aki jámbor, irgalmas, szelid, | S elvette a világnak bűneit». Krisztus szenvedésének tudatában pihen el a mi kétségbeesésünk. Mennyivel jobb ez a révpart, ahol életszeretet és életöröm árad, mint a Schopenhaueré, amely csak a bajra mutat, de épen vígaszt nem ad. Az a lehetőség, hogy a halál megsemmisülés: észbontó, rettentő valóság Reviczky szemében: ő élni akar, még a síron túl is élni. Ezért nem minden ez a földi szenvedés, hiszen mi az emberi élet a nagy mindenségben? Krisztus példája arra tanít meg, hogy a magunk sorsát a mindenséghez mérjük. De ha olyan magasra nem is tudna fölemelkedni a lélek, a természet is ad vigaszt: a fajban folytatódik az egyén élete. A felhőt tehát elűzi a lélekről a nap fénye, a hit megnyugvása és a természet vigasztalása. De ebből a vigasztalódásból kötelesség háramlik az emberre: a mások terhének könnyítése.

Reviczky lelke a szánalom és szeretet tűzhelye, melynek melegét minden szenvedőnek eljuttatja. Ilyen szánalomból fakadnak *Perdita-dalai*, ciklusa, amely a megdaloltaknak jutó megvetés miatt méltán keltett megütközést; de Reviczky lelke megadja reá a magya-

rázatot: a társadalom e bukottjait a szánalom simogatja e dalokban, a kivetettségen való részvét; nem védi őket: maga sem tud többet várni tőlük a pillanatnyi gyönyörnél, és nem akarja letörölni a lelkükbe égetett szégyenfoltot. Nem tagadja bűnös voltukat, de irgalom fordítja feléjük a szivét és könnyet ejt keserű sorsukon.

Reviczky emberszerető lelke az elébetáruló bűn és romlottság láttán nem haragos villámot lövell, hanem könnyet hullat. Ez teszi egyéniségét sajátossá; de lelkét a vallás is átmelegíti és megnyugtató derűt hoz lelki harcainak pihenő perceibe. A lelki harcok ritkán csitulnak el teljesen, — ha a felszín csendes is, egy-egy szó, egy-egy panasz felörvénylik a mélységből. És a hangulata könnyen enged e hangnak is, hiszen ő az első poéta, aki a világot a hangulatán át nézi. Költészetét ez teszi eredetivé, ez szerez neki egészen különálló helyet e kor költészetében.

A révpart megjelölésében Reviczkyvel egy úton halad Mindszenty Gedeon (1829—77), csakhogy nála a hívó szó érthetőbb, a part könnyebben megközelíthető. Papi ember volt, de költészete nem azért vallásos költészet: neki a katholikum az a levegő, amelyben él, amely nélkül egy lépést sem tud tenni. Életrajzírói idézik egy nyilatkozatát: «A vallásos költészet azon faját, melyet a legújabb nemzedék művel, én honosítottam meg irodalmunkban. Addig volt egypár himnusz vagy legenda, de még az avatottak is azt hitték, hogy a vallás érzelmei csak a templomban szólalhatnak meg. Hogy az élet bármely mozzanatát vallásos ihlettel lehet megdallani; hogy magába az életbe kell bevinni az onnét kiüldözött hitérzelmeket s így az életet mintegy összerokonítani s megszentelni a vallás által... ilyen líra nem volt s én erre példányképet magam előtt nem találtam». Hogy erre az újításra

eljutott, az, valóban, nem külső hatásnak az eredménye, hanem lelki alkotásáé. Mindszenty érzékeny lélek, akinek szivét hamar megsebzi minden fájdalom, hamar vidámmá teszi minden öröm, de a lelke prizma, melyet a természet gyémántból simítva tett a keblébe: a vallásosság prizmája. Minden fény- és árnysugarat ez a prizma tör meg, — mi mindent ennek a prizmának a színszórásából ismerünk meg. Az érzelem és gondolat egész világa elküldi sugarát e fénytörőre. Az élet nagy küzdései, a lélek belső vivódásai, a nemzet sorsa és a saját pályája, mindez a vallásossággal fonódik össze Mindszenty költészetében. Nem örök nyugalom ez a poézis: vannak vivódásai is, mint *Nagypénteken* a szenvedő Krisztus előtt, amikor elgondolja az Úr szenvedéseit és a szenvedések okát, s felkiált: «Megborzadok enmagamtul, | Szív megfájdul, lélek jajdul, | Fölriadva rontok el. | S futok, futok, merre látok; | Mert egy szó zúg, mint az átok: | Bűnös! a gyilkos te vagy!» De viszont a békét is ott találja meg az Úr asztalánál. Mindszenty sincs megelégedve a társadalmi állapotokkal: csalódott ő is az emberekben, az életben, az ő lelkére is ráült néha a keserű csalódottság köde; de könnyen foszló volt a köd csupán. Álmában Jézus vérének reácsordulását érezte egyszer: szive kidagadt alatta, megrepedt, de a seben át «Jézus ment be nyugalmával, S amíg a fájdalmi lobogtak, hulló vére nyugtatta». Ime költői képben az a lelki formálódás, amely Mindszenty szívén fájdalom vagy szenvedés nyomán a kínból is gyönyört sajtolt.

Más irányban kereste a partot Komjáthy Jenő (1858—95). A messzeségben egy tündérsziget ködlött feléje, — partjai és a partról oda halló ének Shelley boldog szigetére emlékeztet. De Komjáthy nem más rajzán látja, hanem a saját képzeletéből vetíti oda a tündérvilágot. Ott a gyönyört nem köti semmi, ott a

nemes akarat egyszeriben tettre válik, az öröm napsugárként árad mindenkire, az ember fenséges egyéniségének tudatában él, — benne mindent szeretet és részvét tölt be. Ez a világ most csak a halál révén érhető el; az embert itt tartja a föld, a rajta élő kapzsiság, önzés, kegyetlenség, szolgalélek. De ha az ember le tudja vetni földi sártól piszkos ruháját, átkerülhet abba a csodavilágba, megváltoztathatja a világ képét. Komjáthynak ez a célja. Első lépés erre az, hogy a mindenség fájdalmát a szivébe fogadja. Költészete ezt a fájdalmat tükrözteti, és hogy bennünket is méltóvá tegyen arra a világra, bennünk is fájdalmat akar ébreszteni. Ennek a fájdalomnak az érzése dacos öntudatot fejleszt, akaratot, mely öntudatosan halad a cél, a tett felé. Szavával ezt az öntudatos akaratot sugározza, mert ennek birtokában az ember a nappal is szembenéz, a vészt megveti, az örök erőket ismeri, a sír zárát megnyitja. Az életakarat zászlajával lép elénk, hogy kiirtsa a mai embert és ideplántálja helyébe az emberfölötti embert, akit élő és élettelenre kiható szeretet hat át és az a tudat vezet, hogy az örök egység a mindenség misztikus egysége, minden önzésen és minden aljas szenvedélyen diadalmaskodni fog. E diadalában koszorút ad homlokára az asszony, Eloa, aki a legtisztább és legerősebb ösztönt, a szerelmet élteti az emberben. A saját hivatását így a legnagyobbnak érzi: látja a legtökéletesebbet maga előtt és életét veti a csipkebokor tüzébe, hogy lángjával útjára vonza az embereket. Égni akar, mert kiégetendő fogyatkozásokat lát önmagában is, és tudja, hogy csak az öntudat tüzén megtisztulván, könnyebbedik meg a lélek annyira, hogy a röpülést lelkének szárnya kibírja. És mivel egyre égeti magát, egyre jobban érzi életének értékét is. «Nem múlok el nyomtalanul. | Abból, mi éltem célja, magja, | Még majd sok nemzedék tanul.»

Komjáthy költészetének ez a nemes törekvés a legtiszteletreméltóbb értéke. Igazán betartotta elvét: «Csak boldogítni, s ne boldogulni vágyj!» De életét mégis elpazarolta. Költészete ezt a világot és e programmot leírja és elmondja, de annyira a lelkesedés vezeti, hogy világos képet nem ad róla. Az olvasó csak akkor érti meg, ha Schopenhauer és Hartmann bölcseletéből hozzáegészíti azokat a vonásokat, amelyek a költő lelkében maradtak. Más baja is van e költészetnek: Komjáthynak nincs eléggé mély, erőteljes, lifejező stílusa; az óda szárnyalása nem ragad magával, az örökös rapszódia felpezsdíti a vért, de át nem melegít. Maga a bölcselet sem ad biztos partot. A lelki regeneráció szükségességét minden nemesebb szív érzi e korban, de Komjáthy programmja nem eléggé konkrét, nem eléggé határozott. A szeretet világa ideális világ, de az ember mindig ember marad, az ideális köd nem elégséges táplálék neki. Kell valami edző hit bele, és azt a szó maga nem adja meg, annak a vérből, évezredes hagyomány értékeiből kell megformálódnia. A kereszténység pozitív tanítás, földi életet nemesítő erkölcsi rendszer, amelynek törvényei a földi emberre vannak szabva. Közelebb áll a megvalósítás lehetősége, és a megalázkodás hódoló szava Isten előtt előbbre visz, jobban kiszakít az önzés karjaiból, mint a dacos életakarás, amely önmaga értékének hangoztatásával könnyen esik az önzés fertőjébe. Komjáthy is túlságosan hangoztatja a maga értékét, hivatását: de igazolni ezt csak a szóval tudja, nem az életével. Ki érdemel hívebb követést: Krisztus-e, aki az emberi szenvedést magára vette és szenvedéséből nyújt tanítást, vagy a költő, aki szóban fogódik el?

A forrongó, elégedetlen korszak mély és nemes küzdelmek képét nyújtja, de kevés megnyugvásra ad példát. Indali Gyula (1851—80) felborult élete, Dar-

may Viktor (1850—78) kedélyének villámai, Inczédy László (1855—902) panaszos kitörései, bennük az élet értelmének, végcéljának a keresése, arra mutatnak, hogy a sors az élet mélységei elé ragadta érzőbb embereit: de a mélység háborgó örvényén keresztüllátni a tudás és divatos bölcselet nem tudott, — azok is kevesen voltak, akik az éltető nap, az Isten, képének benne való fenséges tükröződését észrevették volna. Az a rohamos, lélekzetfojtó előretörtetés, amely a hosszú tespedés után Nyugat elérésére korbácsolta a nemzetet, nem jutott időhöz, hogy az utat, amelyen rohan, az alapot, amelyre az új Magyarországot építi, kellőkép kiépítse: nem ért reá, hogy a szilárd sziklákat, az élet alapigazságait összekeresse. Bármilyen csillogó volt is a kilencvenes évek elején az új épület falkolosszusa, állandó, szilárd nem lehetett: nem volt hozzá teherbíró alapja, — nyugodt, boldog, derűs életet nem adhatott: az ég kékjéből alig egy-két mezőt tárt a lakók elé. A jövőtől nem lehetett jót remélni.

VI. A századforduló.

1890—1914.

1896 a magyar nemzet életének emlékezetes esztendeje. Ezeresztendős multjára tekintvén vissza, egy nagy, ünnepi kiállítás pompájában mutatta meg, hogy kulturájával, iparával és kereskedelmével kiérdemelte a helyet, melyet a Sors biztosított neki Kelet és Nyugat határán. Az ünnepi esztendő a nemzet értékének igazolója akart lenni és alkalom arra, hogy az élethez való jogát ország-világ előtt nyilvánvalóvá tegye. A nemzet történetét feldolgozó tudományos munkák, a nemzet kulturális multját megvilágító történelmi könyvek seregestől látnak napvilágot és egy pillanatra — hiszen az esztendő a mindenség végtelenében alig több — egy pillanatra elcsitulni látszott minden ellentét, amely a nemzet egységét egy ezredéven át bontogatta. A nagy beszédek és ünnepi ódák esztendeje volt ez, a királylátogatás és királyünneplés napjai, amikor a nemzeti önbizalom az égig emelkedett és a földtől, a reális valóságtól teljesen elszakadtnak látszott. De a kivilágítások, a pompás felvonulások, a népek áradása Budapestre — csak a felszínt mutatta, egy liberális közvéleményt sejttetett, amely minden ellenvégletet letiporván, végre nyugodt trónuson székelhet.

Hogy ez mennyire külszín volt csupán, azt már 1898-ban az 1848 jubiláris ünneplése mutatta és az új erővel föléledő közjogi harc. A millenáris ünnepség a magyar nemzet életére semmiféle jótékony hatással nem volt. Nem változtatta meg azt a légkört, amely

a 90-es évek elején már minden polgárt elkábított: nem változtatta meg a vakon rohanó liberalizmust. A teljes egyenjogosítás már régóta tételes törvény, de a 90-es évek hozzák meg a polgári házasság kimondását — és ezzel megindul a szakadás az állam és egyház között, de anélkül, hogy az egyház az önállóságra készült volna, mint ahogy arra már Eötvös figyelmeztette. Az «államegyház» jelszava a katholikus egyház politikai függésének lett a takarója, mely gúzsbakötött minden nemes törekvést, ha az a belső hitélet mélyítésére irányult. A pozitív vallással szemben egyre nő a humánus vallás ereje, ezé a negativ vallásé, amely a türelem címen indifferentizmust hirdetett és minden vallásos hitet a szív egyéni, másokat nem érdeklő, másokra nem tartozó, magánügyévé tett. A templom egyre veszti az erejét, egyre sűrűbbek a gyárkémény és templomtorony összehasonlításai, és a mérleg többnyire a gyár felé hajlik. Az iskolákból is egyre jobban kiszorul a vallásos szellem: egyre hangosabb a kívánság, amely a vallást minden közös intézményből, az iskolából is, kizárni akarja. A vallásos erkölcs helyébe valamiféle szociális erkölcsöt óhajt emelni a kor: és ennek az erkölcsnek a törvénykönyvét ott látja a büntető törvények gyüjteményében. A felelősség így csak az állam büntető hatalmával szemben állván meg, az erkölcs a bűntelenségben merült ki, az erények pedig a középkor megvetett fogalomlomtárába kerültek. A liberalizmuson kívül része volt ebben az erkölcs-átértékelésben annak a dzsentrinek is, amely különálló poziciót teremtvén magának, kaszinóiban az úri becsületet ültette a lélek trónjára, az úri becsületet, amely csak a kaszinó véleményét ismerte el tettei fölött jogos és helyes itélőnek. Ez a dzsentrierkölcs a könnyelműségnek volt a melegágya; küzdőtere a kaszinó játékterme volt, próbája

pedig a golyó, amelyet vagyontemésztő kártyavesztesség után a nemes vér a szivébe bocsátott. A férfi- és női erkölcs elválasztódik: amaz a külszín hódolója, emez a könnyelműség áldozatszedője. A kereskedelmi élet kifejlődése is új erkölcsöt sürget, az életrevalóság erkölcsét, melynek csak egy vezérelve van: az eddig csupán költőkre alkalmazott «mendacem opportet esse memorem!» Az élet célja is gyakorlatibbá válik: a nemes eszmények hitelüket vesztik; a történelmi materializmus kimutatja mindnek utilitarisztikus eredetét. Helyükbe az örök értéknek fölismert pénz lép, az arany. Ezért küzd, ezért szenved, ezért lohol az ember, — és míg az egyik osztály könnyelműen szórja apáinak örökét és dobraüti az ősi fundust, míg a másik állati sorsban nyomorog és a keserűségtől tanulja az első beszéd dadogását, addig a nagy többség őrli az életét azért, hogy tőkét kuporgasson össze kockázatos és merész vállalataihoz.

A katholicizmus e tülekedésből csaknem teljesen kimarad. Megalapítják ugyan 1848-ban a Szent István-Társulatot, próbát tesznek néhány társadalmi egyesüléssel is (Katholikus Népszövetség, Néppárt), de a tér már másnak a hatalmában van, és az is nagy erőfeszítésbe kerül, hogy a meglévő erőket megtartsák. Az első, kijózanító veszteség az egyházpolitikai reformmal érte a katholicizmust, de e veszteségnek az a hatása megvolt, hogy néhány gyógyíthatatlan szem megnyílt, néhány bátor ajak szólani kezdett. A helyzet nehéz volt. Még a Tudományos Akadémia folyóirata, a Budapesti Szemle is, megragad minden alkalmat, hogy védelmére keljen a liberalizmusnak az «ultramontán elfogultság» ellenében és a sajtó a közönséget úgy neveli, hogy vallásával ne törődjék, a politikából a közjogi harcban elfogódjék és ne hallja meg annak a társadalmi vulkánnak az egyre hangosabb

háborgását, amelyet a szocializmus marxista apostolai és a Társadalomtudományi Társaságnak a nemzeti és faji közösség fölé emelkedő vagy azon kívül álló tudósai fűtöttek. A magyar közéletet új szellem hatja át, ugyanaz, ami az irodalmunkat, amelyről egy ittjárt oláh író kénytelen volt megállapítani, hogy helyében már csak nemzetközi zsidó irodalom van. A nemzeti feladat háttérbeszorul, néha meg is hal, az emberi élet hazug nemzetköziségével szemben, és így a költészet is elszakad a fajtól, ha nem is egészében, de leghangosabb képviselőiben. Igazuk volt az előző korszak elégedetleneinek: a nemzet rossz úton járt és nemzeti létének alapjai porladoztak. Hiába jött meg a fellángolás, hiába következtek a hősi áldozatok és hősi szenvedések: a korhadó fa nem bírhatta el a vihart.

1. Budapesten 1890-ben Kis József folyóiratot indít meg: a *Hét*-et. Ez a folyóirat dátum, amelytől indulnia kell az újabb irodalom megitélőjének. El kell ismerni, hogy ez a folyóirat készségesen nyitotta meg hasábjait minden írónak, és kevesen vannak a ma élő értékek között, akik Kis József folyóiratát elkerülték. Es ez jellemző e korszak irodalmi szellemére. Kis József pedig mint valami megkoronázatlan uralkodó tekintett az egész új magyar irodalomra és azzal a tudattal szerkesztette folyóiratát, hogy a magyar irodalom immár az ő elveihez szabja jövőjét. Meg kell vallanunk, hogy e hitnek van is valamelyes alapja.

Mit hozott Kis József (1843—921) a magyar költészetbe? Hozta a hétköznapok líráját, a hétköznapi érzésvilágot, hétköznapi hangulatokat és a hétköznapi lelkiséget. Félrevetett minden hagyományos úri modort, elhagyott minden tekintetet, — valamelyes cinizmussal és nagy megválogatatlansággal szedte össze thémáit. Megvallja őszintén, hogy feleségét azért vette el, mert

bús szenvedőn látta, s «Tehetek róla, az irgalmat | Leküzdni, hogy nem volt erőm». Ime a családi érzés újsága, a feleség helyének új kijelölése a családban! Megtép minden kegyeletet, ha azzal egy-két szellemesnek látszó szójátékot nyerhet; gúnyolja az «ál-erényt», anélkül, hogy új erkölcsöt vinne annak a helyébe. Nincs senki iránt sem igazi becsülete: még legkedveltebb poétáján, Heinén, is valami lenéző gúnnyal tréfál. Az lévén az elve, hogy «a dal, ha szól, ne rúgja ki a földet láb alól», egy kis erotikus zamatot is igyekszik adni verseinek. A természettel nincs közössége. «Utcáról-utcára őgyelegni tétlen: | Ez az én legédesb, legszebb kedvtelésem. | A sürgés, a robaj, a tömeg gyors árja | Káprázttat, elmerít édes andalgásba». A városi költészetet intonálja, és mivel a városnak még a beszédje sem gyökeresen magyar, Kis József stílusa is idegenszerű marad. Új motivumot is hoz: a zsidóság sorsát. Zord századokból éji rém alakját véli látni, szemében máglyafény lobog; országról-országra jár, nyomán meghal az irgalom, elveszti ősjogát az ész... felújul a vérvád. Feltüzelő hangsúllyal kiáltja oda fajának, hogy hiába épít kunyhót, hiába gyűjt kincset, otthont itt nem lelhet. Arany balladáinak a stíljén nemcsak népi történeteket mesél el, de sajátos zsidó tragédiákat is. Dalba szövi a házasságon kívüli szerelmi élet gyönyöreit és az elbukott leányt így bátorítja: «A te szerelmed erény és nem vétek; Bűn az, hogy érte mit sem adhatok». Reviczky szánalommal tekintett a perditára, Kis a hivalgó erény kacérkodásának tekinti a szánalmat, kineveti a bűnbánatot, a templom intését, — hisz az «bérelt hazugság». A szerelem így teljesen kiszakadt a családi életből, vásárolt gyönyörré válik. «Zuhogó ritmus a mozdonymoraj — | Éltünk, szerelmünk e ritmusa hajt; | Gazdagság, dicsőség mind gőgre megy: | Küzd az ideál — győz az egyszeregy». A kor a mohó élvezethajhászás század-

negyede, a törtető sietésé, amely munkát és gyönyört idealizmusából kiforgat.

Ennek a mohóságnak törtetőit találjuk Kis József körött is. Ignotus-Veigelsberg (sz. 1869) így jellemzi magát: «Valami szomorú középfajta vagyok a kiégett szívű kéjenc meg a hevülő poéta között». Természetes, hogy a cinizmus, amely ezt a nyilatkozatot diktálta, egész lelkén uralkodik. A szkepszis tartja hatalmában és ezen úgy segíti túl magát, hogy a szívére nehezedő problémát léhaságba játsza át. Gondolatainak valami könyvszaga van, ami legdurvább vallomásának is elveszi az igazságát. «Én — írja —, elhihetik, senkinek sem gyóntam meg. Tulajdonképen önmagamnak sem. Az álom és a félálom vizein úsztam eltökélt akaratlansággal, öntudatlan is afféle ravaszsággal, mint ahogy a harcmezőn halottnak tetteti magát a sebesült, nehogy a martalócok észrevegyék...» Az álom és félálom a léha szerelem képeihez ragadja. Másutt egy új poétika alaptételét fogalmazza meg: «Nem muszáj valaminek értelmének lenni, hogy jelentsen valamit; csak táncoljon át idegeiden: olyan, mintha eszeden is áttáncolt volna». Szóval az idegekre való hatás a költészetben kielégítő cél: nem csoda, hogy az erotika divatba jő, mert idegeket és vért az korbácsol fel a legkönnyebben.

Ignotus elméletére nehezen lehetne jobb példát találni Szilágyi Gézánál (sz. 1875). Egyik kötetének előszava kiemeli, hogy «a kéjt festi egész fiziológiai valóságban, s levisz a sóvárgó, telhetetlen élő vágy mocsárának fenekére». Lelkéről pedig egyik kritikusa ezt a képet adja: «Maga bevallja, hogy lelkét belepte a szenny, hogy csak brómmal reparálja nyomorú testét, a jó Istent eltemette egy nagy gödörbe. Nincs hite, csak húsemésztő vágyai; az ördög kell neki s nem az Isten, a test s nem a lélek...» Thémái is meg-

döbbentően szemérmetlenek, erotikája oly vad, hogy néha testi undort ébreszt.

Ime, ezekből rekrutálódik Kis József táborkara. Melléjük vehetnők Heltai Jenőt (sz. 1871), a grizett-dalok poétáját, a könnyelmű szerelmeskedések könnyed dalosát, — Gellért Oszkárt (sz. 1882), a rubensi asszonytest ünneplőjét, aki «az éjszakában lihegő őrületet», a «kulturember differenciált állatiságát» foglalta dalokba, — Kemény Simont (sz. 1882), akit barátai azért ünnepelnek, mert csakis az érzékekhez akar szólani... Kis József poézise valóban fejlődést indított, de nem fölfelé, a kristályragyogású napba, hanem a szennyes, iszapos mocsárba. És itt a mocsárban minden más érzés elhal, érzéketlenné válnak minden iránt, annyira teleaggatják testüket az érzékiség vértszivó piócáival. Ez a sivár erotika egyrészt a francia líra Fleurs du mal-jának, Baudelaire szellemének a mesterkélt utánzása, másrészt annak a keleti vérnek az érzékisége, amely Kis József mellett a leghangosabb szóvivője volt lapjának, a Hétnek: a zsidóságé. Magyar ebben semmi sem volt: sem az érzés, sem a természet. Jellemzően mutatja ezt az a közömbösség, amellyel a hazát tekintik: vagy ajkukra sem veszik, vagy keserű kifakadásról, elmaradott középkorról, bűnös önzésről és korlátolt elmaradottságról panaszkodnak. Szemük és szaglásuk csak a vért hajszolja, asszonytestek vérét. Úgy érezzük, mintha Manet Olympiája előtt állnánk és poétáink annak ölébe hordanák iszaptól szennyes virágaikat

Mérhetetlenül komolyabbá, élet-halálkérdéssé válik ez a poézis, amint törzsökös magyar ember, Ady Endre (1877—919), veszi kezébe az újszerűen hangolt lantot. Ami Ignotusnál eltanult ízlés, ami Szilágyinál érzéki játék, ami Füst Milánnak verselő eredetieskedés, az Adynak vére, húsa, egész önmaga. Helyzete rokon

Petőfiével: új stílust, új lelket, új poézist hozott, amely az ő lelke, természetes stílje, önmagából fejlesztett poézise volt, és mégis a kor szellemi fejlődését tetőzi be végzetszerű természetességgel. Költői egyéniség, aki világnézetek Krimhild-csatájába született bele, de nem Csaba, hanem Aladár lelkével. Elsősorban harcos, — harcosa annak a zászlónak, amelynek hármas színét a liberalizmus kezdte egyszínűvé koptatni és most a szocializmus festette át egy-vörösre. Mint Petőfi, egész lelkével egy szabadságeszméért rajong, — de a jelen ellen való gyűlölete féktelenebb és így az eszmét még kevésbbé tudta realizálni. Lelkesedése és gyűlölete végigvonul egész poézisén. Gyűlöli a régi magyar úri politikát, a közigazgatást, az államgépezetet; gyűlöli a régi magyar úri erkölcsöt, a becsület kaszinói értelmezését és az önző jótékonyságban kimerülő emberszeretetet; gyűlöli a faji fatalizmust, a nyugodt nemtörődömöt, a fásult Patópálságot; gyűlöli a keresztény vallás dogmatikus épületét, az emberi értelemre rakott féket, az emberi szellemtől megkövetelt hódolatot. Ez a sok gyűlölet állandó tűz benne, és kész mindig csóvát vetni a régi Magyarország Caesar-jaira és a katholikus egyház bátor harcosaira. Undorodik a régi Magyarországtól és lelkesítő erőt érez magában arra, hogy új zászló alá hódítsa a magyarságot. Az új zászlón az egyenlőség jelszavát himbálja a szél. A munkásmozgalmaknak eddig is megvoltak a poétái: de Csizmadia Sándor kesernyés szava, Palágyi Lajos hideg gúnyolódása, Szentesy Gyula humánus panaszolkodása eltörpül a mellett a forradalmi hang mellett, amely most Ady lantjáról hangzik szét az országban. Lángelménekk tudja magát, aki előtt hajlongania kellene a vérnek és aranynak, és a maga sorsküzdelme mégis őt teszi a vér és arany alabárdosává. Baál szobra előtt fújja trombitáját, de olyan erővel, hogy a kolosszus is meg-

inog tőle. Magyarsága a földhöz való, a néphez való törhetetlen ragaszkodás: és ha Isten nem küld jégverést, egymaga rohan a gabnaföldnek és sulykolja a termést és gazt egy-gyűlölettel. A falutól a nagyváros szívta magához, és ő ezer csavarodással öleli magához a nagyvárost, hogy az őstalajtól mentől jobban elszakadjon. Forradalmár, akinek csak egy eleme van: a forradalom. Mindenben forradalmat akar: szerelemben, politikában, életben egyaránt. Szervezetét odadobja az életnek és ritka a perc, amikor fáklyája könnyelmű pazarlásának tudatára ébredne. Szereti Párist, amely immár teljesen kiszakadt a francia lélekből, és kívánja Budapestet, amely most készül kiszakadni a magyar fajiságból. A magyarságnak egész ezredéves multjából csak a forradalmárok előtt áll hódolattal, — minden más fajiságot, az Erős János minden gyürkőzését, vad kacajjal ostorozza. Ady egész lelkületére jellemző ez az Erős János-szimbolum. A székely népmese tud erről a mesehősről, akitől fél a gazdája és mindig olyan vállalkozásba küldi, amelyben elvesztét reméli. De ez a magyar Herakles kiirtja a gazost, behajtja a vaddisznócsordát és megfékezi a medvekanászt. Ady ilyen, egyre lehetetlen gyürkőzésre kényszerített, egyre hiába erőtpazarló népnek látja a magyart, és a sajnálkozását legyűri a harag azon, hogy ily gyámoltalanul engedi magát a szolgasorsba törni, amikor úr is lehetne. De ezt a mindenbe-beletörődést csak a vér megfrissítése irthatná ki: és Ady abban a hitben élt, hogy ezt a frissítő új vért megtalálta a forradalmár munkásságban. Azért nyujtotta kezét nekik, azért állott a táborukba: új magyarságot akart velük teremteni. A gyűlölet elvakította, nem látta meg, hogy egy nemzetközi álmokon csüngő tömeg a faj vérét fel nem frissítheti, hiszen semmi sincs benne, ami a vörös vérsejtjeit, az életerejét, a faji önállóságát, egyéniségét növelné, és

nem gyengítené, gyilkolná, tespesztené. A politikus Adyt egy nagy tévedés áldozatának kell néznünk: nem vette észre, hogy az útja a magyarság talaját messze elhagyta.

Forradalmár volt a szerelemben is: a féktelen, a mindent áttörő erotika embere. Petőfivel kell összehasonlítanunk, a családi élet, a családiasság szerelmesével, aki az asszonytípust óva inti a George Sand-oskodástól és a családi kötelességek géniuszává szeretné tenni. Adynál ez a családi érzés teljesen hiányzik; a szerelem önzése foglalja el a helyét, amely minden szépet egymaga és teljesen bírni akar. Dalaiból néha megdöbbentően csap fel az érzéki láng, az asszonytest imádása, sőt néha már nem is imádása, hanem valami visszataszító gyönyör a test kínzásában. Beteg állapot ez, amelyet egészséges idegek sem engednek meg, nemhogy egészséges erkölcs megtűrne. Az a tűz, amellyel Ady kortársai játszottak, Adyt teljesen lángbaragadta. Baudelaire poézisében is van erotika, de csak a satnya, dekadens lélek szóval való kéjelgése, — Adyt úgy a hatalmába keríti és ő viszont úgy lobogtatja, hogy nincs simogató gesztusa, amely húsig ne tépje a bőrt az asszonyi testen. Szomorúszemű, de nagyszomjú, beteg csókú, de mindenre váró az ő szerelme; nem lát maga előtt más célt, csak egyet, s ez az asszonyöröm, örökös asszonyöröm. Élet elleni vételnek hirdeti az önmegtagadást: ki akar élni minden gyönyört, amit az élet ad. Egyik versében így jellemzi a költészetét: «Csírátlan csókok csillagos rendje, | Orvények, vágyak, nagy áldomások, | Embersors titka s kicsike tett!...» Sajnos, híven jellemezte. Az ő istene «a tűzcsóvás, felséges Öröm».

Természetes, hogy ez a vallás boldogságot nem ad: a kéj kimeríthetetlen, és a szomjúság minden pohárral nő, ahelyett, hogy apadna. «Sok életserleget kihabzsolt, de szomjan szenvedett», vallja önmagáról.

Így aztán néha nem is tudott megfelelni az élet értelmét kutató kérdésre; nem tud mit csinálni életével, amikor az fájdalmat hoz reá. Gyűlöli tehát a fájdalmat és a szomorúságot, mivel ezek megzavarják életét. Az oktalan Szomorúság tiszteletére mégis templomot kell emelnie és oltárként odaállítania a vörösterítős szentmihálylovát. Az örök törvények közül csak egyet érez: hogy szenvedni és meghalni kell. Mivel ennek az okát értelme nem tudja megadni, abban nyugszik meg, hogy az élet egy régi adósság, amelyet le kell róni, ha akarjuk, ha nem. Elfogja ilyenkor az életunalom, a sivár lelkek betegsége. «Leveleimet elégettem, | Multamat a Multba kavartam, | Akaratom mind elakartam | S unom a rest, döcögő Jövőt». Az önmagát hajszoló újságkergetéssel ezt a nyomasztó, bénító megvilágosodást igyekszik messze űzni.

És vannak mégis hangulatai, amelyek megkapnak, gondolatai, amelyek önmagunkban való elmerülésre késztetnek; amikor a szemlélődő poéta reflexiói lépnek elénk szines virágköntösben. Ady poézisében ez a virágköntös a művészi érték. Nem volt magyar poéta, akinek az idegrendszere és ezzel párhuzamosan a képzelete Adyéhoz hasonlítható volna. A képzeletnek ez a minden mondandót virágfelhőbe takaró gazdagsága a logikus gondolkodásnak kárára van. Az igazi, kialakult gondolat érthető mondatformában lép elénk; ahol ezt a jólszabott köntöst túlságosan bő kimonó pótolja, ott maga a ruhába öltöztetett szobor sem nyert még végleges formát. A költői nyelv eljárása eddig arra a szobrászmunkára emlékeztetett, amely — mint a római és görög szobrokon látjuk — a leplet benedvesítette, hogy minden bő omlása ellenére is elégségesen mutassa a test idomainak formai szépségét is; — az új szobor Rodin bő Balzac-köntösébe bujtatja a gondolatot, és bizony sokszor lehetetlen megállapítani, van-e test a

köpeny alatt? De a leplet annál szinesebbé tették. A plein-aire festés korszaka ez, amikor a kép a napsütés ragyogását veri vissza: ilyen sajátos ragyogást látunk a költészetben is. A képek csak úgy ömlenek a költő ajkáról, de nem maradnak meg képletes voltukban, hanem valósággá válnak. A megelevenült kép élete beleolvad a vers élményéletébe és ezzel együttesen ringatja az olvasó lelkét. Az álom valósággá válik, a valóság az álom szineitől tarkállik. «Éltem a Pusztán s megkisérteték. | Csengő,muzsikáló zsákkal a hátán | Jött, jött, jött kacagva a Sátán». Ez még bibliai kép; egy kissé színezve, de sem eredetétől, sem képvoltától el nem szakadt. De a következő versszakokban elveszti kép jellegét: valóságnak érzi, ami előbb kép volt: «Tövises Pusztán, csalánok között | Szórta elémbe a kincset. Kiszórta | S virított nyomban ezer rózsa. | Dalolva járok s aranyat szedek, | Büszkén kacagom ki a tunya álmot: | Hiszen én rózsák között járok». A költői stílust új élet hatja át, a hangulat felébresztésére, különösen a még teljesen meg nem határozott, még öntudatra nem ébredt hangulat szuggesztiójára rendkívül alkalmas, új élet. Az új világ embere, akinek idegrendszerét a nagyváros élete, munkája és gyönyöre átformálta, aki a természetet egészen más szemmel nézi, mint nézte a mult század fia, mert a természetben önmagával egyenrangú élettársat lát és nem hisz az embernek a természet fölött való királyságában, sőt a természetet, az Életet, az ember és mindenség rejtelmes urának sejti, — az új ember új lelkiségének új stílust kellett, hogy teremtsen: és ez a stílus a szimbolizmus. Mellette a formának is meg kellett újulnia: így született meg a szabad vers és így formálódott az új magyar ritmus, amely a nyugati verselés ritmusi szépségét a hangsúly uralma alá helyezi és így magyarabbá teszi.

Mindez nagy újság, csak az a kár, hogy a művészi szépség az életfelfogás megdöbbentő dekadenciájával látszott összenőttnek. A magyar költészet Prohászka Ottokárnak köszönheti, hogy ebből az újságból azt, ami művészet, egészséges lelkének vagyonai közé tudta menteni. Prohászka a modern léleknek a természettel való nagy közösségét egy még nagyobb közösségbe olvasztotta: az Eg és föld egyetemességébe. Ez az egyetemes élet átfogja az ember egész gondolat- és érzésvilágát, kiséri az értelem útját a legnagyobb mélységből a legnagyobb magasságig és kiséri a szivet az első felmelegedéstől a teljes lángolásig. Az életközösség tudata hatalmas himnuszban emelkedik a magasságba és e himnusz tele van az értelemnek felfoghatatlan csodákkal. Ahogy Dante költészetét lehetetlen megértenünk Aquinói Tamás tanítása nélkül, oly szükségszerű a katholikus szimbolizmus magyarázatánál Prohászka stílművészetére rámutatnunk. Mert Prohászka írásai ébresztették a katholicizmus poétáit arra a tudatra, hogy a mi vallásunk, a misztikus mélységek és magasságoknak ez a kincsesháza, a maga nyugodt tenségével szinte megköveteli az egyetemes művészet legrejtetőbb stílusát, a szimbolizmust. Nem úgy értelmezvén azt, mint Kant tette, aki a Szűz szülésében az ideális embernek az érzékiségből és alacsonyságból való megszabadítását látta, nem Fichte felfogásában, aki a szimbolumot arra látta szükségesnek, hogy meghatározatlanságával a szabad értelmezésnek ajtót nyisson, hanem abban az értelemben, amint a biblia használja.

Erre a vallásos szimbolizmusra alig lehetne szebb példát találni nemcsak nálunk, de a világirodalomban is, Harsányi Lajos (sz. 1883) hatalmas költeményénél, a *Hagia Sophiá*-nál (1913). Képzeletét a Példabeszédek könyvének ez a mondata ihlette meg: «A bölcsesség házat épített magának és hét oszlopra helyezte». Útján

három vezetője volt: «A kapunál künn várt reám a Doktor, | Szemén hatszögletű gyémánt-üveggel. | És Délibáb, szemén szivárvány-híddal, | Mely messze bíborhegyeken veszett el | S egy kis Diákonus, a harmadik társ», — szóval a tudás, a képzelet és a vallásos hit. Útján a misztériumok csodája tárul elébe és a költő csokorba szedi a mindenség minden ragyogó csillogását, minden ragyogó valóságát, hogy a látottakat elénk érzékítse. A hét szentség szimbolumai lépnek elénk mély sejtelmű cselekvésekben, és a hét szentség földi osztogatójának, az Úr papjának, fenséges hivatása formálódik ki a képek szövedékéből. A költői képzelet, amely képek és szavak színes és zengzetes köveiből emelte a Hagia Sophia palotáját, csodálatosan könnyed és magasba szárnyaló dalokban öntötte elénk e gazdag szívnek Isten- és emberszeretetét. A Fertő csodálatos állat- és növényélete, a napkelte és hold-ragyogása, az alkony és a déli csend tanította meg a természet életének az ismeretére: és ez az élet beleáramlik a költészetébe, éltető, frissítő hullámaival. A lelke e két oltáron pihen: a szent Kereszt zsámolyán és a nagy természet Istenhez emelkedő csodái előtt. A gondolat élményből indul, hogy e két oltár valamelyikén nyughelyet leljen. Magával ragad az a szent áhitat, amivel a szent Grál asztalára tekint, amivel az Urhoz indul; a pap kegyelemteljes állapotának nem sejtett poézise virágzik ki a szivéből. A magyar költészet gazdagításában jelentős érdeme van Harsányinak: színt és egy új világnak, az egész lelkével Istene elé járuló papnak, hangulatban és helyzetben változatos költői tartalmát adta az ő poézise. És sajátosan magyar benne a magyar talajjal való szoros összeforrás, amely a képet és miliőt szabta meg.

Sík Sándor (sz. 1889) költészetének szimbolizmusa nem ilyen erős kapcsolatú a konkrét természeti

miliővel. Az oka talán az, hogy nem élt és nem él olyan állandó kapcsolatban a vidék természetével, mint Harsányi Lajos. De viszont az élményei konkrétebbek, minden szimbolikus jelentőségük mellett is aktivabbak. A lelki harcnak az a kivetítése, amelyből a szerzetesrendbe lépő ifjú lelki világa formálódik elénk, az életben való elhelyezkedés problémájának vivódása, az Isten-adta életen való örvendésnek a poverellói alázata, a nagy lelki felujjongásnak a himnikus szava, a lélek Jézussal való érintkezésének misztikus csodája eredetivé teszi líráját; joggal mondta magáról: «Én vagyok az új dalos Dávid. | Énekelem | A régi Ország új csodáit». Sík Sándor lelke is csodás palotákon száll végig: összeszedi az idők kelyhéből az Istenfogalom hímporát és a világegyetemnek csak imával elérhető Istenét diszíti vele; közben a maga lelkének nemesedését tükrözvén, nemesíti az olvasó lelkét is: a szenvedés szeretetét és az ima kegyelmét harmatozván le reá. Szimbolizmusa telve van hangulattal: minden sorából ez a hangulattal telt szív sugárzik és az hevíti át a bölcselmi lendületű költemény szószövedékét. A reflexiói könnyen szárnyrakelnek: az elmélkedés embere. Néha ez a belülről jövő gondolati élmény kristályosodik poémává *(A belülvalók mécse)*, máskor a természet ölén fakadnak lelkében a szimbolum-jelentések *(A folyó)*, legnagyobb hatást azonban azok a versei értek el, amelyek a magyar ifjúság nemzeti érzését ragadják meg és akarják felfrissíteni.

Más lelki világ bontakozik ki előttünk Harsányi Kálmán (sz. 1876) szimbolizmust is hozó költészetében. Sajátos lélek, teljesen egyéni világban, de örök emberi problémákkal. Egy hatalmas költeményben megfestette önarcképét, híven, mint ahogy Istene előtt szokott csak vallomást tenni az ember. Ebben mondja önmagáról: «Énje titkán elmerülve, éjjelétől meg-

rémülve, | S napfényétől félvakon, | Képe mását próbálgatta lelke-szőtte vásznakon. | Hol borongó tűzfal-udvar kút-ölében állt a tükre, | Hol meg hűvös, holdhomályos, holt, magányos havason. | Mélyen járt, vagy magason, | Tiprott testvér-emberférgek odujába menekült le, | Vagy fönn kószált, fönn a csúcson, féregsorstól szabadon: | Énje titkát keserülve, napfényétől megrémülve | S éjjelétől félvakon. | Képe mását próbálgatta, lelke mását gyujtogatta | Lelke-szőtte, istenadta, égigérő vásznakon». Nehéz is lenne költészetét hívebben jellemezni: az élet kérdései érdeklik, mindennek a végére akar menni; mindent tudni akar, vagy legalább is valamit, ami a szkepszisnek határt vet, ami biztos felvilágosítást ad az élet mivoltáról és értelméről. Valósággal tudós poéta, aki semmiben sem tud dilettáns maradni: mindent ismerni kíván. A csillagok nyáját épúgy ismeri, mint a mocsár vizének mikroszkóp alatt megfigyelhető életét, és a növény sorsa épúgy érdekli, mint a saját lelkének élete. Csodás szeretet él benne, amely mindent testvérként ölel, mindent testvérré magasztosít. Értelme magába szívta a kor tudását, elmerült problémáiban, de mindet egy szemszög alatt nézi: az élet titkát keresi bennök. Az élet érdekli: már első gyűjteményében is elragadtak természeti leirásai, természet-hangulatai. Ez az érzéke azután egyre fejlődött: ma már egy csodás hangszer, amely minden életjelenséget megérez. Gazdag lelki tartalmához bámulatosan illeszkedő a nyelve, amely erőteljes, új és mégis pompásan magyar. Nem tartozik a termékeny poéták közé: de poézise színben, hangulatban, thémában rendkívül gazdag. Azt a nyugtalan, békét nem találó, élet-titkot kergető lelkiállapotot az *Önarckép*-en kívül egész sereg költemény örökíti meg, de az egyik bölcselmi önelemzés, a másik az élet titkát ünneplő óda, a harmadik egy szimbolikus paralleliz-

mus: mind új, mind az ihlet órájában adott. A szerelem poézisére is bámulatosan finom az ötvösművészete: és képeinek varázsát még emeli természeti igazságuk, amiben szinte egyedül áll irodalmunkban.

Ez a három poéta azonban már alig kapcsolódik másban Adyhoz, mint — különösen Sík Sándor — sajátos stílusukban, vagy — mint Harsányi Kálmán — új szóösszetételekben, néha szinte keresetten erős, csaknem durva megnevezéseivel. Harsányi Lajos és Sík Sándor egy nyugodt sziget napsugaras bércéről, Harsányi Kálmán egy hánykodó csónak vitorlakötelét tartva bátor kezében — dalol, így felfogásuk az életről, a magyar problémáról is más. Elsősorban az a forradalmi végletesség nincs meg bennök.

Nincs meg Babits Mihályban (sz. 1883) sem, akit az Ady elveit hirdető *Nyugat* folyóirat Adyval egyenlő rangban emlegetett. Az kétségtelen, hogy a nyelv és forma művészetében Babits felülmúlta Adyt, de mintha sohasem lett volna igazi érzési élménye, hideg marad mindig. Játszik a formával, játszik a nyelvvel, játszik a hangulattal. Költeményei úgy hatnak, mint a ritka művészettel faragott iparművészeti tárgyak: mint Benvenuto Cellini alkotásai. A legtöbb annyira faragott, hogy a formális szépségben való gyönyörködésünk rá sem enged ébrednünk az érzési tartalomra; — vannak neki is klasszikus minta után való hatalmas öntvényei (Nachguss-ok), amelyekben meglep az antik szellem utánérzésében való ügyesség, — de kevés az igazi, lelki meghatódottságból, ihletővé erősülő érzésből fakadó költemény. Vele is úgy van az ember, mint Cellinivel: ha formai szépséget akar nézni az ember, akkor verses iparművészetét nézi, ha pedig az író lelkében akar gyönyörködni, prózai irásait, elmélyedő lélekelemzéseit lapozza fel. Babits a tudós költő, — ép azért hideg; megbecsülhetetlen kincs fakadna ebből az utólérhetet-

len formai és nyelvi művészetből, ha hatalmas élmény vért hajtana belé.

Tóth Árpád (sz. 1886) művészete a Babitséval rokon, míg Kosztolányi Dezső (sz. 1885) újra eredeti tehetség. A mélázó hangulat poétája: ennek a poézisnak egészen sajátos megnyilatkozást adott a *Szegény kisgyermek panaszai*-ban. Képzelete teljesen hangulatának a bilincsei közt van, így aztán mindig pasztellt fest, amely szomorkás ködöt hagy a képén. Emlékek ihletik meg, de nem maradnak felidézettségük távolában, hanem élő élményként éli át őket dalaiban. Mindent a hangulatában vetít elénk és minden élmény esemény-motivumait a hangulati erejük különíti el. A hangulat alaptípusa valami meghatározatlan szomorúság, amely sem kitörésbe, sem fásultságba át nem megy. Lágy panaszként kíséri a hegedűt, amelyet bámulatos verselő-készséggel tesz hordozójává a költő. Skálája nem gazdag: el-el merül egy-egy hangulatban és azt éli végig egy-egy cikluson. De zenéjében szuggesztív erő van: Kosztolányi hatásának ez az oka. Babits és Kosztolányi a világtelfogását is halk melódiában tolmácsolja: alig is emelkedik ki abból más, mint a jóságos szemű emberszeretet; mindakettő szelid lélek, aki inkább befelé éli fájdalmát, mint kifelé. Ép ezért az Adyban megtestesült radikalizmustól is távol tudják tartani magukat: Babits a l'art pour l'art következetesen megtartott törvényével, Kosztolányi azzal, hogy mindent, még a gondolatot is, hangulati kivetítésben adja.

A világnézet végleteinek szembekerülését a legtöbb művészettel Erdős Renée (sz. 1879) költészete tükrözteti. A vérrózsás öröm bacchansnői közül lépett a bűnbánat ösvényére. A gyönyör hajszolója volt: «De nem kell hulladéka a gyönyörnek — | Maga kell a gyönyör — egészen —». A pogány, gőgös, hajléktalan

asszony dalait dalolta, a csak gyönyörnek élő Kleopatra lelket formálta ki magában. Azután az Úrhoz tért, de buja képzelete nem tört igába; a hamu alól ki-kiszikrázik perzselő érzékisége, s ilyenkor bőven ontja könnyeit, hogy a tüzet eloltsa. A régi pogány szerelem néha átvonaglik a testén: lelke azonban, amely izlelte a sót, mely minden gyönyört feledtet, fürdött Siloe tavában, hol minden gyarlóság lekopik, harcrakél az emlékekkel, bűnös önmagával. A vér nehezen tartható féken: lüktetése átérzik az imába, a melletverő bűnbánatba is, és ez teszi Erdős Renée líráját oly sajátossá. Amellett színes képzelet, pompázóan gazdag nyelvkincs áll a rendelkezésére, mesterien simuló melódiája van: a mai magyar írónők között ő a leghatalmasabb lírai tehetség.

Ugyancsak Ady világnézetével száll szembe Szabolcska Mihály is (sz. 1862). Szabolcskának elsősorban a lelke vonzó: ideális papi lélek, telve nemes hittel, nemes emberszeretettel és tiszta érzelemmel. A családi érzés poétája: erre van a legtöbb gondja, ezt dalolja a legtöbb bensőséggel. A nyugodt, nemes magyar szívnek rokonszenves típusa: aki messze nem kalandozik, sokat nem akar, eget nem ver, de szeretetet és nyugalmat áraszt maga körül. Egyszerű közvetlenséggel dalolja el azt, ami a szívében van, és a dal már érzési természetével is vonz és hódít. Nem zajos a hódítása, de a szívekhez, amelyek nyugalmat és tiszta békét óhajtanak, senki sem szólhatott e korban hivatottabban, mint e nyugodt, tisztaszívű poéta. Protestáns pap, aki Istenével való imabeszédeit is dalban ajánlja fel; magyar férfi, aki sehol sem feledi hazáját és azt a sok alakot és melódiát, amelyet itt szeme és füle a szívéhez szállított.

Más magyar típust mutat Bárd Miklós (sz. 1857) költészete: erős benne is a családi érzés, megkapó

dalok fakadtak abból hitveséhez, de sajátos eredetisége a természettel való közösség, amely reálisan, embervoltában tartja meg a költőt, nem fullad ködlő pantheizmusba, hanem az a természetes hajlandóság marad, amely az egészséges magyar emberben mindig megvolt, de még eddig ily őszintén meg nem nyilatkozott. Nem rajongás ez, hanem természetes vonzalom, ami önkéntelenül formálódik ki az emberben, ha egy miliőben állandóan bennél. A természet nála élményben lép ihlető erőre: egy vadászásban, egy lovaglásban, — ép azért eleven, színes, mozgalmas a világa. A szava Arany Jánoséra emlékeztet, de erőteljesebb, férfiasabb. Gondol a formai szépségre, de a nyelvkincse olyan gazdag, hogy a szó önkéntelenül símul a formába. Lelke az egészséges, józan, nyugodt magyar lélek, aki a földön él, de tudja, hogy fölötte jóságos Isten uralkodik. A bölcselet megfejtetlen és megfejthetetlen kérdései nem aggasztják: őt megnyugtatja az a tudat, hogy mindent az Isten rendelt el így, ahogy ma van. «E földre szól az én kis hivatásom, | Itt élek, érzem idetartozásom. | A rög levon, de lelkem az fölérez: | Hatalmas Isten-érzés köt az éghez, | Magas szabadság fennkölt érzete, | És szárnyaló megértés jár vele. | Fenség e függés, mely amíg betölt, | Rabszolgaságba sosem ejt a föld!» Innen van lelkében a megelégedés, a béke, a nyugalom.

Kozma Andor (sz. 1861), noha Bárd Miklóssal egy tőről sarjadt, nem egyezik annak egyéniségével: csak egy, a nyelv művészete, emlékeztet nála Bárdra. Egyébként a politikai és társadalmi élmények állanak Bárd természetélményei helyén. A fővárosban él, az idők krónikása, és a jelen mozgalmai annyira betöltik a lelkét, hogy költészetében is azokat szolgálja. A *Pesti Hirlap* és az *Az Ujság* kobzosa néha költői elvonultságában is magánfelejti az ujságíró vértezetét. A liberális

politikának harcosa, a zsidóság megbecsüléséé, de egyszersmind a becsület, tisztesség birodalmának megalapozásán is fárad. Ügyes szemmel látja meg a köz- és társasélet fonákságait és könnyedén fordítja a valóságot abba a megvilágításba, amelyben nevetünk rajta. Szaván azonban mindig érezzük, hogy komoly megindultságból fakad: a mosoly mindig fájdalmas szomorúságot fed. Lelkes magyar ember; egész lelkesedésével hazájának nemesbedésén munkál; látja annak multjában és jelenében a ragyogó díszt és a szégyenfoltot egyaránt: költészete egyiket sem emeli ki a másiknak rovására. Az emberiség megjavítását az embertől várja: nem többet, csak egy kis önzetlenséget, emberszeretet, tisztességet. Az állampolgári erény hirdetője, — vallásos versei is ebben a körben mozognak.

Ábrányi Emilben (1850—920) ezt a típust erősebben kidomborodó pártpolitikai szín egyéníti: az 1848-nak leglelkesebb poétája volt. De ez a pártpolitika benne is emberi részvéten épült fel: az ember sorsa felett való sajnálkozáson. A meglévő viszonyokat az ember joga és szabadsága szempontjából tartja megváltoztatandóknak, és mivel néha be kell látnia, hogy erre politika nem elég, az Istenben való hite is ingadozni kezd. Szereti az embert és szereti hazáját: ez a kettős szertetet uralkodik a lelkén. Megnyilatkozása néha Victor Hugo páthoszára emlékeztet, néha a francia parnassusi költők (de Lisle, Prudhomme) pesszimizmusba hajló diszharmóniájára; sok benne a rhétori, kevés a bensőséges költészet. Ebben gazdagabb Vargha Gyula (sz. 1853) költészete, aki mindent önmagában él át; mint a remete, akinek rosszul esik az az út, melyet táplálékszerzésre kell szánnia, Vargha is az otthon poétája: csendes, Istenben megnyugvó lélek. A hangja, gondolata ép azért egyszerű, csendes. Rokon lélek vele Sajó Sándor (sz. 1868), akit azonban a hazafias gond

és az emberszenvedésen feltépődő szánalom erősebb hangokra késztetett és Jakab Ödön (sz. 1854), aki feleségét sirató verseinek bánatával hódított és a magyar mondavilág egy-két termékének művészibb formábaöntésével aratott sikert. Zempléni Árpádot (1865—919) is az epikai forma megújításának gondja emelte ki a dagályba beleveszők, elkeseredett hangulatból és tette e korszak érdekes próbálkozójává. A turáni költészet átültetése azonban csak szűk kört hódíthatott: a szójátékok ritmusán túl kevéssel jutott az élvező közönség. Váradi Antal (sz. 1854) költészetét is a túlságos formai gond, a sok szójáték, az örökös páthosz akasztotta meg hatásában, ahogy viszont Pósa Lajos (1850—914) verseit a mesterkélt mesterkéletlenség teszi különcködő kisérletté.

A termés a századfordulón rendkívül gazdag volt és egyre gazdagodik. A költészet egész területéből a líra fogadta magába a legerősebben a háború hatását is 1914-től kezdve és az irredenta gondolat fájdalmas keserűségét 1918 óta. A háború dalnokai között Gyóni Géza neve emelkedik ki a legmagasabbra, különösen azokkal a költeményeivel, amelyek az emberi fájdalmat szólaltatják meg a várfalon és a fogság nyomorúságai között. Stílje Ady Endre hatását mutatja, de gondolkodása egészséges, nemes, tiszta haza- és emberszeretet. Az irredentának, az elszakított részek visszavágyódásának, az elválhatatlanság hitvallásának legerőteljesebb poétája Végvári: a szenvedélyes keserűség el-elfúló panasza, az átokba törő harag és a törhetetlen bizalmú hit az igazság Istenében hol erőteljes páthoszban, hol halkuló könnyezésben jut a lantján kifejezésre. Végvári is a szimbolizmus költője, de gondos és erővel teljes.

*

2. Az a társadalmi és a világnézeti ingadozás, amely a századvég lírájában oly szembetünően mutatkozik, mozgatja a regények és drámák cselekvényét is. Már az előző korszak végén is megállapíthattuk, hogy a történelmi théma egyre ritkább, a jelen ábrázolása egyre uralkodóbb; azt is láthattuk, hogy az ábrázolás hű volta itt-ott már nagyon élesen hangsúlyozódott, így elsősorban Tolnainál, aki sokszor valóban élőalak után torzította hősét. A következetes fejlődés egy lépéssel a naturalizmusba visz innen: az élet olyatén bemutatásához, mely materialista szemmel reális erők komponensének veszi az embert és az élet minden jelenségében ezzel a reális maggal akar kijózanítani. Az életet a gép szemmel kisérhető munkájának veszi, az élet testi tényezőit figyeli és az állati életfunkciók uralmát konstatálja minden vágyban és akarásban. E funkciók közül a nemi érzést emeli ki, — nem a szerelmet, mert annak minden poézisét hiú sallangnak, önáltatásnak itélte. A nyomor és a bűn emelkedik regényproblémává, bizonyos politikai tendenciával, a háttérben a szocializmus egyedülüdvözítő gondolatával. Ez az irány Európaszerte hódított, és jellemző a magyar faj józanságára, egészséges gondolkodására, hogy nálunk egyetlen nagyobb, de még közepes magyar író sem tett próbát az alkalmazásával. Trombitáját Bródy Sándor (sz. 1863) fújta meg nagy riadóval: «Nézzék, mely keményy szókimondással, mosdatlan szájú igazságszeretettel jön az úgynevezett naturalizmus, közeledik azzal a szörnyű elhatározással, hogy mindjárt belevilágít a dolgok legeslegmélyébe!» De hiába harsogta, hiába volt a kezében elveit propagáló folyóirata, hiába állott szolgálatába a nagyvárosi szinház, hiába igyekezett Bródy a zsidóságot is szerephez juttatni egyes regényeinek cselekvényében, a nagy élvezettel összehordott piszok senkit sem vonzott. Pedig Bródy megtett mindent, amit mesterének, Zolának, elő-

írásaiban látott: festette az állatot az emberben, az érzéki szerelem undorító kitörését, elvezet az éjszakai élet utcasarkon kínálkozó leánynépe közé, megkínoz a műveletlen rendőr úrivá torzított világnézetének a végighallgatásával, elvisz a főhercegi palotába, hogy az agyalágyult ember erkölcsi összeomlásának tanújává tegyen, — sőt már regényeinek címét is úgy válogatja meg, hogy a borzalmak és erkölcstelenségek romlott idegzetű kedvelőiben érdeklődést ébresszen: az irodalomtörténetnek nincs vele gondja: elvész a jelentéktelenségben. Pedig ha a józan ábrázolásnál marad, ha nem nyomja annyira emberábrázoló pléh-tükrét, hogy mindig torzképet mutasson, jól megformált alakok kerülnek ki keze alól: egy-egy béres, egy-egy cseléd. De valami léha cinizmus félredobat vele minden komoly egész-igazságot. «A kis kutya az utcán jobban érdekel, mint akármilyen remekmunka» — mondja magáról. Nem vesz semmit sem komolyan, a naturalizmust sem.

A magyar íróvilág megelégedett a józan realizmussal: éles szemmel nézi a világot, a körülötte pezsgő életet, de nem keresi ki belőle a rútat, hanem a jóból és rosszból harmonikus egészet alkot. Természetesen, ahányféle az író lelke, kedélye, annyiféle a kép, amelyet a látottakból összeállít. A realizmus nem másol, hanem az élet szolgáltatta adatokból új világot épít fel. Ez a világ így nincs meg a valóságban, csak az író lelkében: néha alakkal bővül a valóság, néha egyes eszmények jutnak nagyobb hangsúlyhoz, néha csak a hangulat, az éltető szellő fuvall a költő lelkéből. De épen az, ami az író egyéniségéből kerül hozzá, teszi érdekessé, tanulságossá a képet. Ma, amikor a fényképező is azon fáradozik, hogy az egyéni beállítással egyéni színt adjon a híven másoló lemez megörökítő munkájának, a regény és novella is magán viseli az író lelkét. Ez a lélek elsősorban a stílust szabja meg: csak

a három legünnepeltebb szépprózai értékünket kell összevetnünk, hogy ez világosan álljon előttünk. Mikszáth Kálmán (1847—910) minden mondatából az író egyéni arcát látjuk kiemelkedni: a jólelkű, alapjában derűs világnézetű embert, az emberi megszólalások jellemző erejének nagyszerű ismerőjét. A szeme sarkában mindig ott van a jóságos mosoly, mert mindenkiről tud egy-két eredeti anekdotát, amivel egyszeriben jóismerősünkké teszi azt, akiről beszél. «Bizonyos dolgok egészen a helytől függenek, ahonnan nézi őket az ember» — mondja egy helyen, és ő mindig megtalálja azt a pontot, ahonnan a legkomolyabb dolgon is mosolyoghat. Van-e komolyabb, keserűbb dolog, mint az alföldi magyar város örökös rettegése a török basák kegyetlenségétől, az adóktól és a rettenetes kezesadásoktól? Amikor a város tekintélyes, derék polgárait fogságba cipelik, amikor a várost megfosztják vezetőjétől, lelkétől és még fennmaradását is bizonytalanná teszik! És Mikszáth még itt is meg tudja találni azt a pontot, ahol a ború derűbe enyhül, ahol a kalandos próbálkozás naiv együgyűsége elfeledteti a tragikus hátteret, és a nehéz időkön mosolyogni lehet. Lestyák Miska, a *Beszélő köntös* főbirája, megérdemli sorsát; a főbirói székbe kerülése, később az odaragadása már mulatságos alakká teszi; és hogy szomorkodjon az olvasó a foglyon, ha a nép azt hiszi róla, hogy «arany szalonnát uzsonnál karbunkulus késsel», ha a nép hitében Csabává nőve él tovább. Hiszen ilyetén formán jobb neki, hogy sohasem került többé Kecskemétre. Természetes, hogy így aztán ferdítenie kell, a nimbuszt szét kell tépnie, mert hogy tudna az ember a fenséges alakon mosolyogni? Igazi történeti valóságot, a kor lelkét nem szabad keresni nála: meg kell elégednünk azzal, ha a hős komikus fogyatkozása legalább alapszínében a korba illik. Igy vagyunk a *Fekete*

város-sal, ahol a város és vármegye harca történelmileg elképzelhető és a furcsa, mulatságos helyzeteknek egész sorát ihleti meg. Meséinek bonyodalmán van valami anekdotaszerűség, ami azonban nem fosztja meg azokat a valószerűségtől, sőt kedves frisseséget ad nekik. Regényeiben művészi kompozicióra nem törekszik: az a szokása, hogy a mese közvetlen, önkéntelen folyónak lássék. Ezért engedd meg közbe-közbe elmélkedéseket, egy-egy kitérést: úgy, amint azt az egyszerű ember történetelmondásaiban megszoktuk. Gárdonyi mondta, hogy Mikszáth minden regényének végére odaillene a kérdés: úgy-e, mulatságos? Valóban: elsősorban az a célja, hogy kellemesen elmulattasson. Az életnek bámulatos sokféleségét mutatja be alakjaiban. A jelen és mult társadalmának minden rétegéből van egy-egy halhatatlan alakja: Csomák Gergely, a kaszát vásárló paraszt, Málcsik, a tekintélyt kereső gazda, Kubacsek, a falusi tanító, Katánghy Menyhért, a tönkrement uraskodó, Filcsik, az embergyűlölő suszter, Pongrácz István, a két századdal visszamenni akaró várúr, stb. Alakja körül megelevenedik az élet: a falu apró-cseprő surlódásai és szerelmei, a község előkelősködő törtetése, a megye úri tisztviselői kara, a parlament embereinek népszerűséghajszolása, a nyelvmesterek gépies óramorzsolása. Mintha maga az író közöttük élne, sohasem suhogtat ostort fogyatkozásaik felett, hanem csak jó szívvel mosolyog rajtuk. Budapestről írja, hogy ott «szeretnek az emberek, de lehetőleg sok teketória nélkül. Pedig épen a teketória a mézanyag, amibe nádját az író mártaná.» Jobban szereti tehát a vidéki embert, annál is inkább, mert abban mindig van olyan fogyatkozás, ami mulatságos helyzetbe hozhatja. A legtöbb alakja már azzal is mulatságossá válik, hogy szertelen nagyképű komolysággal végzi és tekinti a maga kicsinyes dolgait. Ahogy Lestyák uram lépked, jelentősé-

gének teljes tudatában, ahogy a keserves helyzet következtében felülkerekedő józanságot leküzdi: az tipikus Mikszáth minden alakjában. Ott van Mácsik, aki minden tettében a világ fölött való kiemelkedését hangsúlyozza és mikor a pört elutasítja, így bölcselkedik: «Az embereket legyőzik az indulatok és gerjedelmek. Mindég így volt, mindég így lesz. De én rajtam ki nem fogtak. Én dömöcköltem le őket». Alakjai közül a legtöbb valamiképen csalja önmagát. Ez néha szinte tragikus sorsot teremt, mint mikor Fabricius végrehajtatja a lőcsei tanács itéletét Görgey alispánon, akinek leányát szereti, — de rendesen csak humoros hangulatot idéz fel. Igy csalja magát Beszterce ostromának Don Quijotti hőse, Forgács, sőt az újraéledő Zrinyi Miklós is, hiszen mind a kettő látja, hogy a viszonyok megváltoztak. Legnagyobb mester azonban a humoros előadásban: a találó mondásokat, epigrammai élű anekdótákat, ötletes megjegyzéseket hihetetlen bőséggel szórja. Munkáinak hatalmas sora valóságos képgyüjtemény, amelyben a századvég magyar világát örökíti meg. A rajzok vázlatok maradnak, a pontos kidolgozáshoz nincs türelme, de a vonalakat oly ügyesen rakja papirra, hogy alakjai vázlatszerűségük ellenére is élnek. Van benne valami a karikatura-rajzolónak fogyatkozás-elleső hajlamából, — mint mikor *Prakovsky*-ban az öreg Gáll állának fehér szőrszálát is megörökíti, — de nem viszi túlságba. Itéletet a világról nem igen mond; sokkal jobban szereti az életet, amelyet rajzol. Legfeljebb ilyenformán, mint a dzsentriről: «Hiszen voltak hibái, nagy hibái, de a hibákban is mennyi fény, mennyi kedvesség! Az ereje tette gyengévé, a gyengesége tette szeretetreméltóvá — s a szeretetreméltósága tette a sírba». Szóval a szíve tette humoristává: a kitünő megfigyelőnek itéleteit az szelidítette humoros konstatálásba.

Nem mond ítéletet a társadalom felett Herczeg Ferenc (sz. 1863) sem; sokkalta jobban benne él maga is, mint hogy ítéletre joga és módja volna. Csak gazdag sokféleségben megörökíti anélkül, hogy a maga lelkének állásfoglalását erősebben éreztetné. Egyik novellája elején így mutatja be önmagát: «Egy vízcsöppet teszek az üveglapra és odatartom a nagyító lencse elé. Tessék belenézni! Mozog, nyüzsög, él... Megforgatom a csavart, most kétszázszorosan nagyít az üveg. Ime, szilárd körvonalak bontakoznak ki a párás tömegből: egy derék kisváros körvonalai. A főutcája hosszú, széles, poros és elszomorítóan rideg. Megint forgatom a csavart és most ötszázszorosan nagyít. Ime a házikók morzsányi ablakaiból parányi infuzóriumok kandikálnak elő. Napközben a függöny mögé lapulva őrzik a főutcát, alkonyatkor azonban nekibátorodnak és kikönyökölnek az ablakba. Méltósággal bólingatnak a járókelőkre, miközben tisztes redőkbe szedik arcocskájukat. A szúrós szemük pedig gonosz villanással keresi a prédát...» Elbeszélései csakugyan ezt a menetet igazolják: az író képzeletének nagyítóüvegét ráirányítja a magyar föld egy részére és egyre közelebb hatolva, kikap ő is egy-egy prédát, akit lerajzol a közönség elé. A rajz hív, de csak arról az oldalról festi meg az alakot, amelyről épen akkor érdekli. És ezt az oldalt nem valami póz véteti fel vele, hanem a történet érdekessége. Nem érez más feladatot, mint hogy a modern magyar életet megörökítse. Nem válogatja nagyon az alakjait, nem is nagyon idealizálja őket; arra törekszik, hogy ha valóban életrekelnének, csakugyan megtalálják a helyüket az új magyar világban. Mert a világot átalakulóban lévőnek érzi. Az a társadalmi kaszt, amely között a legszívesebben időz, elvesztette a talaját. A munkával való pénzszerzést megszokni nem tudja, a pénz értékét nem ismeri: köny-

nyelmű és nem tud okulni. A saját sorsán nem is igen okulhat, mert ha a sors okulásra kényszerítené, a tanulság levonása előtt egy golyóval könnyítene önmagán, — de nem okulhat rajta a kaszt sem, mert az meg a tanulságnak ezt az elintézését tartja helyesnek. Az erkölcsi felfogása merőben egyéni ennek a kasztnak: a külső becsület irányít mindent, annak a színéhez mér mindent. Orlay tudja feleségének ifjúkori botlását, de napirendre tért fölötte; amikor azonban az ifjúkori csábító révén a közönség is tudomást szerez róla, kész mindent felforgatni, feleségét a kétségbeesésbe taszítani, mert a világ szája a legfőbb hatalom az ő szemében *(Simon Zsuzsa). A láp virágá*-nak hőse is lehetetlennek gondol minden életet, ha börtönviselt fővel a társadalomba visszakerül, mert a társaság ítéletéhez szabta mindig életét. Ezek azonban már összeütközések, amelyek az írót valamiféle döntésre kényszerítik. Másként van a dolog, ha a helyzet nem éleződik ki ennyire: olyankor a szellemesen elmondott történet egyszerűen csak regisztrál, minden állásfoglalás nélkül. Nézzük Gyurkovicsékat, a délvidéki dzsentrinek ezeket a pompás vonásokkal megrajzolt tagjait. Életkomolyság igazán nincs bennük: Gyurkovics-mamának csak egy a célja, hogy minden farsangon egy leányát főkötő alá segítse, a leányoknak meg az, hogy anyjuk törekvését tető alá indítsák. Nincs bennük bűnös kacérság, csak a természetes lányi öntudat, amely ki tudja választani a percet és a módot, amely a férfit vallomásra bírja. A Gyurkovics-fiúk sem komoly támaszai a hazának: tudnak mulatni és tudnak mulattatni, ismerik a kaszinó ethikáját és nem fogják rosszabbul megállni a helyüket, mint megállták őseik a megyében. Herczeg alakjainak nincs más céljuk, csak hogy «tökéletes, nagyszabású, szines és élvezetes életet» éljenek. Erre segíti őket az ügyes házasság, a jó modor, a könnyed alkalmazkodás és a

protekció, az összeköttetés. Sajátos hivatottságra nincs szükség: ezt az ismeretség vagy a pénz pótolja. Érdemes követnünk Andort, az *Andor és András* hősét, a Szingerék báljára; pezsgőtől felszított fantáziája Herczeg világának alakjait vetíti elénk. Látunk köztük egy kopasz kis kapitányt, aki a parvenű közönségen mulatni akart, azért jött ide, és ime bekapta a hurkot: magába, illetve kamarási mivoltába akarja bolondítani a gazdag házikisasszonyt; találunk egy ifjú hadnagyot, akit egy dicséret tett a mulatozás szimulálójává; van ott tönkrement börziáner-fiú, aki mágnásnak érzi magát és csupán angol feudális családokból való sovány ladykat tart magához méltóknak, stb. Jobb, becsülésre méltó típust nem találunk köztük: a célja mindnek az, hogy a birtokában érzett nevet, tudást és akaraterőt a leány szépségével, eszével és vagyonával poziciót teremtő tényezővé emelje. Tagadhatatlan, hogy így a társaság kissé visszataszító, de Herczeg oly szeretettel és jókedvvel rajzolja őket, hogy legfeljebb mulatunk rajtuk, — még a sajnálatig sem tudunk eljutni. Fölvethetjük azt a kérdést is, hogy milyen a világ elhelyezkedése a vallással szemben, hiszen Herczeg katholikus író. Erre az író nevében egyik alakja így felel meg: «Vallásos nem vagyok, de nem is alkottam magamnak végleges meggyőződést». Nem, ezek az alakok semmi komoly életkérdésről végleges meggyőződést nem alkotnak: ha álláspontot kell foglalniok, megpróbálnak mindent, hogy elkerüljék a nyilt színvallást, és ha nem tehetik, akkor könnyelmű, felületes világfelfogás mellett fognak pártot. Nemes érzés tehát nem sok lehet bennök. A *Fenn és lenn* hőse, Kun Attila, nekiszegi fejét és végre akar valamit: ujságíró, majd képviselő lesz, de csak azért, hogy bosszút álljon egy kosárért, amelyet Lovrich báró juttatott neki. Szerelmi állandóság se férfi-, se nő-alakjaiban nem igen van. A *Szabolcs házasságá*-nak hőse

«oly csapodár, hogy beleszeret a tulajdon feleségébe», de természetesen csak akkor, amikor az anyagi érdek kényszeríti vissza apósa otthonába. A házasság náluk gazdasági kérdés, a szerelemtől eléggé független. A szerelem pedig nem egyéb bennük, mint «az állati delejesség egy formája, melynek föltétele a közellét». Regényeinek és novelláinak bonyodalmai ezen a két megállapításon nyugszanak: az *Arany hegedű* orvosa sem vesztette volna el feleségét, ha a delej meg nem gyengült volna. Vannak azonban Herczegnek társadalmi problémái is, amelyeket a saját erkölcsi érzése szerint oldhat meg; ilyenkor rámutat arra, hogy a dzsentrit csak a munka válthatja meg, mint a *Honszerző* Szitnyayját. Egyebütt alig lehet észrevenni némi finom gúnyt, amivel az eseményekre vonatkozó helytelenítését érezteti. Neki inkább az a célja, hogy a modern világ tarka életét bemutassa: a mélyebbreszántó probléma is csak érdekességét emeli az elbeszélésnek. Következetes lelki rajzra, művészi mesefejlesztésre nem igen volt gondja. Maga írja: «Ha novellát írnék, indokolnom kellene azt, mivel azonban valót beszélek, nem indokolok semmit». Az a műforma, amelynek irásait szánta, a tárcaregény, nem is engedett sok művészi elmélyedést: az érdekesség volt bennök a fontos, — de az író szeme is inkább csak a külső jelenségek iránt bírt érzékkel.

Annál meglepőbb volt, hogy a *Pogányok*-ban hatalmas koncepciójú történeti regénnyel lépett a közönség elé. Problémája ugyanaz, ami Lermontoffé a *Cserkesz fiú*-ban, hogy a pogány ősök gyermekében, az új hit papjában, hogyan tör elő a régi, atavisztikus pogányság. A puszták fiát a puszta visszahódítja. «Amióta újból hallom a szél zizegését, a szabad pusztai szélét, mely egykor atyám sátorpalástjának ponyváját dagasztotta és harci paripám sörényével játszott: azóta bezá-

rultak fölöttem a mennyország kapui». A «magyar betegség» hatalmasodik el rajta, az tépi ki a kolostorból a puszta szabad terére. Mert Herczeg a kereszténységet a pogány magyarok kátyujának és igájának rajzolja, rokonszenvével a táltos mellé áll és a harci paripa mellé, amelyet a kereszténység hámos lóvá akar formálni. Mártont azonban nemcsak a szabad puszta csalja a világba, hanem a szerelem is, amelyet két égő szem lángja pogány szenvedéllyé lobbantott benne. Ez a szerelem nem enyhe, jóságos anyának látja a Boldogasszonyt, hanem «rideg szűznek, aki aranytrónuson ül és tűzhalállal sújtja szolgálóit, ha megszegik a fogadalmukat». A kereszténység ellen való harc mégis kudarccal végződik: a magyarok öreg Istene meghalt, mert kihalt a hit őbenne. A lázadás nem a keresztény Istent tagadta, hanem a gyámkodását és korlátlan hatalmát akarta letépni. A regény így tragikus végbe hajlik: művészettel mintázott szoboralak hull össze benne, Márton. A jellemrajzon kívül a felépítés és a korrajz is erőteljes: nemcsak a lelki átalakulás forrongását, de e forrongás sajátos magyar jellegét is mutatja. Kompozíciója világos, stílje kifejező és mégis tele van duzzadó erővel; az események uralkodnak, de a lelki fejlődés lépcsőit adják meg, — így tehát a történelmi regény egyik legmélyebb és legművészibb hajtása van benne előttünk.

Gárdonyi Géza (1863—1922) is visszament az *Isten rabjai*-ban a magyar kereszténység első századaiba, de a regényirása sokban elüt Herczegétől. Gárdonyit elsősorban a lélek rajza érdekli. Elmondotta, hogy mikép született meg ez a regény. Egy iskolai irodalomtörténet jelent meg akkor, bőséges olvasmánykötettel. A Margit-legendából is hozott részletet, a vénia-tevés leirását. Gárdonyi ezen akadt meg, Margit alakjának ezt a megvilágítását egyoldalúnak, hamisnak érezte:

valahogy betegesnek, amit az önfeláldozó királyleány emlékéhez méltatlannak tartott. Így fordult figyelme a Margit-legenda felé és így alakult ki az író lelkében az a Margit, akit a regényben megfestett: a középkor szentje, az Istennek élő, mindent Istenért tevő, de magát a világból elvesztő szűz. Regényíró kötelességét azonban oly szigorúan veszi, hogy a leánysorsba és apácaéletbe csak férfi szemével mer benézni: ezért teremti meg Jancsi fráter alakját. Így a kor képe ennek az egyszerű fráternak a történetéhez kapcsolódik: e történet fonalán kerül elénk. A főhős mögött azonban a költő egy transcendentálissá emelkedő főbb hőst rajzol: a szent leányzót, akinek a lelke, a mai korban érthetetlen önfeláldozása vonzza a problémát kereső költőt. Gárdonyi tehát nem fiktív, irodalmi problémát vet fel, mint Herczeg, hanem egy történelemben adott lélek megértetését, lelkének újra életreébresztését tűzi maga elé. Könyve tehát erősebben történelmi, mint a *Pogányok*, de az élet ugyanolyan teljes, sőt többoldalú, mint abban. Herczeg ugyanis csak két társadalmi csoportot hoz elénk: a pogányok és magyarok csoportját, a papok lelkét pedig idegenkedve nézi, — Gárdonyi teljesen magába szívta a kor lelkét és annak ihletén teremt alakot és eseményt a képzelete. Ábris pap sorsában van valami hasonlóság a Miraculumoknak Keller legendáiban is szereplő változatához: de Gárdonyi Ábrisa a magyar földből sarjadt, Gárdonyi képzeletének alkotása teljes életsorsával. A költő nem idealizál: lelke átérzi a középkori lélek tiszta és nemes vallásosságát, magába szívta annak áhitatát, de a valóság talaján álló képzelete rekonstruálta a hibákat, a ferdeségeket, a gyengeségeket s elfajulásokat is, amelyek a kép igazságához tartoznak.

Gárdonyi minden munkáján ez a komoly műgond kap meg. Érzik minden során, hogy gondos latolgatás

teremtette az alakot, a helyzetet, sőt még a mondatot is. Ez a gondosság soha sincs művészetének rovására, sohasem köti meg képzeletét. A *Láthatatlan ember* egész cselekvénye Priszkosz rhétor emlékiratából sarjadt, de Zéta alakján kezdve, minden, az alapgondolat örökemberi mélységéig, a költő lelkében született meg. Zétára azért volt szüksége, amiért Jancsi fráterre: a maga szemét kellett elhelyeznie a történeti multban. Attila alakja is nehéz szobrászmunka volt, hiszen a tönköt már a magyar hagyomány és a köztudat csiszolta, mielőtt Gárdonyi vésője elé került. Reá a legnehezebb feladat várt: lelket kellett bele öntenie. Vajjon ő a láthatatlan ember? Van a regénynek értelmezője, aki Attilát érti e néven, pedig Zéta határozottan megmondja: «Az embernek csak az arcát lehet ismerni, s az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan. — Egy leány tanított erre engem». Nemcsak Zéta, nemcsak Emőke láthatatlan, de minden ember az: Attila is. De a probléma középpontjában Emőke áll, mert csak az ő arcát látjuk, és az ő lelkét, belső világát ismerjük félre, ahogy azt Attila temetésén tapasztaljuk. Gárdonyi történeti regényének tehát egész sajátos varázst ad az, hogy nem elégszik meg Jósika gyönyörködtető, Eötvös történelem-népszerűsítő tendenciájával, de Kemény jellemboncolásával sem, hanem egy emberi problémát állít a történelmi multba, illetve emberi problémát emel abból elénk. Nem cselekvéseket akar megmagyarázni, hanem a lélek egyéni alkatát: Margitét és Attiláét. Sajátos a mód, ahogy ezt teszi: amott Jancsi frater, itt Zéta sorsa áll az előtérben, és a költő azzal, hogy fő problémáját így látszólagosan félretolja, nem kénytelen azt a történeti távlat ködéből teljesen kiemelni; a másik előnye ennek a bemutatásnak, hogy ezáltal a hozzánk közelebb álló alakokat állíthatja a cselekvény középpontjába, és így

emberi érdeklődésünk természetének tesz eleget. Az *Egri csillagok* kinő a regény formájából, a XVI. század magyarságának eposzává formálódik. Ép azért túlságosan nagy az eseménysor, amit felölel, gazdag a szereplők sora; ép azért engedi a részletrajzok elszélesedését, az egyes alakok epikus elkülönülését, külön epizódhőssé való emelkedését. De az élet ép ezért sokkalta teljesebb, jóformán minden elképzelhető életnyilvánulást felölel. A miliő rajza is gondos, a török viszonyoknak, a török szokásoknak pedig szinte aprólékos gonddal kutatta fel a forrásait. Érdemes Jókai törökvilágot festő regényeivel összevetni, hogy lássuk a történetiségnek lelkiismeretes megőrzését. Gárdonyi lelkiismeretessége mellett képzeletének elevensége is meglep: az epizódok és epizódalakok formálásában. Más típusú regény, mint az előzőek, de a maga eposzi aránytalanságában époly értékes és époly művészi.

Gárdonyi műveinek nagyobb része azonban a jelenben játszik. Témaköre szerint két részre különül ez a termés: a népéletet és a polgári életet tükrözőre. Gárdonyi szereti a népet és megismerte s megértette annak nemcsak életét, hanem a lelkét is. Tanító volt falun, és a néptanító a híd, amely a parasztosztályt az úri osztállyal összeköti. A falusi ember leveti az ünnepélyességet, amikor a tanítóval beszél; nem érzi maga fölött állónak, de megbecsüli értelmét és azt, hogy a gyerekeivel vesződik. Hallgat a szavára és fel is keresi, hogy ügyes-bajos dolgában tanácsát kikérje. És amikor megtapasztalja a jószivét és az egyszerű emberhez való szeretetét, akkor a paraszt is őszinte vele szemben: elmond mindent, amit sorsának alakulására fontosnak gondol. Ott van *A falábú ember:* amely olyan, mint valami nagy lelki harc után a megtérő ember gyónása. Gárdonyi megnyerte a falu szivét. *Az én falum* iskolás hónapjai azt a kapcsolatot mutatják, ami

a tanító és a bizalmassá melegülő nép között volt. Gárdonyi a megértő ember szemével nézi az egyszerű embert: hisz lelkének ősi erejében, tisztességében, romlatlanságában, csodálja egyszerűségét és becsületességét, és ezt a józan, nemes erkölcsöt örökíti meg rajzaiban. A falu élete elevenedik meg előttünk teljes mindennapiságában, nem azért, hogy egyes alakokat szemléltessen, nem is humoros beállításban, hanem egy rokonszenvvel néző ember szemének tükrében. Gondosan megrajzolja alakjait, hiszen megfigyelte minden mozdulatukat, minden szokásukat és minden szóhordozásukat, elmélkedni szerető nyugodtsága megkereste az emberben a lelki rúgókat és így pompás elevenségű és teljesen hű, eredeti és mégis reális alakokat rajzolt.

Az öreg tekintetes arról tanuskodik, hogy Gárdonyi szíve a falué, azt sohasem tudja meghódítani a nagyváros, — de irásaiban azért nem marad meg a nép körében. *Ábel és Eszter története* a tiszta, lemondásra is képes szerelem gondosan kiépített meséjét egy könyvkereskedősegéd és egy egyszerű leány között indítja meg. *Az a hatalmas harmadik* is a középosztály körében veti föl a problémát, amelyet a szerelemben a gyermek jelent. Ezeket az irásait a régi rajzoktól az különíti el, hogy rendesen van valami problémájuk és az író bőségesen ontja bennük reflexióit. Gárdonyira jellemző, hogy a fölvett probléma mindig az ember megjavítását célozza. A *Szunyoghy miatyánkjá*-nak keletkezéséről mesélte, hogy Pozsonyban egy öngyilkost találtak a temetőben, mellette Gárdonyi könyve, a *Mi erősebb a halálnál* és egy irás, hogy «ez a könyv csaknem visszatartotta az öngyilkosságtól». Mivel az öngyilkosság az ember képzelődésének elhatalmasodására vezethető vissza, elhatározta, hogy ír egy olyan könyvet, amely valóban elég erővel fog bírni arra,

hogy az öngyilkosságtól visszatartson. Igy született meg a regény Szunyoghy mindennapi fohászával: Ne vígy minket a képzelgésbe! — Gárdonyi művészete tehát nemcsak az életnek színben és mozgásban gazdag ábrázolása, hanem emberjavító törekvés is: a maga szerény visszavonultságában tehát kinő a gyönyörködtető regényírók sorából és nemzetének nevelőjévé emelkedik. A cél, amelyet el akar érni: a tisztességes, emberszerető ember. Meg akar győzni arról, hogy az élet mindenkinek megadja a boldogságot, aki becsületes munkával lát hozzá. Az ember kiszakadt a paradicsomi boldog világból és szenvedések várnak reá: de van Isten-adta ereje ahhoz, hogy azt elviselje. De nemcsak a saját szenvedésünket kell néznünk, hanem a másoké előtt is nyíljon meg a szemünk. És minden mozdulat, ami másnak a szenvedésén enyhít, a miénken is észrevétlenül könnyít. Nyugodt, józan életbölcselet fakad az irásaiból, és e bölcseletben a vallás is méltó helyre jut. Az Isten nem mindig lép fel közvetlen irányítással, mint a falábú történetében, akihez a gazdagságszerző bibliát juttatja, de az utat örökérvényű törvényben jelölte ki: a szeretet útját. Az emberszeretet otthona a család: Gárdonyi meleg színekkel festi ennek a békéjét és ékesen szóló dialektikával hirdeti szentségét. Megkapó, hogy mindent milyen komolyan vesz ez a nemeslelkű író: amikor az *Egri csillagok* két kötetét a középiskolákban kötelező olvasmányul jelölték ki, maga mesélte, gondos szemmel átjavította az ismert regényt sorról-sorra, mert az lebegett előtte, hogy a legfogékonyabb olvasóközönségnek, az ifjúságnak, kerül most a kezébe. — Gondos művészettel rajzolja az embert: a lelkét nézi, de cselekedeteiben és megszólalásában tükrözteti, hiszen csak így jutott maga is a megismeréséhez. Az élet gazdag és sohasem ismétli meg magát: Gárdonyi is csodálatos bőséggel ontja

alakjait, és azoknak mindegyike külön és egyéni ember, legfeljebb a háttérben akadunk két ismerős szemre, az *Átkozott józanság* megnyugodott világnézetű mérnökének, voltaképp magának az írónak, szeretetet sugárzó szempárjára. Minden írásából a szeretet melege árad, az az erő, amely Gárdonyi könyveit a korszak legértékesebb és legmagyarabb termésévé teszi.

A századforduló szépprózája termésben is, értékben is gazdag. Világfelfogás szempontjából tekintve, három csoportba lehet művelőit különítenünk. Az első csoport egyszerűen csak a kor képének megörökítését tűzi maga elé; ha kiút a tendenciája, az a liberális korszellem szava. Ezt a csoportot Eötvös Károly (1842—916) írásai reprezentálják; ő maga ezt az írásmodort így jellemzi: «Három nemzedék élt és él szemeim előtt. Az 1846 előtti kor, a nemes emberek küzdelmes világa, Verbőczi nemzetének haldokló korszaka, melynek nagy, és kis alakjait én még színről-színre láttam. Ez az egyik nemzedék. A másik a velem egyidejű és egykorú. A harmadik maradék, amely mostanában serdül. Nagy munka és bizony érdemes munka megírni azt, amit erősen figyelő lélek e három nemzedék életéből szépet, dicsőt, tanulságost észre tudott venni. Ezt cselekszem én». Ez a műfaj az élőszóbeli előadás közvetlenségével tud hódítani, ha az író a maga személyét is az eseményekbe vonja. Eötvös Károlynak épen ebben van az ereje.

Művészibb az a forma, amely regénykompozicióba, költött mesébe önti a társadalom képét és a maga álláspontját az írásokon elömlő hangulattal érezteti. A legnagyobb művész e formában Ambrus Zoltán (sz. 1861). Ambrus írásaiban van valami rokonság Herczeg társadalmat-ábrázoló szépprózájával, de egészen sajátossá formálja ezt a humora. Az életre szomorúsággal tekint: alakjainak sorsát rendesen valami

illuzió viszi lemondásba, halálba. Gyarlóságot, fogyatkozást, önzést és szeretetlenséget lát maga körül; az embereknek rossz a szemük és nincs józan ítéletük. Az igazi érték nehezen áll meg közöttük; époly megvetésre méltó véletlen kapja fel őket, mint amilyen elsodorja. De az értékesebbjében sincs elég akaraterő, elég egészséges önbizalom. A boldogságot hajszolja mindenki és az éppen a hajszolás közben fut ki a kezeinkből. Néha úgy érzi, mintha valami Gullivernek törpe játékszerei volnánk. Irásai finom humorukkal józanítani akarnak és rámutatni a kötelességben az élet céljára. A modern, betegesen szenvelgő lelket tanítja «Ha valami beteges érzésem azt kívánná, hogy mesterségesen ápoljam a fájdalmamat, akkor se tehetném, mert minden szent kötelességem tiltja». Azt hirdeti, hogy minden embernek van kötelessége, az élet valami feladat elé állította. Ezt a tanítást folyamatos, gondosan felépített mese, érdekes, vonzó történet hirdeti. Ambrus képzelete bőven adja a meséket, emberszeretete pedig a melegítő ragyogást.

Rákosi Viktor is (sz. 1860) a való életet tükrözteti, de a hangjában nő a gúny, a thémájában uralkodóbb a tárcaszerű aktualitás. A mindennapi életben rengeteg ferdeséget talál, a politikai és társadalmi életben, a közigazgatásban és az íróvilágban: sorra veszi őket és elmulat rajtuk. Néha keserűbb következtetésre jut el, de nem elszomorítani, hanem mulattatni akar. Regényeiben *(Elnémult harangok, Magyar Iliasz)* van valami Turgenyevre emlékeztető szelid szentimentális íz, ami a lehetetlent akaró nemes szív vállalkozásának kudarcán ébredő fájdalmunkat az egyes embersorson való részvétteljes szánakozásba enyhíti. Ilyen szomorú lemondás áramlik felénk Kaftka Margit (1880—918) legjobb regényéből, a *Szinek és évek*-ből is, ahol a dzsentri világnézetének és életének haldoklása vonja

valami melancholiába a zempléni élet mesteri művészettel megelevenített képeit. Kafka Margit regényeiben is van valami líraiság, de ez nem marad a hangulatiságban, hanem az élmények regénnyéfejlesztését is megszabja. A saját lelki típusának, az új század túlkulturált női lelkének ezért tudta megírni hű regényét a *Mária évei*-ben. Erdős Renée (sz. 1879) is a maga élményeit fonja legértékesebb regényeibe, sőt próbát tesz a leglíraibb lélekrajzban: a saját lelkének fejlődését írja meg a patriarchális zsidó otthon első benyomásaitól egész az önmaga nemesebb értékének megtalálásáig. Rajzaiban néha naturalizmusra emlékeztető, érzéki tombolás csap meg, de mesteri lélekelemzés és könnyed, hatalmas kifejező művészettel rendelkező előadás. Tormay Cecile (sz. 1876) a lelki problémák figyelője, de azokat eseményességükben magától messze vetíti, csak rokonszenvének színező módja árulja el, hogy a problémák is az ő szívéből fakadtak. Különösen a magyar dzsentri-sorsnak az a regénye mutatja nemes művészetét, amely a *Régi ház* tragédiájának hangulatát illatozza.

A jelen viszonyokon való elégedetlenség erősebb, hangsúlyozottabb Móricz Zsigmond irásaiban (sz. 1879). Ismeri az egyszerű nép, a falu intelligenciájának és a kisvárosnak életét, de a szeme a hibákat látja meg legelőbb, elsősorban a tomboló érzékiség förtelmeit. Van ebben a sötétlátásban valami Zolára visszavezethető, de csak a sötétség-keresés. Az élet sajnosan magyar, ha ilyen túlzottan nem is igaz; szerencsére, nem olyan általános, mint Móricz írásai sejtetik. Móriczot azonban a való élet keserűsége vezeti e thémákhoz. Sajnálatos, hogy a nemesebb, a tisztább világ oly nehezen bontakozik ki előtte; sajnálatos az is, hogy keserűsége a förtelemnek ennyi visszataszító és ennyire naturalista módon, durván szennyes képét rajzolta meg. Jól esik vele

szemben elmerülni Baksay és Domonkos irásaiban. Baksay Sándor (1832—915) református pap, és vallásos lelkülete a protestáns nép körében találja meg a megnyugtató harmóniát. A tragédiákat ide enyhíti: a vallásos megnyugvással, alázatossággal és emberszeretettel. Domonkos István (sz. 1862) is pap, és katholikus lelkülete belejátszik a képekbe is, amelyeket paróchiája népéről rajzol. Hű festegető, aki azonban minden ecsetvonással gyógyít is. Mindkettejüknek szűk a világa, de béke és szeretet s így szépség honol benne. Szemere György (sz. 1863) ezt a békét és szeretetet a nazarénusoknál keresi, mint Justh Zsigmond, később pedig a nyugati civilizációtól mentes Kelet ölén: álmot kerget. De irásaiban a dzsentri problémájának útját helyesen jelöli meg, amikor az egészséges angol nevelést és a józan magyar nagyiparososztály életbeosztását hangsúlyozza; a magyar nép lelkét pedig gazdag változatú rajzokban örökítette meg. Nagyobb problémát vetett fel Harsányi Kálmán regénye (*A kristálynéző*. 1914), a magyar faj regenerációját, az idegen kultura és a zsidó szellem beáramlása ellenében a keresztény magyar erő öntudatraébresztését. Sajnos, a regény a középpontjába helyezett speciális pszichofizikai problémának túlzása miatt nem arathatott méltó sikert, míg Szabó Dezső hasonló tendenciájú regénye, a hatalmas írói erőről tanuskodó *Elsodort falu* (1919) a naturalizmussal játszó, túlságosan erős szinezésével riasztotta vissza a közönséget. A kor alkonyán mindenesetre Szabó Dezső a legerőteljesebb szépprózai tehetség, de művészet korlátját nem tűrő szertelenségekkel. Volt regényírónk, aki a társadalmi válságot egyenesen a katholikus világfelfogás gyógyító szellemével igyekezett átformálni: Andor József (1871—918); regényeiben a szeretettel idealizált alakok és nemes tendenciával formált mesék fáradoztak a magyar lélek regenerálásán.

E kornak szellemi képét még egy thémakör divatja egészíti ki, a budapesti életé. Budapest nagyvárossá fejlődött, belekapcsolódott az internacionális életbe és elvesztette a magyar fajisággal való kapcsolatát. A budapesti embernek nincs eszménye, nincs nemes törekvése; az élete örökös hajsza a pénz után, örökös tánc a pénz oltára körül, — és ezt a hajszát egy még romlottabb hajszában piheni ki éjszakánként: a vér hajszájában. A testi szerelem beteges érzékisége, az árúbabocsátott test kultusza tölti be a lelket, a kielégíthetetlen kéj-szomjúság. Romlott a férfi, romlott az asszony: ha belelátnak egymás lelkébe, undor fojtja el életvágyukat és a fegyvert kényszeríti a kezükbe. Az a kép ez, amelyet Bródy kezdett másolni, — de az élet egyre mélyebbre sülyedt a posványban. A beteges lelkivilág beteggé satnyult testnek az élete: mindenütt sívárság, sehol derű, sehol semmi megnyugvás. Az író megelégszik a hű másolással, de van olyan is, aki ezt a megszeretett világot hazug romantika csillogásába vonja, mint Szomory Dezső. Egyetlen ügyesebbtollú rajzolója van, Molnár Ferenc, aki *Andor*-jában megdöbbentő igazsággal örökíti meg ezt a sivár világot. De a rajzok nemcsak thémájukban idegenek magyar fajiságunktól, nyelvük is hozzásimul a romlott pesti jargonhoz: irodalmunk fejlődésében tehát inkább kórtünetként, mint jelentős termésként kell őket elkönyvelnünk.

*

3. A szinpad termését az a sajátos körülmény határozza meg, hogy akik írják, elsősorban a nagyvárosi szinháznak írják. Ez a nagyvárosi szinház pedig alkalmazkodik ahhoz a közönséghez, amely mindennapos látogatásával fennmaradását biztosítja. A nagyváros közönsége azonban nem az a közönség immár, amely valamikor téglát hordott a magyar szinház

épületének emeléséhez, nem az a közönség, amely a theatrum ügyét szent ügynek vallotta. A mindennapi hajszában törtető közönség ez, akinek eltompult a szíve a régi nemes eszmények iránt, aki az életben nagyon is megundorodott a nagy tragédiáktól és az estéjét kellemesen, jókedvűen akarja eltölteni. A folytonos hajszolt pénzkeresés a szerelmet is kiölte annak a közönségnek a szívéből; nem maradt benne más, mint a testi gyönyör vágya, — és elfásult idegrendszere a szinházban izgató előadást keresett, amelytől ez az egyetlen élvezete ízt és csábot kapjon. A realista drámának igazi sikere nem lehetett: az élet hű ábrázolását Budapest nem kívánta látni, hisz azt eleget nézhette napi lótás-futásában, a tendenciára pedig még kevésbbé volt kiváncsi, hiszen neki megvolt a maga könnyelmű, ledér világnézete. Az idegen drámatermés megválogatása is ezt igazolja; kétfajta szindarab jut nálunk a modern dráma terméséből színre: a csattanóival idegrázó meglepetéseket és tableaukat kergető szinmű (Brieux, Bataille és Bernstein) és az érzéket csiklandozó frivol vígjáték. Csak lassan, a forradalmi politika megmozdulásával, hódít Ibsen és Strindberg, akiktől a jelen társadalom intézményeinek, elsősorban a házasságnak, az időszerűtlenségét szívják magukba. Azt azonban, hogy ez az irányzat nem volt megfelelő a budapesti, tehát drámánknak irányt szabó közönség szemében, csalhatatlanul igazolja az Ibsen-követők csekély száma és az Ibsen-utánzó darabok korai bukása. A közönséget nem érdekelte a *Nora* Rank doktorának mása Karczag Vilmos *Lemondás*-ában (1893) és a *Népgyűlölő*-nek magyar talajba ültetett utánzata Lengyel Menyhért *Hálás utókor*-ában (1907), a *Tenger asszonyá*-nak problémája Ferenczy Ferenc *Rablelkében*. Ezzel szemben sikert aratnak azok a keverékdarabok, amelyek a komoly társadalmi összeütközést olyan

kevert hangulatba burkolva hozzák, hogy sokkal inkább nevettetnek, mint elmélyedésre szorítanak (Földes Imre: *A vörös szegfű*). A közönség tehát nem vesz komolyan semmit, százszor elzarándokol az operettek bohózat-meséjének látására, szivesen szívja magába a francia vagy franciás (Heltai Jenő) erotika pornográfiába vesző frivolságait (Szomory Dezső a kedvence), de mélyet és igazat még illendőségből sem néz meg. A Nemzeti Szinház, amely a komoly irodalmi érték szempontját nem szívesen veti félre, küzd a fennmaradás nehézségével, míg mellette felburjánzanak az új, közönségnek hódoló szinházak. A budapesti közönség ízlése azonban nem speciális, Budapestre szorítkozó kór jele, hanem ellepi a világ összes nagyvárosait. Igy történhetett meg, hogy íróink, akik épen a legkevesebb közösségben éltek a fajjal, a világ szinpadára kerültek és Európát — Amerikát diadalmas előadásokban járták be. A legértékesebb ezeknek sorában Molnár Ferenc, aki darabjaiba mindig valami problémát ültet el és sajátos pesti jargonban, de könnyedén haladó, pattogó párbeszédet ír. Az életből nemeset nála sem igen láttunk: a *Hannelé*-ből, Hauptmann költeményeiből, budapestiesített csavargótipust *(Liliom)*, a féltékeny férj asszonypróbájának régi vígjátékban kipróbált ötletét *(Testőr)*, a pesti asszony hűség és hűtlenség közt való ábrázolását *(Farkas)* és a könnyelmű lipótvárosi életnek mesterkélt ötlet kapcsán s igazi budapesti léha szellemeskedésekkel felcicomázott bemutatását *(Ördög)*. De ezt a budapesti embertípust, annak gondolkozását és beszédmódját ismeri, hiszen maga is annak a hajtása, és így tehetségét arra pazarolta, hogy a közönséget önmagával mulattassa. Voltak olyan drámaírók is, akik megirigyelték a francia vígjáték frivol életének francia voltát és azon messze túltevő hazai darabokat írtak (Biró Lajos, Hajó Sándor stb.). Játszottak a naturalizmussal és a magyar

fajt az ocsmányságok világába helyezték (Bródy: *A tanítónő*), megrágalmazták tisztikarának úri becsületét, vezető politikusainak tisztességét és a paraszt egészséges lelkét. Lehetséges, hogy egyes esetnek túlzott szinezései ezek, és így valamelyes reális alap van bennök, de a nemzeti érzés hiányozván a szinműíróban, az inkább tipikus naturalista drámathémát, mint nemes tanulságra figyelmeztető életigazságot keresett abban. Ennek a külföldre áramló, internacionális közönségre számító szinműnek érdekes hajtása a történelmi drámának az a formája, amely a régies öltözetek pompájával, vagy ha arra nincs mód, a történelmi szereplőknek pathologikus szörnyalakká való elferdítésével próbált a magyar neveket és eseményeket emlegető darabban a külföldi publikumra hatni (Szomory Dezső *királydrámái*).

A nemzet költői termésében számottevő darabok nem nagy számmal vannak. Ezeknek szerzői a közönséget három úton igyekeznek az irodalmi értékhez visszahódítani. Visszahozzák a szinpadra a romantika költészetét. Próbát tesznek a mesejáték szines szövedékével (Somló Sándor: *Rege,* Ferenczy Ferenc: *Szerelem útjai,* stb.), a történelem romantikus alakjaival (Somló: *Girolamo,* Hevesi Sándor *Császár és komédiás;* Herczeg F.: *Éva boszorkány, Ocskai,* Pekár Gy.: *Kölcsönkért kastély, Drághy Éva esküje,* stb.); ügyelnek a költészet nyelvi szépségeire, a líra finomságaira. Mások a klasszikus hagyományt akarják föltámasztani, így Váradi Antal, Varsányi Gyula. Ebben a genreben hatalmas alkotás Rákosi Jenő tragédiája, a *Tágma királynő.* Történelmi tragédia, a görög végzettragédiákra emlékeztető tragikummal, de egyszersmind a cselekvény idegrázó kiélesítésével. A besenyők világába vezet és ahhoz a borzalmas jóslathoz fűzi a bonyodalmat, hogy a népet egy halálfej szabadítja meg rabságból. A jóslat látszólag Ellákra illik, akit Tágma rémültében

szült szörnynek, de Ellákot megölik és más bajnok kénytelen népe boldogságáért a szerepét vállalni. Epen ez a bajnok a gyilkos, és a bünhődése az, hogy az ő feje vált hasonlóvá Ellákéhoz. Ennek a hatalmas tragikai hatásával e kornak csak egy terméke versenyez: Herczeg Ferenc *Bizanc*-a. Benne a szerző a magyar tragédiának ugyanolyan értékét adta, mint Katona a *Bánk bán*-ban. A haldokló Bizancot hozza elénk, romlott udvarával és vak uralkodójával. Az egész városban nincs egy férfi sem, csak a genovai parancsnok, Giovanni. A város népe elfajult, harcolni nem tud és nem akar; meg szeretne hódolni a szultán előtt, mert félti életét, de még ez sem igen juthat az eszébe, annyira elmerül az élvezetekben. Konstantin nem látja ezt: hisz a bókoló udvar hizelgő hazugságainak, hisz még az ősi bizanci büszkeségben. Amikor azonban a becsület útját ajánlja népének, amikor a szultán igéretével új haza alapítására akarja vezetni őket, senki sem követi. Lehull szeméről a lepel, meglátja a fertőben vergődő söprédéket és maga itéli halálra nemzetét. Lefejezteti a kérkedő török követet, a szultán kedvencét, és ezzel minden irgalmat kitöröl a szultán szívéből. Elpusztul maga is, de józanodásában felmagasztosulva, oldalán egy hű barát, a zsoldos vezér és a szerelmes leány, Herma. A tragédia kinő a dogmák bilincseiből: egy egész nemzet tragikus bukását viszi szinre. De a nemzet rétegeiben felörvénylő bűnhalmazzal szemben áll a férfiúvá nemesedő uralkodó, «aki addig élt, amíg vak volt; amint egy napon megnyílt a szeme, megölte az undorodás». Mellette tragikus hősként bukik el a császárné: nem találta otthon magát a romlott Bizancban; az enervált nép között a romlatlan egészséget kívánta, és így szerette meg Mohamedet. Bízik szépségében, biztosra veszi, hogy a török úr meg fog hódolni előtte, és a diadalmas fogadtatásra készülőt a

mámoros janicsárok szabdalják szét. Hatalmas érzések, szenvedélyek hatalmas tragédiája ez: e korszak legértékesebb alkotása. — A harmadik út a miszticizmus útja. Várady Antal is próbálkozott ezen, de csak két becses alkotása van a kornak: Gárdonyi misztériumjátéka és Sík Sándor legendája. Gárdonyi Géza a falusi pásztorjáték keretébe helyezte el a három napkeleti király tragédiáját, és ezzel a betlehemi misztériumot drámai cselekvény középpontjává tette *(Karácsonyi álom),* Sik Sándor pedig szent Elek legendáját öntötte drámai formába oly lírai áhitattal, hogy annak költői dikciója és vallásos misztikája a szinpadon alig is képzelhető el. Ez a líra az egyes olvasó lelkének húrjait készti csendes, harmonikus melódiára, az élet teljes megvilágítását a szinen nem bírja ki *(Alexius).*

A való élet ábrázolásába is belejátszott a romanticizmus szentimentális lágysága (Herczeg: *Dolovai nábob leánya*), vagy idegrázó színi hatása (Abonyi Árpád: *A gyermek,* Porzsolt Kálmán: *Asszony,* stb.) Csak egy területen maradt meg tiszta realizmusában: a népszinműben. Az utat Gárdonyi Géza jelölte meg: nem keresett mesterkélt konfliktusokat, sem díszruhás jeleneteket, nem dallamos nótázásokat, hanem híven, mindennapiságának egész varázsával színre vitte az egyszerű ember családi életének egy epizódját. A szerelem és a gőggé erősülő önérzet kerül szembe, az összetartozás érzése és a büszkeség, amely a férfit is, asszonyt is visszatartja az engesztelődés első lépésétől. *A bor* konfliktusának dac a magja, de nem a *Falu rosszá*-nak kötődése, hanem a magyar ember lázadozó önérzete. Ez az első népi darab, amelybe semmi cselekvényrészlet sincs a közönség kedvéért, minden az eset lelki igazsága kedvéért beillesztve. Nem is népszinműnek, hanem novellának született a mesetartalma: ezért maradt meg bensőségesnek és egyszerűnek. Ezen az

úton jár Móricz Zsigmond és Barta Lajos is: a bonyodalmak keresett fonadékjának helyén egy jellegzetes bonyodalom áll; ezzel a darab meséje szűkebb, egyszerűbb, de mérhetetlenül igazabb az eddiginél. Az alakok természetes emberi voltukban jelennek meg előttünk, a népi köntösnek a cselekvény folyására semmi behatása sincs. A szereplők nem típusok többé, hanem a maguk egyéni sorsában örökemberi motivumot élő emberek; nyelvük nem csinált beszéd, amelyet az irodalmi stílusból rontott népiessé az író, hanem egyszerű lelkük közvetlen tolmácsa. És mivel a magyar ember nem beszédes, a tragédia is csendesen buzog föl a lélek mélyéről, mint Szemere György hatalmas egyfölvonásosában, a *Sirálomházban.* Szemere magyar embere a halál előtti nehéz órában valami pogány atavizmust mutat; ezzel a pap keresztény felfogása ferdén áll szemben, de a rettenetes óra feszültsége a két parasztban a magyar lelket oly igazában tárja fel, ahogy magyar darabban még meg nem jelent. Móricz és Barta ezt a mélységet nem látta meg, inkább a naturalista dráma érzékiséget hangoztató bonyolításával igyekeztek alakjaiknak életszerűséget adni, de ép ezzel a költői igazságot lökték sok helyt félre. Annyi azonban bizonyos, hogy a népszínmű egyetlen útját a továbbfejlődésre ez a kor megtalálta és ez úton halhatatlan alkotásokat is hozott létre.

*

4. A forrongó közélet a nagy háború árjába merült 1914-ben. Az a nagy vihar, amely a nemzet erejét tépte ott a lövészárkok és rohamoszlopok között, nem hozott sem tisztulást, sem nemesedést. A gazdagodásnak új, az eddiginél becstelenebb útja tárult fel, és az új gazdagok épúgy megkövetelték a léha élvezetet, ahogy a harcból fáradtan hazatérő harcos a mulatozás

gondenyhítő derűjét. Az irodalom jórésze ehhez a szükséglethez alkalmazkodott, más része pedig előkészítőjéül esküdött annak a forradalomnak, amelybe a Sors az összeomlás magyarját kergette. A *Ma* és a *Tett* lapjain új, minden művészi dogmát és igazságot lábbal tapodó, durvaságban és értelmetlenségben tobzódó irodalom szólalt meg, hirdetve a társadalom, vallás és igazság törvényeinek az összedöltét. A lárma ma már elcsitult, de vajjon van-e út, amelyen irodalmunk jövő fejlődése felé indulhat? Hiszen a fejlődés meg nem állhat, hiszen a művészet egy stílusban, egy irányban el nem fogódhat. Az út ma még ismeretlen, de száz esztendő termése vall arra, hogy csak *a faji érték* járhatja meg és csak *a nemes idealizmus* világosságánál. Adja Isten, hogy a keresztény vallás idealizmusában ezt a vezérlő fényt, tisztaerkölcsű fajunk józan egészségében a fenntartó erőt költészetünk megtalálja.

Lap

I. Előzmények 3
1. A XVIII. század végének érdeklődési köre (3); a használniakarás eszméje (5).
2. A magyar nyelv ügye (11). — A nyelvújítás: a szókincs (12) és a stílus (12).
3. Az irodalmi érdeklődés felébresztése (13). — Irodalmi harcok (13); a sajtó (15). — Reprezentáns írói egyéniségek: Csokonai (17). — Virág (18). — Verseghy (19). — Bacsányi (20). — Kisfaludy Sándor (21). — Berzsenyi (23). — Kazinczy (25).
4. A századforduló lelki képe (27).

II. A magyar romanticizmus 28
1. A romantikus egyéniség: Széchenyi (29). — Uralkodó erők (33).
2. A mult mint romantikus théma: a történelmi érzék fejlődése (35). — A dráma: Katona József (36). — Czakó Zsigmond: Szent László (38). — Fáy András (39). — Romantikus motivumok: Vörösmarty (41). — Teleky (43). — János lovag (45). — A történelmi vígjáték: Kisfaludy Károly, Kovács, Gaál, Szigligeti (46). — Az eposz (46): Vörösmarty epikája (49). — A regény (55): Vajda Péter (57). — Gaál József (57). — Jósika Miklós (58).
3. A jelen mint romantikus théma: Kisfaludy K. (61). — Czakó (62). — Hugó K. (62). — Nagy Ignác és Kuthy L. (63). — Fáy András (64). — Leona (66). — Vajda P. (66).
4. Az én mint romantikus théma: Bajza stílje (68). — Kisfaludy K. elégiái, népdalai (70). — Czuczor G. (70). — Vörösmarty lírája (71). — Vajda Péter stílje (77).

III. A politikai gondolat uralma 78
A politikai törekvések (78).
1. Dráma: Nagy Ignác stílje (80). — Beöthy Zsigmond

Lap

(82). — Obernyik (82). — Gaál (83). — A tündéries bohózat (84). — A népszinmű: Szigligeti (85).
2. Petőfi Sándor (88).
3. Arany János (100).
4. Eötvös József (113).
5. Kemény Zsigmond (124).
6. A realizmushoz való áthajlás (131): a Messiás (132).

IV. A dermedtség korszaka... 134
Irodalmi állapotok (134).
1. Tompa Mihály (137).
2. A líra Petőfi útján (141): Lisznyay, Szelestey (142).— A szeszélyeskedők (145).
3. Az önállóbb lírikusok: Tóth Endre (147).— Losonczy (148). — Boruth (148). — Lévay (149). — Tóth Kálmán (150). — Vajda János (154). — Gyulai (157). — Tárkányi (159). — Kemenes (160).
4. Az eposz kihangzása (161). — A regény: Jókai (161). — Abonyi (169). — Vas Gereben (170).
5. A dráma: történelmi thémák (173); társadalmi motivumok (174). — Szigligeti (174). — A népszinmű (176).
6. Madách Imre (177).
7. A korhangulat (189).

V. A liberális kiépülés korszaka 191
Általános kép (191).
1. A mesejáték divatja: Rákosi Jenő (192). — Dóczy, Bartók, Csiky (192).
2. A verses regény: Balogh (196). — Arany László (196). — Gyulai (198). — Vajda, Zilahy, Fejes, Bulla (198).
3. A szépprózа: Toldy István (199). — Gozsdu (200).— Tolnai (201). — Vértesy (205). — Beöthy (205).— Rákosi Jenő, Kazár, Csiky, Iványi (206). — Petelei (206). — Justh (207).
4. A dráma: A politikai és társadalmi problémák. — Rákosi (211). — Toldy (211). — Berczik (213). — Csiky (213). — A népszinmű: Tóth Ede (217). — Csepreghy (218). — Almási Tihamér (219). — Rákosi: Magdolna (219).
5. A líra (220). — Dalmady (223). — Bartók (224). — Endrődi (225). — Reviczky (226). — Mindszenty (229). — Komjáthy (230). — Indali (232). — Darmay (233). — Inczédy (233).

Lap

VI. A századforduló irodalma 234

A korszellem (234).

1. A líra (237). — A Hét és Kis József (237). — Ignotus (239). — Szilágyi Géza (239), Heltai Jenő, Gellért O., Kemény S. (240). — Ady Endre (240). — Prohászka (246). — Harsányi Lajos (246); Sík Sándor (247). — Harsányi Kálmán (248). — Babits (250); Tóth A. (251); Kosztolányi Dezső (251). — Erdős Renée (251). — Szabolcska (252). — Bárd (252). — Kozma (253). — Ábrányi Emil (254). — Vargha Gyula (254); Jakab Ödön, Zempléni, Váradi, Pósa (255). — Gyóni (255). — Végvári (255).
2. A széppróza: A naturalizmus és Bródy (256). — Mikszáth (258). — Herczeg (261). — Gárdonyi (265). — Eötvös Károly (271). — Ambrus (271). — Rákosi Viktor (272). — Kafka Margit (272). — Erdős Renée (273). — Tormay Cecile (273). — Móricz Zsigmond (273). — Baksay (274). — Domonkos (274). — Szemere György (274). — Harsányi K., Szabó Dezső (274). — Andor József (274). — A budapesti thémák: Molnár (275).
3. A dráma (275): stílus és thémák (276). — Irodalmibb törekvések: Tágma királynő (278). — Bizanc (279). — Karácsonyi álom (280). Alexius (280). — A népi théma: Gárdonyi (280). — Szemere (281).—
4. A jövő (281).

1947. I. 12.

= 10 Ft.

SZENT ISTVÁN KÖNY

Katholikus kultúrát fejleszteni, *katholikus tudomány* népszerűsíteni, ez a hivatása a *Szent-István-Társulatnak*, tása a kiadásában megindúló **Szent István könyveknek.**

Hangsúlyozzuk, hogy *katholikus.* De ne ijedjen meg Mi nem akarunk hitvitázó irodalmat teremteni, nem akar súak vallási meggyőződésével és vallási tételeivel foglalkoz senkit sem támadni. Mi csak a saját vallásunk elveit s az katholikus szellemet és világnézetet akarjuk a tudás mind nyesíteni. Meg akarjuk mutatni, hogy az igaz tudomány a Krisztus kinyilatkoztatásával, melyet sértetlenül őriz é ségében tanít a katholikus egyház. Meg akarjuk győzni hogy a tudós is, a vegyész, a csillagász, a bölcselő, az ir lalkozó, a természettudós is lehet igaz katholikus és viszo mány művelésében a katholikus hit és meggyőződés nem nagy segítség.

Ezzel kapcsolódik egy másik célunk is: a katholikus t roknak, íróknak teret nyujtani, ahol tudományukat, tanulmányaik eredményét a nagyközönség elé vihetik. A **Szent István könyvek** sorozata az emberi tudás minden ágát fel akarja karolni. A **Szent István könyvek** a tudomány mai szinvonalán fognak mozogni. Oly stílusban óhajtjuk a könyveket megjelentetni, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy minden művelt egyén érdeklődéssel olvashassa. Viszont súlyt helyezünk arra, hogy a **Szent István könyvek** mindegyike a katholikus világnézetnek legyen beszédes hirdetője.

Ily módon reméljük, elérjük a harmadik célt is, mely e könyvek kiadásánál szemünk előtt lebegett: az olvasni vágyó katholikus közönségnek oly műveket nyujtani, amelyek kielégítik igényeiket anélkül, hogy veszélyeztetnék hitüket, sőt amelyek alkalmasak arra, hogy a tudás és műveltség eszközeivel is megerősítsék őket vallásos meggyőződésükben és világnézetükben.

Természetesen e programm megvalósítása nagyban függ attól, hogy a katholikus közönség felkarolja-e, támogatja-e nagylelkűen e vállalatot. A Szent-István-Társulat igen nagy anyagi áldozatokkal indítja útjára a **Szent István könyvek** sorozatát, a nagy közönségtől függ, hogy a könyvek eljussanak oda, ahova szánva vannak.

A SZENT ISTVÁN KÖNYVEK sorozatából megjelentek:

1. *Zubriczky Aladár dr.:* Jézus élete és a vallástörténet.
2. *Wolkenberg Alajos dr.:* A teozófia és antropozófia ismertetése és birálata.

3—4. *Wolkenberg Alajos dr.:* Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene.

5—6. *Balanyi György dr.:* A szerzetesség története.

7—8. *Alszeghy Zsolt dr.:* A XIX. század magyar irodalma.

9. *Miskolczy István dr.:* Magyarország az Anjouk korában.
10. *Palau-Timkó:* Krisztus útján. A katholikus tevékenység főelvei.
11. *Quadrupani-Babura László dr.:* Útmutatás jámbor lelkek számára.
12. *Prohászka Ottokár:* Elbeszélések és utirajzok.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 21 17 06 01 016 0